124
4

अथ

शारीरकमीमांसाभाष्यम्

श्रीशङ्कराचार्यप्रणीतम्

(अध्याय २ - ३ तक)

Sharirkamma Mansa Bhashyam

कार्षापणः षोडशपणानांनीही इरा:

यस्य ज्ञानदयासिंधोरगाधस्यानघा गुणाः सेव्यतामक्षयो धीराः सश्रिये चामृताय च॥ वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ

लिंगत्वावधारणात॥ अस्थूलमनण्व स एष नेति नेत्यात्मा यत्र नान्यत्पश्यति ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् इदं सर्वं यदयमात्मा
स वा एष महानज आत्माजरोमरोमृतोभयो ब्रह्म यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यः। अपि च
विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफले विद्यायां कंचिदतिशयमासंजेत। न विद्याफले मुक्तौ। तद्धि साध्यं नित्यसिद्धस्वभावमे घ
व विद्ययाधिगम्यत इत्यसकृदवादिष्म। न च तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोतिशय उपपद्यते। निकृष्टाया विद्यात्वाभावात।
उत्कृष्टैव हि विद्या भवति। तस्मात्तस्यां चिराचिरोत्पत्तिरूपोतिशयो भवन्भवेत। न तु मुक्तौ कश्चिदतिशयसंभवोस्ति।
विद्याभेदाभावादपि तत्फलनियमाभावः। कर्मफलवत। न हि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः कर्मणामिव भेदोस्ति स
गुणासु तु विद्यासु मनोमयः प्राणशरीर इत्याद्यासु गुणावापोद्धापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथास्वं फल
नियमः। कर्मफलवत। तथा च लिंगदर्शनमानं यथा यथोपासते तदेव भवतीति नैवं निर्गुणायां विद्यायां गुणा
भावात्। तथा च स्मृतिः। न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदंत्यतुल्यतामिति। तदवस्थावधृतेस्तदवस्था
वधृतेरिति पदाभ्यासोध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभग
वत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ समाप्तश्चायं तृतीयोध्यायः॥ ॥ ग्रंथसंख्या २६२५ ॥ ॥

शा.त. न चाविशेषतो विद्यायामभिसंधिर्नोपपद्यते॥ इहामुत्र वा विद्या मे जायतामिति। अभिसंधेर्निरंकुशत्वात्। श्रवणादिद्वारे
८४ ण च विद्योत्पद्यमाना प्रतिबंधक्षयापेक्षैवोत्पद्यते। तथा च श्रुतिर्दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति श्रवणायापि बहुभिर्यो न
लभ्यः शृण्वंतोऽपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति। गर्भस्थ एव वा
मदेवः प्रतिबुबुधे ब्रह्मभावमिति वदंती जन्मांतरसंचितात्साधनाज्जन्मांतरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति। न हि गर्भस्थस्यैहिकं किंचित्सा
धनं संभाव्यते। स्मृतावपि। अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छतीत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेवो न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दु र
र्गतिं तात गच्छतीत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुलजन्म चाभिधायानंतरं तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकमित्यादि तरं
नाऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्यंतेनैतदेव दर्शयति। तस्मादैहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबंधक्षयापेक्ष
मिति स्थितं॥ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः॥ यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलंबिनः साधनवीर्यवि
शेषाद्विद्यालक्षणे फले ऐहिकामुष्मिकत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्ट एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षनिकर्षकृतः कश्चिद्वि
शेषनियमः स्यादित्याशंक्याह। मुक्तिफलानियम इति। न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रतिनियम आशंकितव्यः।
कुतः। तदवस्थावधृतेः। मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदांतेष्वेकरूपैवावधार्यते। ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था। न चानेकाकारयोगोऽस्ति। एक राम. ८४

व१ का१

रैः। घन्नसंतेन वासतेनाभुक्तं न बलभुक्तं। नहुषेचन्द्रेन दुरैनं वेदकस्थितस्तत्रास्तरणैः। गुरुधर्मो श्रितो विद्वान्नस्तातच रत्नेवरेनाश्व
षवज्रात्वचावा पिस्तकवत्तमर्हे वरेता। अयवक्रं लिंगो पक्का वारस्तस्तिचैतमादि॥ ऐहिकमप्रत्यक्षतत्पतिवंपतद्दर्शनात्॥ सर्वांपे
क्रावपत्तादिभुक्तेस्मतत्प्रारभ्यत्वात्वे विपाकसाधनमवधारितं तत्फलं विपाकसिद्धं तीर्थिकिमिहैव जन्मनि विपाकस्तिति तद
दविरमुत्रापानिविंस्यते। किं तावत्सामर्थ्यहैवेनिर्णिकं कारणं प्रवर्ण्ण दिष्टविकाहि विपाकन वक्तव्यदमुत्रमेविपाकजापातमि
तिश्रमिसंधा पश्चवर्णा दृष्टप्रवर्त्ततेसमानएव तु जन्मनि विपाकजन्मा श्लिसंघापे प्रवर्त्तमानो दृश्यते। पत्ताद्यन्यपिश्रव नेपु
णा दिद्वारेत्तौवविपाकजनपं ति। प्रमाणाज्जनयत्वादिपापाः। तस्मादैहिकमेव विपाकजन्म इमेवं प्राग्मेमिधापत्ते। ऐहिकं विपा
जन्ममवस्यमति प्रतिबन्धप्रतिश्ल्पत दुर्ज्ञेमवति यदप्रकृतं तस्य विपाकसाधनस्य कस्थितस्मत्तिवेधोन क्षिपतेऽउपस्थितविपा
के नकर्मातोहात तदैहैव विपाकविपक्ष्यते। यदा तु स्वनुबन्धनिबंधः क्षिपते। तदामुत्रेति। उपस्थितविपाकत्वेच कर्मतो
देशकालनिमित्तोपनिपातावच नियमादैव कस्यकर्मत्तो विपाककालदेशकालनिमित्तानिनत्तामेवासमपादीनि निर्वं
तुं शक्नोति। पत्तोविरुद्धफलान्यपि कर्माणि। भवंति। शास्त्रप्रमप्यस्यकर्मणोऽदृष्टफलमिति तावत्तिपर्यवसितं। नदेशकाल
निमित्तविरोधमपेक्षकीर्तयति। साधनवीर्यविशेषात्तत्तदुपाकस्य विरुद्धकिरावि भेवति। नत्प्रतिबन्धकः परस्य तिरते।

रा.त. रस्याघातस्याच्चतुर्णां मध्याग्रमाणामुपदेशाविशेषान्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्त्या। इतरेषां रतिद्वयोराग्रमवो
८३ र्वेद्धवचनं रन्निमेदपौरूपानुष्ठानमेदावेरूपावेति द्रष्टव्यं॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वपात॥ तस्मात्प्रमाणतः पौरुषेयं निर्विधव
ल्पेन तिष्ठासेदिति वाल्यमनुष्ठेयतयाऽभ्युपेतं। तत्र बालत्वमावः कर्म वा बाल्यमिति तत्तद्धेतुसत्तिवाजमावस्यवपूपो विशेष
स्पर्शकुपासंपादयितुमशक्यत्वात्ताद्वशीयपयोपपादकस्त्रभ्रूणघातादिकर्म वा जवरितेश्वेतर्गतावामावैश्रुद्धेः वहद्दे द्विप वि
काम र्विदिरहितता वाल्यस्यादिति संशयः। किंतावत्तस्यां कामचारः दैमनस्कतापयोपपादकस्त्रभ्रूणघातत्वेन प्रसिद्धंनौवैतं वाल्मीकि
धा तोप्युक्ते। नत्रुपतितत्वादिदोषप्रसंगे नैपुत्रकं कामचारः ताऽथ्यपत्ता। नाविवतातः समासितो वचनसामर्थ्याद्दोषनिरस्तेः। प
श्राद्दसादिख्विवेत्यवं पाप्रेमिधीयते। न। वचनस्य गत्यंतरसंभवात्। अश्रविहद्देश्यमभिनन्दवाल्पशक्यानिलयेजन्यमानेनवि
धेतरव्याघातकल्पनाप्रसक्तौ प्रधानोपकाराय वर्णविधिधीयते। तथा च प्रासस्य प्रधानं रहयतीनामकृच्छे पानवसकलनायो वा
नवर्णाधीशंगा क्रिपमाणाणां धीज्ञानाभ्यासः संभवति। तस्मान्नौत्तरोभावविशेषो बालस्याप्रहहेद्विपत्त्वादीहवाल्यमाश्रीय
ते। तदाह। अनाविष्कुर्वन्निति। ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन् दंभदर्पादिरहितो भवेत्। यथा बालो राम.
भ्रहद्देषद्विपतपानपरिहाः स्मानमाविष्कर्तुमीहते। तदहरा एवं सत्यपवकाशस्य प्रधानोपकार्यपर्यानुगमउपपद्यते। तथा वात्तैःस्मृतिका ८३

ऽपात्तृतीयमिदं मौनं तत्तत्त्वातिशयरूपं विधीयते। यत्तु बाल्यमेव विधेः पर्यवसानमिति। तथा च पूर्वं बाल्येनानुतिष्ठासेदिति विधेयत्वमाश्री-
यते। मुनिः स्यादिति। निर्वेदनीयत्वनिर्देशाद् विमौनं स्वबाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वमपरतः। तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः। य
विद्यावतः संन्यासिनः स्य बगम्यते। तद्वदधिकारात्। आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति। मुनेस्त
ति विद्यावत्त्वे प्राप्तेऽप्येवं तत्रातिशयः किं मौनं विधानेनेति। अत आह पक्षेणेति। एतदुक्तं भवति। यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्या-
न्न प्राप्तोति तत्रास्मिन्नेव विधिरिति। विध्यादिवत्। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्यैवेतानीयके विध्यादौ सहकारित्वे-
नाग्न्यान्वाधानादिकमङ्गजातं विधीयते। एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनं विधिरित्यर्थः। एवं बाल्यादिविशिष्टे कै-
त् वल्याश्रमेऽपि सति विद्यमाने कस्माच्छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः। अभिसमावृत्य कुटुम्बे इत्यत्र तेन स्तुपसंहरन्तद्वदुपयमादर्श-
८ यतीत्यत उत्तरं पठति। कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः। तुशब्दो विशेषणार्थः। कृत्स्नभावोऽस्य विशेष्यते। बहुलायासानि
हि बहूनि आश्रमकर्माणि प्रति यत्नादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि। आश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवं श्रौतानि अहिंसेन्द्रियसंयमादीनि
तस्य विद्यन्ते तेन तस्मात्कृत्स्नभावात् गृहिणोपसंहारो न विरुध्यते। मौनवदितरेषामप्युपदेशात्। यथा मौनगार्हस्थ्ये चैतावाश्रमौ श्रुति-
मन्तौ। एवमितरावपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ। दर्शिता हि पूर्वं श्रुतिः तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीय

तत्र संशयः मौनं विधीयते न वेति न विधीयते इति तावत्प्राप्तं बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् २४

शा·रु· श्रुतेश्च यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायैव तामाशासत इति होवाचेति। तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात्
८२ कं ते काममागायानीति। ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति। तस्मादंगोपासनानामृत्विक्कर्तृत्वसिद्धिः
सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्॥ तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत। बाल्यं च पांडित्यं
म च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति बृहदारण्यके श्रूयते। तत्र मुनिरित्यत्र विधायकी विभक्तिरुप
लभ्यते। तस्मादयमनुवादोऽयुक्तः। कुतः प्राप्तमिति चेत्। मुनिपंडितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात् पांडित्यं निर्विद्येत्येव प्राप्तं मौनं अ
ध पि त्वमौनं च मौनं च निर्विद्य ब्राह्मण इत्यत्र न ब्राह्मणत्वं विधीयते। प्रागेव प्राप्तत्वात्। तस्माद्यथा ब्राह्मण इति प्रशंसा
वादः। तथैव मुनिरिति भवितुमर्हति। समाननिर्देशत्वात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। सहकार्यंतरविधिरिति। विद्यासहकारिणो
मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्यः। अपूर्वत्वात्। ननु पांडित्यशब्देनैव मौनस्य प्राप्तत्वमुक्तं। नैष दोषः। मुनिशब्द व
स्य ज्ञानातिशयार्थत्वात्। मननान्मुनिरिति व्युत्पत्तिसंभवात्। मुनीनामप्यहं व्यास इति च प्रयोगदर्शनात्। ननु मुनिश
ब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि दृश्यते। गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति। न वाल्मीकिर्मुनिपुंगव इत्येवमादिषु व्य राम·
भिचारदर्शनात्। इतराश्रमसंनिधानात्तु पारिशेष्यादुत्तमाश्रमोपादानं। ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य। तस्माद्बाल्यपांडित्यापे ८२

वे २ तावते ६ वे ३

यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेति। आहस्थपतिं तं विप्रं मेऽनाव्र विप्रिः स्यते उक्षंहयिदं स्वस्त ह्य
वंरूपतो वरंद निवेव मादितिशतिशायस्मृतिमुः। शिष्टाचारो वा। नहि पतायद्यनविवाहादानिनेः स्रुवरं ति शिष्टाः। स्वामि
नः फलश्रुतेरेतव्येयः॥ अंगेष्वपाश्रितेषु संशयः। किं तानि यजमानकर्म्माणि। आहोस्विदृत्विक्कर्म्माणीति। किं तावत्प्राप्तं यज
मानकर्म्माणीति। कुतः फलश्रुतेः। फलं हि श्रूयते। वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पंचविधं सामोपास्त इत्यादिन
खस्वामिगामिन्याः फलं। तस्य सांगप्रयोगेषु अधिकृतत्वात्। तत्र च स्वामिन एवाधिकारित्वात्। एवं जातीयस्य फलं च कर्त्तुरुपासनानां श्रव
ते वर्षत्यस्मै य उपास्त इत्यादि। ननु कृत्विजो विफलं दृष्टं। आत्मनेवा यजमानायवा यं कामं कामयते तमागायतीति न
तस्य तावत्त्विक्त्वात्। तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वं न मात्रेयं वार्य्यौ मन्यते॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि
परिक्रीयते॥ नैतदस्ति स्वामिकर्म्माण्युपासनानीति। आर्त्विज्यानि कर्म्माणीत्यौडुलोमिराचार्य्यो मन्यते। किं कारणं। तस्मै
हि सांगाय कर्मणे ऽरन्नित्विक्परिक्रीयते। तस्य प्रयोगांतःपातीन्युद्गीथाद्युपासनानीति। अधिकृताधिकारत्वात्। तस्मादुदोह
नादिनियमवत्। नर्त्विक्कर्तृत्वं। तथा च तद्रैवको दाल्भ्यो विदांचकार। स ह नैमिषीयानामुद्गाता बभूवेत्युद्गातृकर्तृ
कत्वं विज्ञानस्य दर्शयति। यद्यप्युक्तं कर्तृश्रयं फलं श्रूयत इति नैव दोषः। पारार्थ्यात्वाद्धि त्विजः। श्रुत्यवचनाञ्चैतं वैषामुपपत्तेः॥

रा.त. शुक्लवत्तद्दशाघानस्याप्रामकालत्वादिति। तदप्यनैष्ठिकस्य नभवितुमर्हति। किंकारणं। आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः।
८१ प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा इति। अप्रतिसमाधेयपतनस्मरणात्। छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः। उपकु
र्वाणस्य तादृक्पतनस्मरणाभावात् उपपद्यते तस्य प्रायश्चित्तं। उपपत्त्यभावेपि तत्त्वे केभावमशानवन्न दुष्टं। अपि तत्त्वे कश्चिदाचार्य उपपातक
मेवैतदिति मन्यंते। नैष्ठिकस्य तु गुरुदारादिगमनवत् ब्रह्मचर्यविकीर्यते। न तन्महापातकं भवति गुरुतल्पादिषु महापातकेषु प
रिगणनाभावात्। तस्मादुपकुर्वाणवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तभावमिच्छंति। ब्रह्मचारित्वाविशेषात्। अवकीर्णित्वाविशेषाच्च।
अशनवत्। यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशिनो व्रतलोपः पुनः संस्कारश्च एवमिति। ये तु शिष्टाः प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छंति तेषां
नमूलमुपलभ्यते। ये तु भावमिच्छंति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णित्वे तदविशेषश्रवणं मूलं। तस्मादेवोपकुर्वाणस्य तदुक्तं प्रमाणा
न्नरूपे। समानविप्रतिपत्तिः स्यात् शास्त्रस्याविनात्रिभिन्नत्वादिति। प्रायश्चित्ताभावस्मरणमपि एवं सति यत्नगौरवोपपाद
नार्थमिति विज्ञेयं। एवं भिक्षुवैखानसयोरपि। वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृछ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत। भिक्षुर्वान
प्रस्थवत्सोमवृद्धिवर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्चेत्येवमादि प्रायश्चित्तस्मरणमपि समर्त्तव्यं। बहिर्लिनयथापि स्पृष्टे तैरारुवां। एवं
र्ध्वरेतसां आश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि तदुपपातकं उभयथापि विशिष्टे त्वे वहिः कर्तव्याः। आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्र राम.
८१

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ सन्त्यूर्ध्वरेतसस्त्रय आश्रमा इति स्थितं। तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः
प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः। पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया रागादिवशेन वा प्रच्युतो विशेषाभावात्। इत्येवं प्राप्ते
उच्यते। तद्भूतस्य प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्। कुतः। नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः। तथाहि अत्यन्त
मात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति। अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषदिति। आचार्येणाभ्यनुज्ञातस्य चतु
र्णामेकमाश्रमं आविमोक्षाच्छरीरस्यासौ नुतिष्ठेद्यथाविधीति चैवंजातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति। यथा च ब्रह्मचर्यं
परिसमाप्य गृही भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्येवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते। नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि। न चैव
माचाराः शिष्टा विद्यन्ते। यत्तु पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति। तदसत्। श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्व
नुष्ठितादिति स्मरणात्। न्यायाच्च यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मः। न तु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य।
न च रागादिवशात्प्रच्युतिः। नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात्। जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं
शास्ति प्रतिपत्तिदार्ढ्याय। न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्। यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत किं तस्य ब्र
ह्मचार्यवकीर्णी नैरृतं गर्दभमालभेतेत्येतत्प्रायश्चित्तं स्यादुत नेति। नेत्युच्यते। यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तं। अवकीर्णिप

स्म ४ तुद्वि १ कुतः तद्दृष्टेः २

अ॰ ३॰ किं विद्यायामधिकारोस्ति किंवा नास्तीति संशये नास्तीति तावत्प्राप्तं आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणात् आ
श्रमकर्मासंभवाच्चेतरेषामित्येवं प्राप्ते इदमाह । अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः । अनाश्रमित्वेन वर्त्तमानोपि विद्यायामधिक्रियते । रै
क्ववाचक्नवीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्वश्रुत्युपलब्धेः ॥ अपि स्मर्यते ॥ संवर्त्तप्रभृतीनां च नग्नचर्या
दियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे । ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्य
स्तं का नु खलु प्राप्तिरिति साभिधीयते ॥ विशेषानुग्रहश्च तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबंधि
२ भिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति । तथा च स्मृतिः । जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्रा
ह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति । असंभवदाश्रमकर्मणोपि जपेधिकारं दर्शय
ति । जन्मांतरानुष्ठितैर्वा आश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्यानुग्रहः ॥ तथा च स्मृतिः । अनेकजन्मसंसिद्धस्त
तो याति परां गतिमिति जन्मांतरसंचितानपि संस्कारविशेषाननुग्रहीतॄन्विद्यायां दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रति
षेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु । तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते । अतस्त्वितरज्ज्या राम
यो लिंगाच्च । अतस्त्वंतरालवर्त्तित्वादितरदाश्रमवर्त्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनं श्रुतिस्मृतिसंदृष्टत्वात् । श्रुतिलिं ह॰
गाच्च तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । इति । संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा

वर धा ४ कृच्छ्रं चरेदिति लिंगात् ॥

अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं तद्वत्॥ सर्वथापि त एवोभयलिंगात्॥ सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यास
हकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः॥ त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्त्तयति कर्मभेदाशंका
मिति ब्रूमः। यथा मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मांतरमुपदिश्यते। नैवमिह कर्मभेदोस्ती
त्यर्थः। कुतः उभयलिंगात्॥ श्रुतिलिंगात् स्मृतिलिंगाच्च। श्रुतिलिंगं तावत् तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषंतीति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुंक्ते न तु जुहोतीत्यादिवत् अपूर्वमेषां रू
पमुत्पादयतीति। स्मृतिलिंगमपि अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति य इति विज्ञातकर्तव्यतात्मकमेव कर्म वि
द्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति। अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्या च संस्कारत्वप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य
विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति। तस्मात्साध्विदमभेदावधारणं॥ अनभिभवं च दर्शयति॥ सहकारित्वस्यै
तदुपोद्बलकं लिंगदर्शनं। अनभिभवं च दर्शयति ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैरे[illegible]त्मा
न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविंदत इत्यादिना। तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवंति विद्यासहकारीणि चेति सि
द्धं॥ अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः॥ विधुरादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानामन्यतराश्रमप्रतिपत्तिहीनानामंतरालवर्त्तिनां -

नि० स्या २
विद्यामकामयमानस्य १ श्री १

ब्र·टी· अनिषिद्धानि तान्यनुष्ठेयान्युक्तानीति विद्यते। तत्र तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादिना आश्रमकर्मणां विद्यासाध-
७८ नत्वेन विहितत्वात्। विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्यानित्यान्यननुष्ठेयानि। अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि। नन्तु तदीयं
विद्यासाधनत्वं नित्यसंयोगविरोधात् इत्याशङ्क्य प्राप्तेः पठति। आश्रमाणामनिष्ठया पक्षमनुपदोषः। कर्त्तव्यस्यैव नित्या-
निकर्माणि यावज्जीवमग्निहोत्रं [illegible] जुहोतीत्यादिना विहितत्वात्। यानि विविदिषया तिमारोनामकर्षितदर्शितान्य-
यथाप्युक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादिति। अत्र उत्तरं पठति॥ सहकारित्वेन च॥ विद्यासहकारीणि
तानि नित्यानि विहितत्वादेव। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादिनातदुक्तं॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादि-
६ श्रुते [illegible] अश्ववदिति। नचैवं विद्यासहकारित्ववचनेनाश्रमकर्मणामपाकरणादिव विद्याफलविषयमन्त
र्यश्च विविदिषन्त्युपकारित्वात् विद्यायाः। अत एव ध्यानादेः विद्याफलप्रद्योतकत्वं दृष्टं साधनं दर्शपूर्णमासादिष्व
फलसिसाधयिषया सहैव साधनान्तरमाकांक्षतीति नैवं विद्यातत्पर्यवसानेऽत्र। अत एव [illegible] वान्तरीयकतया घृतप
न्नेति। तस्मादुत्पत्तिसाधनत्वमेवैषां सहकारित्ववाचो युक्तिः। न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोधः आश्रमकर्मणि यः। क- टीभ·
र्मभेदेऽपि संयोगभेदात् नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो न तस्य विद्याफलत्वम्। अनित्यस्तु परः सं-
योगः। तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिवाक्यकल्पितः। तस्य विद्याफलत्वं तदर्थकथापि वादः [illegible] नित्येन संयोगेन तत्र प्रवर्तते ७८

का ४ नस्य १
नै १ वाक्य १

सत्यानव १

नअ

ब २

कुल्माषांश्च खादन्ननुपानं तत्तत्रीपयच्छिष्टदोषो [illegible] द्वैकारणोवाचो वाचानवाञ्जीविष्यामीमानंखादन्नि
उ तिकामो मदं [illegible] पानमिति चापुनश्चोतरे घुस्नानेवद्धयोच्छिष्टानुपर्युषितानश्च माषान्भक्षितपौश्च वेतितेदे
तदु [illegible] च्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयंत्या ॥ श्रुते राजापातिश्च योलक्ष्यते । प्राणात्ययप्रसंगेप्राणसंधारणोवाभक्षो
माषभक्षपितव्यमिति । स्वस्थावस्थायां तु तन्नकर्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते । तस्मादर्थवादेन दृ
ष्टान्तः एवंविदित्यैवमादिः ॥ अबाधाञ्च ॥ एवंवसत्याहारस्त्रुतौ सत्यपि दृष्टिंत्यैवमादिभक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रमबाधि
तंभवति ॥ अपि स्मर्यते ॥ ॥ अपि चापदि सर्वाभक्ष्याणामपि स्मर्यते विदुषो विदुषश्चाविशेषेणाजीवितात्यय
मापन्नोपि मन्त्रिपतस्ततःलिप्यते न स पापेन पं[illegible]पत्रमिवांभसेति । तथा मद्यानित्यं ब्राह्मण[illegible]सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णा एः
मासिंचेयुः सुरामास्यसुरापू[illegible]तमपो भवंतित्यभक्ष्यभक्षणं[illegible]ति च स्मर्यते वर्जनमनन्नस्य ॥ शब्दश्चातोऽकाम[illegible]
कारे ॥ शब्दश्चानन्नस्य प्रतिषेधकः ॥ [illegible] कामकारनिवृत्तिप्रयोज[illegible]काठकानां संहितायां श्रूयते । तस्माद्ब्राह्मणः सु
नापिबेदिति । सोपि नरवाएवंविदित्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति । तस्मादेवंजातीयकार्थवादो न विधुपइति ॥
विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ सर्वापेक्षा चेत्यत्राश्रमकर्माणि विद्यासाधनत्वेनावधारितानीदं किमेतेषु मुमुक्षोरप्याश्रममा

नं ४२

प्न ५

स्पन्नासलणस्यास्ये सुरापान ४ दि ४

प २

मा॰ग॰ नूदं गत्वेनेयं लिङ्गमनित्यत्वे विरूपदिश्यतेऽनन्वैवं सति मन्वर्थामन्दस्य विभागशास्त्रव्याख्यानात्स्यादित्येनैषदोषः सा

७८ मान्यविशेषभाङ्गधीयपत्नेः। यथाप्राप्ति हिंसाप्रतिषेधस्वरूपेमुखं यते [illegible] विधिं ना [illegible] यथावत

मांवनस्थिपंपरिहरेन्नद्दुक्तमित्यनेनवामदेव्यविद्या विषये तासर्वत्स्थपरिहारववनेनसामान्यविषयं गम्यागम्यवि

भागशास्त्रवाध्यतेऽएवमनेनापि प्राणविषयेणसर्वान्नमन्दस्य एववनेनमन्वर्थाविभागशास्त्रंवाध्यतेत्यवं प्राप्ते

मः। तेदंसर्वान्नानुज्ञानविधीयतइतिनस्यवविभागकः। शास्त्रउपलभ्यते॥ नेहवपूर्वविधिः किंचनानन्नंभवतीव

र्त्तमानापदेशस्तानवासत्याममपिविधिप्रवृत्तौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभनैववाविधिरमुषंगतःश्रूयते॥ अपि च श्रु

तिमयदिंप्राणस्यैवान्नमित्युक्तेरमुच्यते नैवंविदि किंचनानन्नं भवतीतिनच श्रुतिमयदिमन्त्रंमानुषेणदेहेनोपभो

क्तुंशक्यते। शक्यतेतु प्राणस्यान्नमिदंसर्वमितिचिंतयितुं तस्मात्प्राणानुवृत्तिस्तुत्यर्थायमर्थवादोनसर्वान्नानु

ज्ञानविधिः॥ तद्दर्शयति॥ सर्वान्नानुमतिः [illegible] णात्ययइतिएतद्दर्शयति। प्राणात्ययएवहिपरस्यामापदि

सर्वमन्नमदनीयत्वेनानुज्ञायते। तद्दर्शनात्। यथाहिस्मृतिः श्वाक्रोधादिः सर्वाः ... पापमनन्नमन्नस्या प्रायमनन्यमन्नस्यो राम·

प्रदर्शितिंदर्शयतिं भटवीहतेषुकुरुषित्वामिन्नाहास्वाली चाक्राय। किल ... विप्रापद्गतद्दृप्तेमलामिखादिता ७८

मीरकल्पनेन स्वर्गपद्रादीनां विविरु

धा नियत्रादीन्यपितु अपेक्षितत्वात्

रे ५ २

तिप्रसक्तप्रशंसापरीयत्वात् विधिर्न प्रतीयते पश्येदिति वर्तमानापदिना विधिरूपमेव विधिमध्यापतेतान् स्पष्टयति ब्रह्माप
रा न पेक्षापर्मादीन्य [illegible] पेद्दिति [illegible] मीति। यज्ञादिश्रुतेः। ननु कैर्यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिः प्रलभ्य र
तइति सत्यमुक्तं तथापि तत्सर्वं तासंयोगश्रुतिर्विविदिषासंयोगः सर्वेषामाश्रमिणां नो येनान्तस्मात्तेषां प्रविष्टस्य गोप्रद
त्कोरीति एवमादिषु वाक्यतावेषु केषु पिवाको बुध्व सर्वेवाविधिपे किं प्यपोस्तेभवानामिद्धतो प्रतीयते यदि
विवूरः प्रथमेतंजेप्रवर्तितः। तथा वोक्तं विधिर्वा धारणवदिति। स्यैतद्धपि भगवद्गीता वोत्सुः। कृतानि संध्याप्रफलमनु
तुष्ठितानि च ब्रह्मादीनि मुमुक्षोर्बुद्धिनसाधनानि भवन्तीति तदित्तं तत्सर्वं यज्ञादीति शमदमादीति वयथाश्रमं संध्यात्ये
वमूलमकर्मातिविरोत्पन्नवपेन्निनयानि। तत्राप्येवं विविदिषासंयोगश्रुतिः स्यात्सन्नानि विद्यासाधनानि शमदमादी
नि विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेकः। सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्। प्राणसंवादे श्रूय
तेकदेशमानानन्तरवाप्येवं विविदिषैक्वनानत्वं भवतीति तत्प्रत्वाज्ञस्तनेऽपि नान्तरवानस्यानन्तरं गमे भवति। नानुत्तंप्रतिग्रही
तमिति सर्वमस्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः॥ किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमदमादिवद्विधीयतेऽतस्त्र प्राणविद्या प्रसर्व
प्र्यसंकोचमिदमिति संशये विमृश्यति। तावत्प्राप्तं तथा हि प्रक्रान्तं विद्याधिकारपदेशो भवति। अतः प्राणविद्यासंनिधाना

६४ श्री ४

यज्ञादीनामपिसाध ३

स्य ब्रह्मचर्यस्य २

शां॰ म॰ विविदिषंतीयज्ञेनदानेनतपसानाशकेति। यज्ञादीनांविद्यासाधनभावंदर्शयति। विविदिषासंयोगाच्चैषामु
१७ त्पत्तिसाधनभावोवसीयते। अथयद्यज्ञइत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेवतदितिच विद्यासाधनस्य यज्ञादिभिः सं वै
न्भावः स्तूयते। सर्वेवेदायत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि चयद्वदंति यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेपदंसंग्रहे
प्रवक्ष्ये इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति। स्मृतिरपि। कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं
तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इत्येवमाद्या। अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनं। यथा योग्यतावशे यप
नाश्वो न लांगलाकर्षणे युज्यते एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यंते उत्प म
त्तौ चापेक्ष्यंत इति॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्॥२७॥ यदि कश्चिन्मन्येत
यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो नन्याय्यः। विहितभावात्। यज्ञेन विविदिषंतीत्येवंजातीयकायाश्रुतेरनुवादस्वरूपत्वात् विध्यभि
ष्टवद्गानयज्ञादिविशिष्टया। इत्थं महाभागा विविदिषया तुं दिमिरेनामवाप्तुमिच्छंतीति। तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्यादित्यार्थी राम॰
तस्मादेवंविच्छांतोदांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति विद्यासाधनत्वेन शमादीनां विधानाद्वि १७
हितानां चानुष्ठेयत्वात्। ननु तत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेशो उपलभ्यते न विधिः। नेति ब्रूमः। तस्मादि

वावश्या।

तद्विधेस्तदंगतया ५

पत्र ३

वा२ त२ त्रे२

ख्यानमत्र तथा ॥ तथा चैकवाक्यतोपलंभात् ॥ ॥ अत्र सति परिप्लवार्थत्वे आख्याना[illegible]नां सन्निहितवि

द्याप्रतिपादनोपयोगित्वं कल्प्यते ॥ एकवाक्यतोपलंभात्तथा हि तत्र सन्निहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्र यै

रोचनोपयोगात् ॥ अतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च मैत्रेयीब्राह्मणे तावदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्या विद्यैक

वाक्यतावगम्यते । प्रतर्दने प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्याद्युपाजातशत्रुविषये आपितापुत्रीयसंवादे त्वाद्यया यथा नौ

तत्र ... नौपामुद । विदग्धादिवमानीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां सन्निहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत्तासु

य नपारिप्लवार्थत्वं ॥ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति ... तत्तद्विहितमपि तमभवादत्त इति परास्त

स्ततोऽत एव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि इत्या

द्यसूत्रे वाक्षिकं विवक्षया ॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ इदमिदानीं चिन्त्यते किं विद्याया आश्रमकर्मानपेक्षा

मक त्यन्ता ५ तात्विका विद्यापेक्षेति । तत्रातएवास्त्रीधनाग्नीन्धनाद्यपाश्रमपादिन्तु च्यते सर्वापेक्षेति । अपेक्षा आ

नेव ... त्पा आश्रमकर्माणि नापेक्षंतेऽनपेक्षैवान्त्यविरुद्धसिद्धवदनपेक्षात्वा आश्रमकर्माणि विद्यानाप

क्षते इति । नेति ब्रूमः । उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किंचिदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति तु अपेक्षते तेन तु वदन्त्येव ॥ ॥

२ एतस्य पूर्वं ५ग्नीन्धनेत्यधिक ४ दे आश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते इत्येवमत्यन्तमेवा२

घासर्वा २ कुतो यज्ञादिश्रुतेः सर्वाश्रुतिः नैम

पृ. १९ ...

घ३ सू१ सी१

२६ श्रात्म् । तीपका ॥ स्मृश्रुतयः ॥ ॥ ॥ भावशब्दाच्च ॥ ४ ॥ उद्गीथमुपासीत सामोपासीताऽहमुक्थमस्मीति विद्यादित्यादयश्च वि
स्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयंते ते न स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याख्यायमानेषु तथा न्यायविदः स्मरंति कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भ
वेत्स्यादिति पंचमं । एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणमिति ॥ लिङादयो विधिविरिति मन्यमाना स्त एवं स्मर
तिप्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यंते । आपयिता ह वै कामानां भवति । एष ह्येव कामानामाप्ता ऐकल्पं ते हास्मै लोका । ऊ
र्ध्वाश्चाहत्त्रावृत्तादीनि तस्मादप्युपासनविधानार्थ उद्गीथादिश्रुतयः ॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ॥
अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी च कात्यायनी च प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपज
गाम । जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस इत्येवमादिषु वेदांतपठितेषु आख्यानेषु संशयः । किमि
मानि पारिप्लवप्रयोगार्थानि । आहोस्वित्सन्निहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति । पारिप्लवार्था इमा आख्यानश्रुतय आख्या
नसामान्याच्चाख्यानप्रयोगत्वाच्च पारिप्लवे वेदो हि आख्यानबाहुल्यात् ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदांतानां न स्यात् मंत्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति
चैत्तन्नाकस्मात् । विशेषितत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेति हि प्रकृत्य मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि विशिष्टाख्यानानि
तत्र विशेष्यंते । आख्यानसामान्याच्चेत्सर्वग्रहणे हि सति स्यात् अनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत् । तस्मान्न पारिप्लवार्था एता राम॰ २६

आख्यानप्रयोगत्व दायीबहु५ कामि२

नविषयत्वेतज्ञेदर   रतत्रि१   त्रि४४   लो१

य पुनरेवं प्रतीतावप्रतीतास्यातत्कोवात्यात्तकोनाऽत्सन्न्यासिनोवैतादृक्ता ब्रह्मज्ञानपरिपाकांगत्वमुपारि
श्रांतस्यपनानतिरिक्तं संपद्यते। अथ परिव्राड्वर्णिनां ब्रह्मनिष्ठोपयिष्यहः स्वविरोधो हि भैक्ष्यणः। ब्रह्मसंस्थ्यापभवतीति।
तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः। सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानात् दृष्टायाः स्वातंत्र्येणेति॥ ॥स्तुतिमात्रमुपादानादि
ति चेन्नापूर्वत्वात्॥ ॥ स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः इयमेव ऋक् सामआयं वाव लोकः त्रिविष्टि   एषो
तस्येदमेवाक्षय्यमेव पृथिवी त्वेवं जातीयकाः श्रुतयः। किमुद्गीथादेस्तुत्यर्थाः आहोस्विदुपासनाविध्य
र्था इति। अस्मिन् संशये स्तुत्यर्था इति युक्तम्। उद्गीथादीनि कर्मांगान्युपादायश्रवणात्। यथेयमेव जुहूरादि
त्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीय इत्यादौ जुह्वादिस्तुत्यर्थाः तद्वदिति चेत् नेत्याह। न स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां
प्रयोजनं युक्तं अपूर्वत्वात्। विध्यर्थतायां त्वपूर्वोऽर्थो विहितो भवति स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात्। विधाय
कस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तं विधिनालेकवाक्यत्वा स्तुत्यर्थेन
विधीनेत्युक्तं प्रदेशांतरविहितानामुद्गीथादीनामियं प्रदेशांतरे पठिता स्तुतिर्वैयर्थ्यभावमप्रतिपद्य
मानानार्थिकैव स्यात्। इयमेव जुहूरित्यादिषु तु विधिसंनिधानेनात्रान्तमिति वैषम्यात्। तस्माद्विध्यर्था एवंजा

तु ५

अतो ५
संन्यासः पर३५

श्यान्द त्रोच्यते॥ ब्रह्मसंस्थत्वं हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते तत्त्वत्रयाणामाश्रमाणां
न संभवति स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात् परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसंन्यासात् प्रत्यवायो
७५ न संभवत्यननुष्ठाननिमित्तः शमदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्बलको न विरोधी ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि
तेषां शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म। यज्ञादीनि चेतरेषां तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः॥ तथा च न्यास इति
ह्मा ब्रह्मा ब्र हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत् वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाइत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः इत्याद्या ब्र
ह्मसंस्थस्य च कर्माभावं दर्शयंति। तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रादमृतत्वप्रेप्सोर्नानर्थक्यप्रसंगात्तेषां परि
वीनावतरतीत्येवं परामर्श [illegible] ब्रह्मसंस्थतालब्धृणां लभ्येतैवाश्रमिणां पन्थैव जाबाल
श्रुतिमाश्रमांतरविधायिनीमयमावाप्य तद्विचारः प्रवर्तितः॥ विद्यत एवाश्रमांतरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा ब्र
ह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् [illegible] नी भूत्वा प्रव्रजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वेति राम
नचेयं श्रुतिरनधिगतविषया शक्या कल्पयितुमविशेषश्रवणात् एवमग्निहोत्राचीनमसिद्धतानाम ७५

[illegible] इतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावत् ४ प्रे २

भूलोकेन्नी २
वे २

स्येवेति विवेक्तव्यं ॥ पादिव ब्रह्मचर्यान्ते आश्रमेषु परामृश्यमानेषु परिव्राजकोपि परामृष्टस्तत्र तु तामप्या
श्रमात्परामृष्टत्वाविशेषाद्वा आश्रमित्वानुपपत्तेः कास्विन्न तुर्याश्रमेषु ब्रह्मसंस्थाभाविष्यति । अथवा परा
मृष्टः सन्न्यासी परिक्षिप्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति ॥ तत्र तपःशब्देन वैखानसग्रहणं परामृष्टं पारि
पी व्राडिति केचित् ॥ तदयुक्तं ॥ न वैखानसस्य तपोवानप्रस्थविशेषणं न परिव्राजकोपि ग्रहणम् इति पश्यां ब्रह्मचारिग्रह त्रे
मेष्विना वैखानसाधारणेनैव ब्रह्मचर्येण विशेषितेनैव विशेषितौ एवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तं ॥ तपश्च साधारणो धर्मो
वानप्रस्थानां ॥ कायक्लेशप्रधानत्वात्तत्र तपःशब्दः प्रसिद्धः ॥ भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंयमादिलक्षणो नैव तपःशब्दे
नाभिलप्यते ॥ चतुष्टं न च प्रसिद्धः आश्रमाच्छिन्नेन परामृश्यं तद् इत्यप्यपो ॥ अपि चाश्रवणं पदेशोऽत्र भवति ॥ एते त्रयः पुण्य
लोकभाजः एकोऽमृतत्वभागिति ॥ पृथक्त्वव्यपदेशो विकल्प्यते न त्वेवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ अ
न्यथा तत्त्वेन पोमं हृा प्रवृइति भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति । तस्मात्पूर्वे त्रयः प
आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः परिशिष्यमाणः परिव्राडमृतभाक् कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्सर्ववर्तमानः
सर्वत्रसंभवन् परिव्राजक एवावतिष्ठेत रूढ्य भ्युपगमे चाश्रममात्रे स्मृत तत्त्वज्ञानानर्थक्यप्रसंग इति ॥ अ

१ संन्यासाश्रमे

त्वे २

श्रवणादिरहिता संन्यासमात्रात् १

श्रा॰ टी॰ तरात्मविधानं संदिग्धमिति तन्निबदोषशान्निष्प्रयकारलं संदूषावान्न्यात्रयो धर्मस्कंधा इति हि स्कंधत्रित्वं प्रतिज्ञातं तन्न यप
त्वाद्येकरूपास्ते धर्माः । तत्र त्रित्वमिति ततोऽन्यत्राश्रमसंबंधात्त्रित्वेऽभिप्रायपि तुष्णकं तातत्र पद्मादि लिंगाऽऽह ॥ अपर
७४ के धर्मस्कंधो निर्दिष्टः ब्रह्मचारीति च एकाश्रमनिर्देशः । तप इत्यपि कोऽन्यस्तपःप्रधानादाश्रमात् कर्मस्कंधोऽभ्युपगम्य
तोऽप्येवमेव तप इति वा नतपलिंगात् कृद्धत्तपोऽभ्यासाश्रमगृहीतिः । तस्मात् परामर्शोऽपि नु तुष्टे यमाश्रमोऽतरं । विधिर्वा धारण
वत् ॥ ॥ विधिर्वा एषमाश्रमांतरस्य न परामर्शमात्रेण तु विधित्वाभ्युपगम एकवाक्यताप्रतीतिरुपरुध्येत प्रतीयते वात्रै
कवाक्यता । पुण्यलोकफलो ह्येष धर्मस्कंधाः ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति सत्यमेतत्तत्रासत्तीमपरेकवाक्यप्रतीतिं ना
परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगंतव्यः । अपूर्वत्वाद्विध्यंतरस्यादर्शनात् । विस्पष्टाश्चाश्रमांतरस्य श्रुत्यापादुत्तावादकृत्यन
यैकवाक्यत्वयोजनानुपपत्तेः । धारणवत् । यथाधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरिहि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्याम
भो॰ प्यधोधारणेनैकवाक्यत्वाप्रतीतौ विधीयत एवोपरि धारणं । अपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं शेषलक्षणे विधिस्तु धारणेऽपू
र्वत्वादिति तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यते । यदापि परामर्श एवाश्रमांतराणां तदापि ब्रह्मसंस्थ रामम॰
तोत्यवसंस्ववसामर्थ्यादवश्यं विधेयाभ्युपगंतव्या । सा च किं चतुर्थाश्रमेऽभ्युपगच्छकच्याविदिताश्रमा आहो स्वित्परिव्राजक ७४

तु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमेवेदं वाक्यं आश्रमांतरविधानेन वाक्यानि

वीर १ त २ इत्युपा २

श्रुतिराश्रमांतरं हित्वा चारण्य देवा[illegible]नोपेक्षित्विद्यास्युतो। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः। नापु
त्रस्य लोकोऽस्तीति सर्वे पशवो विदुरित्येवमाद्याः। यथा चैवमेतलापेक्षा द्वां तप स्तते। तपः श्रद्धे ये ह्युपवसंति अरण्य इति
वदेवयानोपदेशो नाश्रमांतरोपदेशः। तदिग्रंथा चाश्रमांतराभिधानं स्पष्टवद्वितीय पद्यत्येवमादिषु। तथैतमेवप्र
व्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति लोकसंस्तवो यं न पारिव्राज्यविधिः। नं तदन्यपेक्षत्वेतां श्रुतिमयंविचारइ
ति रूपैः॥ ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥ ॥ अनुष्ठेयमाश्रमांतरं बादरायण आचार्यो मन्यते। वेदे श्रवणात्।
अग्निहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात् तद्विरोधादनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमांतरं विदितं मां मन्यते निराकरोति। गार्ह
स्थ्यवदेवाश्रमांतरमपीकृत्वा प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः। कुतः। साम्यश्रुतेः। समा हि गार्हस्थ्येनाश्रमांतरस्य परामर्श
श्रुतिर्दृश्यते। त्रयो धर्मस्कंधा इत्याद्या। यथा पथेहश्रुत्पंत [illegible] स्य परामृष्टमेवमाश्रमांतरमपीति प्रतिप
त्तव्यं। यथा च शास्त्रांतरप्राप्तयोरेवानवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये। तस्मात्तु
ल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमांतरस्य। तथैतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यस्य वेदानुवचनादिभिः स
मभिव्याहारो यज्ञो मेरतो तपः श्रद्धे तपइत्युपासतइत्यस्य च पंचाग्निविद्यया। यत्तु तत्र एव द्वितीय इत्यादिषु आश्रमो

रविहितमेव गार्हस्थ्यं ४

रघुश्रद्देषु आश्र४ पश्यते। अयोधर्मस्थैधा इत्यत्र [illegible]

अ१ स्मृतिर उ३ [illegible]

शा०टी० मुपवसत्यरात्पे एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति अस्त्वपरिखेपत्रजे दित्येवमादिषु प्रतिपन्ना प्रतिप

न्नगार्हस्थ्यानामपाकृतानेपा हृतमित्र यानतो वा धुरित त्वश्रुतिप्रतिद्धो। नस्मादप्प स्थानन्त्यं विपा [illegible] घा

समर्थोजे मितिरवो दनात्वापवदतीति हि॥ त्रयो धर्मस्कंधा इत्यादया पेशब्दा धुरितसाणि श्रमातांस द्रुविवि

७३मे दात्स्तानि तत्प्रतिपादकाप वश्रवर्तिपतः परामर्शमांतवाल्लाचैमि निराचा पैमन्यतेन विशिशे। कुतो नत्प्रत्रलि ङा

[illegible] दीनामन्यतमस्ति दनाश्रयोस्ति। अपौतर परत्वैवेषुत्रा द्वे ष प्रत्येकमुप लं [illegible]

[illegible] पद्भ्रो पर्तसन विनिष्प्रथम स्त रबाहुति पौ प्रस्त्वा पौ नार्पकुल वासी तद्वा पा स्पंतम्राचा पं कुलेव सादि कालान्ते

पनुसर्व एते पुण्यलोकाभवं तीति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणाम ना त्वं [illegible] स्पतिकफलतया

स्न संस्कृत स्यो मृतत्वमेती तितनु परामर्शोप्या श्रमाणा मंत एवास्त्वंगम्यते। [illegible] त्योचा राम्पां ते वां प्रति द्विज

प्रत्यन्तरश्रुतेः। अतश्च प्रत्पवहिरश्रुति विरोधे सत्यनादरणीया हेमविषयंति। अन भिरूढ निषएवात नुगाहि

स्यसपिसव्हेवो धुरितो मिःप राष्टमिपश्री प्य पनं दानपिति। प्रथम इतीसत्यमेवं त थापितु रहस्य प्रत्येवा

न्तिही नादीनां केस्ति दृमेवतदस्ति त्वात्तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदना। अपिवा पवदतीहि प्रत्ये इ

स्वनात्स्पते अ४

मैत्रीविधानान्नृश्रुति प्र१

तिरुपलब्धिरीति ५

थ४१

भितेनद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः ५

नुज्ञानमेतत्तद्द्रष्टव्यं नके र प्व १ श्री प

र्यपरोक्षीकृत्य पक्षा स्यष्ठुपते। एवं च प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्व्विति संबध्यते तथापि विद्यास्तुतये क
र्म्मा[illegible]र्म लिप्यते नर इति हि वक्ष्यति एतदुक्तं भवति। यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि पुरुषे विदुषि न कर्म्म
लेपाय भवति। विद्यासामर्थ्यादिति। तदेवं विद्या स्तूयते॥ कामकारेण चैके॥ अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृत
६ विद्याफलाः संत्रस्तत्रप्रभावफला तत्साधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशंति कामकारेणेति
श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनां पितरोऽप्रजां न कामयंते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति अनुभ
वारूढमेव विद्याफलं न क्रियाफलवत्कालांतरभावीत्यसकृदवोचाम अतो न विद्यायाः कर्म्मशेषत्वं नापि प
तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं समाश्रयितुं शक्यते॥ उपमर्दं च॥ अपि च कर्म्माधिकारहेतोः क्रियाका
८ रकफललक्षणस्य प्रपंचस्य विद्यासामर्थ्याधिकारास्तित्वंत्याश्रमानस्य कर्म्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत।
तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः॥ ऊर्द्धरेतःसु च शब्दे हि॥ ऊर्द्धरेतःसु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते न च तत्र कर्म्मांगत्वं
विद्यायाः [illegible] कर्म्माभावात् न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्म्माणि तेषां संति स्यादेतदूर्द्धरेतस आश्रमा न श्रूयंते वेद
इति तदपि नास्ति तथा हि वैदिकेषु श्रुतिषु त्रयो धर्म्मस्कंधाः। ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते॥ तपः श्रद्धे

नाउपपद्यते २ समस्तस्य ४ विद्याकृतस्य ४ श्री १ ओ २

स्वरूपोपमर्दनमामनंति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेदित्यादिना वेदांतोत्पाद्यां पुनर्विद्याम ८

श्राद्ध मन्वारंभववनमध्यातंत्रौ विद्याया लिंगमिति तत्रोच्यते। विभागोत्र दृष्टव्यो विद्यायांन्यपुरुषमारभतेकर्म्मान्यमि
तिशतवतः। यथाश्रुतमाम्पादीयताभिः पुत्रो विभज्यदीपतेयचाश्रादेकस्मै वंचाशादस्मैतेदत्ता। नचैदंसत
७१ चारंभवचनंमुमुक्षु विषयंइतिकामयमानइतिसंसारिविषयत्वोपसंहारात्। अथाकामयमानइतिवमुमु
क्षो। एषगुपक्रमात्। तत्र संसारिविषयेविद्याविहितात्प्रतिषिद्धा वपरिग्रहत्वतेविशेषाभावात्। कर्म्मापि विहितंप्रति
षिद्धंचायथाप्राप्तानुवादित्वात्। एवंसत्यविभागेनापीदंसमन्वारंभववचनमवकल्पते। भाष्यपतत्रदृत्तो विधाना
दित्यत्तउत्तरंपठति। अध्ययनमात्रवतः॥ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्येध्ययनमात्रस्यश्रुवणा। त्। अध्ययनमात्रवं ध्या
नरथ कर्म्मविधिरितिपध्ययद्यामः॥ ननुएवंसत्यविद्यत्वादनधिकारः कर्म्मस्तुप्रसज्येत। नैषदोषः॥ नवयमध्ययन
मवंकर्म्माववोधनमधिकारकारणंवारयामः। किंतर्हि उपनिषदमात्मज्ञानंचाधात्तेतोवप्रयोजनंवमितीयमा
नंनकेणातानप्रतिपद्यतइतिवावदामतिपादयामः॥ यथाक्रतुरक्रत्वंतरद्वानेक्रतंतराधिकारेणापेन्दतेएवंवि रामः
तदपिनियमोक्षेतिअत्र नियमीयते॥ नाविशेषात्॥ कुर्वन्नेवेहकर्म्माणिजिजीविषेदित्येवमादिषुनियमः अ
वतोपुनविदुषइतिविशेषोस्ति। अविशेषत्तानियमविधानानोतम्॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा॥ कुर्वन्नेवेहकर्म्माणीत्या॥ ७२

मीग्रि कारकाणं
३२ मीयदप्युन्नै २

हर्षे ४

नख३ दू३ सैप१

मन्नुमत्तेति परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स उत्तमः पुरुष इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः। सत्यमेवाधिको
परिच्छिन्नरूपामत्यंताभेदाभिप्रायमित्यविरोधः॥ पारमेश्वरमेव हि शारीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपं उपाधिकृतं तु
शारीरत्वं तत्त्वमसि नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इत्यादिश्रुतिभ्यः॥ सर्वं चैतद्विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात्तत्र तत्र वर्णितं॥ तुल्यं तु दर्शनं॥ ॥
यदुक्तमाचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति अत्र ब्रूमः॥ तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः॥ तथा
हि श्रुतिर्भवति। एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः। किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्याम
हे। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे। एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तै
षणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्येवंजातीयका॥ याज्ञवल्क्या॥ः प्रवव्राजेत्यादिश्रुति
भ्यः॥ अपि च यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मीत्येतल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयं। संभवति च सोपाधि
कायां ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं न त्वत्रापि कर्माङ्गत्वमस्ति प्रकरणाभावात्॥ यत्तूक्तं तच्छ्रुतेरिति अत्र
ब्रूमः॥ असार्वत्रिकी॥ यदेव विद्यया करोतीति नेयं श्रुतिः सर्वविद्याविषया प्रकृतसंबंधात्। प्रकृता चोद्गीथविद्या ओ॥
मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यत्र॥ ॥विभागः शतवत्॥ ॥यदप्युक्तं तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्येतत्स

दीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्र

विद्या२ द्य३ नविद्या२

ब्राह्म तद्धैजरामर्यसत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति। एवं जातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव
७१ विद्याया इत्येवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्॥ तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्त
ते। यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इति तन्नोपपद्यते। कस्मात्। अधिकोपदेशात्। यदि संसार्येवात्मा शारीरः कर्त्ता भोक्ता
च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्। ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात्। अधिक स्तु
शारीरादात्मनोऽसंसारीश्वरः कर्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदि
श्यते वेदान्तेषु। न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति। प्रत्युत कर्माण्युच्छिनत्तीति वक्ष्यति उपमर्दं च। तस्मा
त्पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति यन्मतं भगवतो बादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति। न शेषत्वप्रयुक्तमिति हेत्वाभासेनाद्वपि
तुं शक्यते। तथा हि। तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः। यः सर्वज्ञः सर्ववित्। भीषास्माद्वातः पवते। म
हद्भयं वज्रमुद्यतम्। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजतेत्येवमाद्याः॥
यत्तु पित्रादिसंसारित्वविषयस्य प्रीत्येव आत्मनो वेद्यतयानुकर्षन्ती। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः। प्राणेन प्राणिति। तत्र स शारीरं तरो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपक्रम्य एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या राम
ख्यास्यामीति चैवमादि। तत्रापि सोऽत्र महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो ... प्रज्ञाना पापिपा तेष्वाकं मोहरां ८१

सूतभासा २

नः पारमार्थिकं रूपमुपनिषत्स्वरूपदिष्टपतं इति। सं तत्यं प्रसाधितं तत्सर्वं वस्तु स्वरूपाणि त्वननकाफल दृ वेदाः हे मैसा
माश्नते क्रियेते दार्द्यीय॥ आवां दर्शनात्॥ जनकोहवेदे होव कुरु न्द्रिरोनत यहूतेजे यन्दस्य मारागा दृष्टे भगवंतोहम
स्मि इत्येवमादीनि वृद्धस्त्वित्रमप्य न्यप्रेषु कर्मसंबंध दर्शनानि भवंति। तथा दृष्टे कारी नामापि युक्तानुशासनो दृ
ष्टीनां तु गा हृ स्य पं सवं सोवगम्य तोके वलानुचे तु इज्ञानां तु पुरुषार्थ सिद्धिस्यात्। किमर्थमनेका या सस्मन्निता। नि
कर्माणि ते कुरु पुः श्रद्धं वेद्यमध्य विदिते तत्किमर्थ पवीतं प्रजेद्दि तिन्यायात्॥ तद्वक्ते॥ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोप
निषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति च कर्मनिष्ठा यत्वश्रवणात् विद्यायाः न केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वं॥ समन्वारभेताम्॥ ॥
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति च विद्या कर्मणोः फलारंभे सहकारित्वदर्शनान्न स्यात् त्रयविद्यापा॥ नोट्टयोवि
धानात्॥ आचार्यकुलाद्वेद मधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायम
धीयानइति वैदिंकानीतीपितश्रुतिः समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति। तस्मादपि न विद्यानपेक्षस्वातंत्र्य॥
फलहेतुत्वात न चैत्रा धीत्येत्यध्ययनमात्रवतः स्पष्टयंतो नार्थविज्ञानमिति चेत्॥ दृष्टार्थत्वादेतद्ध्ययनमर्थावबोधपर्यं
तमिति स्थितं॥ नियमाच्च॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नर इति॥
तथा

ब्र॰टी॰ त्वेनाप्यनंतकर्मविशेषत्वात्तद्विद्यानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबंध्येवेति । अत्र तत्त्वामिन्नवगतस्पष्टो
जन्मान्तराजितपापफलमेति । स्तापि वादइति जैमिनिराचार्यो मन्यते यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु पशुपर्णामयीत्व
७० द्रनं भवति नसपापं श्लोकं शृणोति । यदा क्रेव न्दुरेवन्त्रीच व्यस्य च्छेद्रे पत्रपाजावं पाजायूपे वे वर्मवारतघट्टास
स्मा क्रियते वर्मयजमानयाम्नात्र्युपाभिभूत्वाइत्येवं जातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वच्चीकर्थं पुनरस्यानारभ्याधीत स्य
प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेशः श्रुतिर्न वचनं वा कर्तृद्वारेण वाक्यात्तद्विद्यानस्य क्रतुसं
बंधइति वेत्तानावाक्यादि नियोगानुपपत्तेः । अव्यभिचारणाद्धि केन चिद्वारेणानारभ्याधीतानामपि वाक्यानि मित्तः
क्रतुसंबंधोधकल्पतोऽकर्ती तुर्याश्रवेदिकेष्वात्कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात्तानहिदेहव्यतिरिक्तात्मज्ञानंलौकिकेषु
कर्मसूपयुज्यते सर्वथा रष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः । वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमंतरेण प्रवृ
त्तिर्नोपपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानं न्नचापहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं राम॰
प्रवृत्त्यंगस्यात्तत्वात्मा दिसक्तवितद्धसंसारिणश्च वात्मनो नद्व्यलो परे आवारात्रपहतपाप्मत्व पत्तात्तु स्वर्गं
भविष्यति । ननु तत्रतत्र प्रसाधितो ऽतत् दात्मिकमसंसारितत्पत्र तदधिकमसंसारि ब्रह्म जगतः कारणं । तदेव च संसारिण आत्म ७०
प्रिवारद्वारा लौकिकवैदिककर्मस्वाधारत्वात्तत्स्माद्वेतद्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसंबंधसिद्धिरिति । नाव्यतिरेकविज्ञान५

प३ ३ ने२ ७०५४ प्रतादिविधो२

इदानीमधिकारिद्वारेण कर्मणा [illegible] आत्मपुरुषार्थः सि[illegible]

यथाकामम् २ सर्वे ३ कर्ति २

नांआश्रयत्वेनात्[illegible]त्यपि हि उपासनानि कामं समाश्रयाभावे माभूवन् । न त्वाश्रयसहभावे न सहभावंतिपमर्मर्हं
तिनत्सहभावा[illegible]भ्युत । तस्मात्सम्भवोपासनान्यतुष्टीयेरन्॥ दर्शनाच्च॥ दर्शयति च सहभावं प्रेयानां एवंविद्ध वै ग्र
ब्रह्मायद्यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोभिरक्षतीति । सर्वप्रायश्चित्तोपसंहारेऽर्थं सर्वं विदइति । न विद्वान्भवता ब्रह्मणो व
त्विपाल्पकमितरेषां संकीर्तनात् । तस्माद्यथाकाममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति॥ ॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभा
ष्ये भगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः॥ ॥ अथेदानीमौपनिष नो
दमात्मज्ञानमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति । आहोस्वित्स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सि
द्धान्तेनैव तावदुपक्रमते पुरुषार्थोऽत इति । अस्मात्तातिवादरायण आचार्यो मन्यते कुत एतत्शब्दादित्याह॥ तथा हि॥ अवगम्यते
८ तरति शोकमात्मवित् । स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदाप्नोति परं । आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चि श्रो
रं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति । य आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्य स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनु
विद्य विजानातीति [illegible] आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्युपक्रम्य एतावदरे खल्वमृतत्वमिति एवंजातीयका श्रुतिः केवला
या विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति॥ अथात्र प्रत्यवतिष्ठते॥ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः॥ कर्तृ

ति २ मा ३

शा.भ.टी.४ र्वर्तते। ओमित्याश्रावयति। ओमिति शंसति। ओमित्युद्गायतीति वाक्यात्। तस्मादाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमि-
ति लिंगदर्शनमेवाश्रय वागुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति पदेनेमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वैः सर्वप्रयोगसाधारणा-
६४ न्नसुः। नस्यान्तत् सूदाश्रयाणामाश्रयाणां सहभावः। तेन उद्गीथादयः सर्वांगाश्रिताः प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयो-
गसाधारण्यात्। आश्रितानां तत्तदाश्रयसद्भावात् स्वयं सहभाव इति॥ ॥ न वा तत्सहभावाश्रुतेः॥ ॥ न वेति पक्षव्यावर्तनात् प-
ना क्षान्तरोपन्यासे आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हतीत्युक्तः। तत्सहभावाश्रुतेः। यथा हि त्रिवेदविहितानामंगानां स्तोत्रा-
दीनां सहभावः। ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति श्रुतिः। साम ग्रह होतरेतद्यजेत्यादिना नैवमुपास-
नानां सहभावश्रुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचन एषां सहभावं प्रापयेत्। नेति ब्रूमः। पुरुषार्थत्वादुपासनानां प्रयोगवच-
नो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेत्। उद्गीथाद्युपासनानि क्रत्वर्थाश्रयाण्यपि गोदोहनवद्धि पु-
रुषार्थानि। यथोवाच एष एव प्रतिबन्धः फलमित्यत्रापमेववोपदेशात्। अपि विशेषाज्ञानां तदाञ्जनानांमुपा- श्रु २
पासनानां यदेकेषां क्रत्वर्थत्वं एकेषां पुरुषार्थत्वमिति। पर्वत्लिंगदर्शनमकाराणामुपासनसहभावश्रुतेरित्याप- राम.
भावात्। नैं प्रतिप्रयोगमाश्रयकात्स्न्येपि संहाराद्याश्रितानामपि तथात्वं विदुषां तु शङ्क्यम्। अतस्य पुरुषार्थत्वादुपासना ६४
वा।

क्रियावत्स्यादृष्टेनसहकारिणाहतास्वस्वरूपेणेत्यर्थः
पि ४

प२

मिति॥काम्याश्चयथाकामंसमुच्चीयेरन्नवापूर्वहेत्वभावात्॥ ॥अविशिष्टफलत्वादितरेस्वत्रप्युदाहरणं॥यथा
सुसृतंकाम्यासुविद्यासुसएतमेवंवायुंदिशांवत्संवेदनपुत्ररोदंरोदितिसयोनामब्रह्मेत्युपास्तेयावन्नाम्नोगतंत
त्रास्ययथाकामचारोभवतीतिचैवमाद्यासुक्रियावदृष्टेनात्मनात्मीयंफलंसाधयंतीषुसाध्योत्कर्षणापेक्षत्वान्नाति
तासुयथाकामंसमुच्चीयेरन्नवासमुच्चीयेरन्।पूर्वहेत्वभावात्।एवंस्वाविशिष्टफलत्वादित्यस्यविकल्पहेतोरभा
वात्॥अंगेषुयथाश्रयभावः॥ ॥कर्मांगेषूद्गीथादिषुयेआश्रिताःप्रत्ययावेदेषुत्रयविहिताः।किंतेसमुच्चीयेरन्किंवायथा
कामंस्युरिति।संशयेयथाश्रयभावइत्याह।यथैषामाश्रयास्तोत्रादयःसंभूयभवंतिएवंप्रत्ययाअपि।आश्रयतंत्र
त्वात्प्रत्ययानां॥शिष्टेश्च॥यथावाश्रयास्तोत्रादयस्त्रिषुवेदेषुशिष्यंते।एवमाश्रिताअपिप्रत्ययाः।नोपदेशकृतोऽपि
कश्चिद्विशेषोऽङ्गानांतदाश्रयाणांचप्रत्ययानामित्यर्थः॥ ॥समाहारात्॥ ॥होतृषदनाद्धैवापिदुरुद्गीतमनुस
माहरतीतिवप्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्याद्दुरुद्गातृकर्मत्पुत्पन्नंक्षतंहौत्रात्कर्मणः।प्रतिसमादधातीतिब्रुव
न्वेदांतरोदितप्रत्ययस्यवेदांतरोदितपदार्थसंबंधसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारंसूचयतीतिलिंगंद
र्शनं॥ ॥गुणसाधारण्यश्रुतेश्च॥ ॥विद्यागुणंवविद्याश्रयंसंतमोंकारंवेदत्रयसाधारणंश्रावयतितेने यंत्रयीविद्या

त१

ना।२ तत्र२

भा॰न॰ मेदादिति। स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्वविदां तत्र प्रत्ययमित्यादिदृष्ट्यां विकल्पो विशिष्टफलत्वात्॥ स्थितेषु घाम्रे दवि
कार्यते। किमासामिह्रूपासमुच्चयो विकल्पो वास्यात्। अथ विकल्प एव नियमेनेति। तत्रैव स्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्य
न समुच्चयनियमे किं चित्कारणमस्ति। ननु भिन्नानामप्युपिहेत्वे दर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते नैष
६८ दोषः। नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणं। नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति। तस्मान्न समुच्चयनियमः। नापि विकल्पनि
यमः। विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तरप्रतिषेधाभावात्। पारिशेष्याद्यथाकाममापद्यते। ननु विशिष्टफलत्वा
देषां विकल्पो न्याय्यः। तथा हि मनोमयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमाद्याः। तुल्य
वदीश्वरप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते। नैष दोषः समानफलत्वेपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु यथाकाम्यदर्शनात्। तस्माद्य
थाकामं प्राप्नोत्युच्यते। विकल्प एवासां भवितुमर्हतीति न समुच्चयः। कस्मात्। अविशिष्टफलत्वात्। अविशिष्टं ह्यो
सां फलं उपास्यविषयसाक्षात्करणम्। एकेनैवोपासनेन साक्षात्कृते उपास्यविषये ईश्वरे द्वितीयमनर्थकम्। अपि भ
चासंभवात्साक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात्साक्षात्करण[illegible]तासां ध्रुवविद्याफलं दर्शयति श्रुत
प यःस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति देवो भूत्वा देवानप्येतीति चैवमाद्याः। स्मृतयश्च सदा तद्भावभावित इत्येवमा एभह
द्याः। तस्माद्विशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्याद्यावदुपास्यविषयसाक्षात्करणेन तत्फलं प्राप्तं॥ ६८

त२ अवै२

मवेजिहि शब्दभेदो वेदउपासीत सक्रतुं कुर्वीतेत्येवमादिः। शाब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समभिगतः पुरस्ता
त्शब्दांतरे कर्मभेदः कृतानुबंधत्वादिति। आदिग्रहणाद्गुणादयोऽपि यथासंभवं भेदहेतवो योजयितव्याः। ननु वेदेत्या
दिषु शब्दभेद एव गम्यते। न यजतीत्यादिवदर्थभेदः। सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदादर्थांतरासंभवात्। तत्क
थं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति। नैष दोषः। मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबंधभेदाद्धात्वर्थभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः। एकस्या
स्प पीश्वरस्योपास्यत्वं प्रतिप्रकरणं व्यावृत्तगुणाः शिष्यंते। तथैकस्या अपि प्राणविद्यायास्तत्र तत्रोपास्याभेदेऽप्यन्यादृग्गु
णोऽन्यत्रोपासितव्यः अन्यादृग्गुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबंधभेदाद्धि भिन्ने सति विद्याभेदो विज्ञायते। न चात्रैको विद्या
विधिः। इतरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुं। विनिगमनायां हेत्वभावात्। अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकर[illegible]नां प्राप्तविद्यानु सीगु
वादेन विधानानुपपत्तेः। न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामत्वादयो गुणा असकृ[illegible]वयितव्याः। प्रतिप्रकरणं
चेदंकामेनेदमुपासितव्यं इदंकामेनेदमिति नैराकांक्ष्यावगमात् नैकवाक्यतापत्तिः। न चात्र वैश्वानरविद्यायामि
व समस्तचोदना परास्ति। यद्बलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वैकवाक्यतां यायुः। विद्यैकत्वनिमित्ते
च [illegible] विद्यैकत्वे सर्वत्रानिरंकुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञातुं। तस्मात्सुष्ठूच्यते नानाशब्दादि

म२ द्या२

श्री·टी· स्तोपासनविधानार्थं तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ॥ केचित्तु समस्तोपासनपक्षस्यापि संप्रति
६९ ष्ठाप्यमानस्य पक्षत्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोनुमन्यत इति कथयन्ति तदयुक्तं एकस्य
रूपगतोस्तस्य वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् [illegible] व्यपतिष्ठदिति श्रीवेदमादिनिरा विरोधान्न स्पष्टे
नोपसंहारो [illegible] वश्य सर्वपक्षेषु [illegible] प्रमाणवत्त्वानि प्रावेण
समपक्षप्रतीतत्वात् ॥ नाना शब्दादिभेदात् ॥ [illegible] अधिकारतो सत्यामपि स्तुतेजां प्रवृत्तौ नोकल स्प
ती·पु भेदश्रुतौ [illegible] उपासनानां समस्योपासितव्यं तदिति अपि वने वदेद्यामे देवि घाभेदाद्विद्यान्तु प्र
कृते वेद्यं हि रूपं विद्यापाः [illegible] मित्यया [illegible] सर्ववेद्यं [illegible] पूर्वराश्रुतिनाना [illegible] प्रा
णशरीरः [illegible] ब्रह्म खं ब्रह्म [illegible] मनोमयः [illegible] प्राणः प्राणो वाव सर्व [illegible]
[illegible] प्राणो [illegible] पिता [illegible] विधेक [illegible] विधेकत्वं श्रुतिनानात्वमथ तस्मिन्नुपन्हेगु
णं तत्र प्रवृत्तौ नानर्थकं । तस्मात्तत्त्वपरशास्त्रावि हितमेकवेद्यप्याश्रयं गुणान्तरमुपसंहर्त्तव्यं विद्यैका राम·
त्मोपेतेवं [illegible] प्रतिपद्यते ॥ नानेति ॥ वे[illegible]द्याभेदेपि वजी [illegible] एका विद्या भिन्ना भवितुमर्हति ॥ शब्दादिभेदान्न ६९

समस्तोस्य २ प्र २

वणात्। तस्मान्नैव छतं प्रसुतं मासुतं कुले दृश्यत इत्यादि फलभेदश्रवणाच्च व्यस्तान्यप्युपासनानीत्युदितिज्ञासंत
तो भिक्षीयते। अस्त्रः पदार्थों पश्य यात्मकस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रधान्येनास्मिन्वाक्ये विवक्षितं न विद्यु
महेतोः। न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि फलं कंठवत् प्रथाकृतेषु दर्शितं मूर्धा मा मास्तं इत्येषु सामस्ये न सोपासना
नरूपोगरवैरकोविवन्यूरतान व्य स्तानाम पि प्रयोगः प्राणादीनां प्रत्येकदेशानां गुणस्य प्रधानसुतत्वात्
कुतत्र तत्र मेमैवज्यायानिति। तया हि श्रुतिः। अन्तो ज्यायस्त्वं दर्शयति। एकैकं कृतो योगमातः एकैकं वाक्यं वैश्वानरविद्या हृदि
विषयं योकैवर्यालोचनया गतीयते। तथा हि प्राचीनशालप्रभृतय षडूषयः एकं वैश्वानरविद्यायां परि वै
निष्ठामप्रतिपद्यमानाः अरुणं प्रतिकेके पराजानन्तमभ्याजग्मुरिति उपक्रम्य मध्ये कथ्यन्त वैश्वानरस्यैव तस्मैव मुझ कन्ते नामेकैक र
कृष्या विपित्वाम्रेषु लेप आत्मन इति होवाचेत्यादिना मूर्धादि विभागेन तेषां विदधाति। मूर्धा ते व्यपतिष्यत् पन्नासामिष्यद
त्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति। पुनः समस्तोपासनं चावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्तते सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेषात्मस्वन्नमत्तीति। अस्मात्र्यमेव फलं दर्शयति। यत्तु प्रत्येकं फलं तेजः प्रभृतिषु फलभेदश्रवणात्तदेवं समस्त
गफलानि प्रधानप्रवास्युपगतानीति द्रष्टव्यं। तथोपेटे हृत्पिप्रस्थवचनमाख्यातश्रवत्तांपराभिप्रायानुकाशार्थं नय

प्र१ स्त१ गु५ स२

समिदादयः

षामपि प्रयाजानामन्तात्तेषामपि तेभुग्न एव विधिरभावाते। अनतो वै प्रयाजाः समात्रैहे तत्वाद् इति २
मै

रू२ रू१ ष्प१

शा·छ· ते इष्यते ॥ येषामपि शाखिनां कुटरसील्लश्मादानमन्त्रो नाम्नातः तेषामपि स्याविनियोगो इष्यते ॥ कुक्कुटोसी
६६ त्यस्मान्नमाहन्ते कुटरसीति वोविनियोगे तथा येषामपष्ठजोत्स्नोपोसौ यइति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषा
मपि तद्विषयो मन्त्रवर्ज्जमुपलभ्यते छागस्य वपाया मेदसोनुब्रूहीति तथा वेदांतरे त्वज्ञानामपि अग्नेर्वेर्हि
त्रं वेरध्वरमित्येवमादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः ॥ तथा बर्हिर्वपादिनस्य सर्वस्य सोमोज्ञातरवप्रयमोमन
स्वानित्यस्याध्वर्यविसजनीयंशस्यामीत्यत्र परिग्रहो दृष्टः ॥ तस्माद्ग्रथा अप्राणं कर्मणांगानामनर्वत्रो दुराहितः एवमा
श्रितानामपि प्रत्ययानामिति अविरोधः ॥ भूयस्त्वात्तु वस्त्राय सर्वं तथाति दर्शयति ॥ ॥ प्राचीनशालस्यौपमन्य
वइत्यस्याख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं ज्ञायते ॥ व्यस्तोपासनं तावदौपमन्यवके
तमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स
इत्याह ॥ तथा समस्तोपासनमपि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावित्यादि ॥ तत्र संशयः किमिहोभयथाप्युपासनं स्या
त ॥ व्यस्तस्य समस्तस्य च ॥ उत समस्तस्यैवेति ॥ किं तावत्प्राप्तं प्रत्यवयवं सुतेजःप्रभृतीनामुपास्यत्वश्रुतेः क्रियापदश्र शम·
६६

स्प३

क२१ पादा३

दैति॥ नादिदमेवो [illegible] यमेतत्पृथिवी अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित इत्येवमाद्याय उद्गीथादिकर्मांगावबद्धाः प्रत्यया॥
प्रतिवेदं [illegible] शाखाभेदे शुविहिताः ते तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुः॥ अथवा सर्वशाखागतेष्विति वि
शयः॥ प्रतिशाखं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदः सुंया घट पन्यासः॥ केनात्र स्वांशास्व शाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु वि
धीयेरन्निति युक्तः॥ सांनिध्यानाल उद्गीथ घटपान्ती नेति हि सामान्याविहितानां विशेषाकांक्षायां संति हृष्टे नैव
स्वशाखागतेन विशेषेण आकांक्षानिवृत्तेः स्वादिति लंघनेन न शाखांतरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति॥ तस्मा
त्प्रतिशाखं व्यवस्थेत्येवं प्राप्ते ब्रवीति॥ अंगावबद्धास्तिति शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वे
व व्यवतिष्ठेरन्॥ अपि तु सर्वशाखास्वनुवर्त्तेरन्॥ कुतः उद्गीथादि श्रुत्यविशेषात्॥ स्वशाखाव्यवस्थायां ह्युद्गी
थ उपास्तीनेति सामान्य श्रुति रविशेषपरित्यागः स्यात्॥ सांनिध्यानवशेन विशेषव्यवस्थायमानापीडिता स्यात्॥
नैवैतस्मात् सांनिधानात् श्रुतिर्बलीयसी॥ न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते॥ तस्मात्स्वरादिभेदे सत्य
प्युद्गीथत्वाद्यविशेषात् सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु एवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युः॥ मैत्रादिवदविरोधः॥
अथवा नैवात्रांविरोधापपत्तेः॥ तथा हि मैत्रावरुणं कर्मांगंशु [illegible] नां च शाखांतरेऽस्य ह्यामपि शाखांतरे उपसंह

विरोध आशंकितव्यः॥ कथमन्यशाखागतेषूद्गीथादिष्वन्यशाखागताः प्रत्यया भवेयुरिति। मैत्रादिवद १

शा.स. ६५ तच्चैतन्यमिति चेत्॥ तन्नाहि विषयित्वान्नेषां न तद्धर्मत्वमश्नुवीत स्वात्मनि क्रियाविरोधात्॥ नहि भूतभौतिकधर्मेण स
ताचैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्॥ नहि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते॥ विषयीक्रियन्ते
तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन॥ अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोभ्यु
पगम्यते एवं व्यतिरेकोप्यस्यास्तेभ्योभ्युपगन्तव्यः॥ उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं
नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूप्यात् अहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेप्युपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् स्मृ
त्याद्युपपत्तेश्च॥ यत्तूक्तं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति॥ तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तं॥ अपि च सत्सु प्रदी
पकरणेषु पादिषूपलब्धिर्भवत्यसत्सु न भवति॥ न चैतावता प्रदीपधर्म एवोपलब्धिर्भवति॥ एवं सति देह उपलब्धिर्भवति असति
न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति॥ उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवद्देहोपयोगोपपत्तेः॥ न चात्यन्तं दे
हस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते॥ निश्चेष्टेप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात्॥ तस्मादनवद्यं दे
हव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्तित्वं॥ ॥ अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं॥ समाप्ता प्रासंगिकी कथा॥ संप्र राम. ६५
कृतमेवानुवर्तामहे॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पंचविधं सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा व

तदू

न्यं देहे स्यात् देहएव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते हेतुं चाचक्षते। शरीरे भावादिति॥ यद्धि यस्मिन्सति भवत्यस-
ति च न भवति॥ तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते॥ यथाग्निधर्मावौष्ण्यप्रकाशौ॥ प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्म-
त्वेनाभिमता आत्मवादिनां तेप्यंतरेव देहउपलभ्यमाना बहिश्चानुपलभ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा
८ एव भवितुमर्हंति तस्मादव्यतिरेको देहात्मन इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावि[illegible]त्वान्न तूपलब्धिवत्॥ नत्वे-
तदस्ति॥ यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति॥ व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति॥ तद्भावाभावित्वात्॥ यदि दे-
हभावे भावाद्देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत॥ ततो देहभावेप्यभावादतद्धर्मत्वमेवैषां किं न मन्येत॥ देहधर्मवैल-
क्षण्यात्॥ ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवंति॥ प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भवंति॥
देहधर्माश्च रूपादयः परैरप्युपलभ्यंते न त्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः॥ अपि च सति हि तावद्देहे जीवदवस्थाया-
मेषां भावः शक्यते निश्चेतुं॥ न त्वसत्यभावः॥ पतितेपि हि कदाचिदस्मिन्देहे देहांतरसंचारेणात्मधर्मा अनुवर्तेर-
न्॥ संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते॥ किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते॥ यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति
परः पर्यनुयोक्तव्यः॥ नहि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकः किंचित्तत्त्वं प्रत्येति॥ यदनुभवनं भूतभौतिकानां

तत्त्वं १

शा.टी. आत्मानं परलोकफलाश्रोस्त्रा उपपद्येरन् कास्य वा ब्रह्मत्वमुपदिश्येत। तांन्यैशास्त्रप्रमुखव एव प्रथमे पादे शा
स्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तं सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति।
इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितं। इत एवाकृष्याचार्येण प्रमाणलक्षणे प्रमाणा
६४ लक्षणे वाऽलितं। अत एव भगवतोपवर्षेण प्रथमे तंत्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः
कृतः। इह वेदचोदनालक्षणोऽर्थस्य पासनेषु विचार्यमाणेषु आत्मास्तित्वं विचार्यते। इत्यत्र माक्षुप्तेष्वप्रदर्शनाया
पि वर्षस्मिन्नधिकरणोप्रक्रमः लक्षणमुपगमेन तमनक्षिदीदीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितं। कोऽसौ पुरुषो यदर्था
एते मनक्षिदादयः इत्यपेक्षायां प्रसक्तो विद्देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते। तदस्तित्वानपाक्षेपमिदमाक्षि
प्त्वाक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिः। विविक्तेऽर्थे स्फुरणात् निरवनयाक्षेपेन दृढा बुद्धिरुत्पद्यते॥ अत्रैके
देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तवाचां हेतुं पृथिव्यादि राम.
दृष्टमपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति संभाव[illegible]तं। तथा चैतन्यं मदशक्तिवत् किण्वादिभ्यो नं चैतन्यवि ६४
शिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः॥ न स्वर्गगमनापवर्गगमनयोः समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मास्ति यत्कृते वैत

दे ४

मिन ३ वता १

लपुरुषार्थत्वोपलब्धेः॥ नहि किंचित्कस्यचित्स्वे नविद्यामात्यं नतं भवति॥ नवर्त्ता यथास्वं वैषम्यं निवर्त्तते स्थापुव।
त्मपथासएष एवान्तः सुपर्ण एतस्मिन्मंडले पुरुष इति अग्निर्वै मृत्युरितिवाग्न्यादित्यपुरुषयोः समाने पि मृत्यु
स्मात्तु प्रयोगेनात्यंतसाम्यापत्तिः। पथा चासौ वैलोकौ गौतम [illegible] तस्यादित्य एव समिदित्यत्र न समिदा ह
मै सामान्याद्युलोक ध्यानि मावापत्तिः तद्वत्॥ परमात्मप्रस्त दिव्यं मूपपन्नात्मानुबंधः॥ ॥परस्तादग्ने एवाव
लोकएवोग्निश्चितस्तस्मिन्नुत्तरेत्वाद्रूत्तत्तद्ध्यं केवलविद्याविधित्वं मधुस्तप्रयोजनं नलभ्यते न मुक्
श्लोकेन कर्मांगविधित्वात ज्ञाहितदिक्ष्युपात्तदारोह इति परमकामापरागत्ता॥ तत्र चदृष्टिमात्रापत्तिना शिष्टं सन्नपाश्चित्यकृत्य
तेन [illegible] केवलं कर्मनिर्दिदेशेवप्रयोगान्स्याश्रितं गमयति॥ आपुरस्तादपि यदेतन्मंडलं तपति तस्मिन्ब्राह्म न
धा णविद्याप्रयेनत्वमेवलभ्यते। सोमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति तो विद्याफलेनैवोपसंहारात्। न कर्मप्र
धानत्वात्। तत्सामान्यादिहापि तथात्वं मूर्पात्तस्तस्यैवपक्वा॥ सपाद्वितव्या विद्यापामित्युते तस्मात्कारणाद
ग्निनानुबध्यते विद्यानकर्मांगत्वात्। तस्मान्नन्नचिद्यादीनां केवलविद्यात्मत्वसिद्धिः॥ एकमुल्मनेन॥ शरीरे
भावात्॥ ॥ इदं हृच्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते। बंधमोक्षाधिकारसिद्धये न ह्यसति देहव्यतिरिक्ते

भा॰ म॰ रोप्यत इति दूषयंत्येवमत्र बाधस्यात् तथ्यमनस्त्रियादीनां आदिसादादाद् इति देशाच्चापि यथासंभवं योजयितव्यान
याहि तेषां मे केक एव तावान्यावान सो ऽस्तं इति क्रियामयस्यान्तेष्यो हातंप्र ज्ञानमयानां मेके कष्या निषिद्धश्च नू
६२ क्रियायामनादरं दर्शयति वं तस्यैव क्रियास्तवं क्षे विकल्पः पूर्वं सो ऽत्र रेषामिति मकथ्य वक्तु ॥ न हि ये न [illegible] व्यापारेया
दूवना य [illegible] धानां पूर्वः क्रियायामुपकरोति तेनो हरेऽपकं तु श क्रुवंति य तु पूर्वप कृष्य ति दे शद्रपोदून
कदू तु तु कस्याति हिंसामान्येति देश ॥ प्रवर्तत इति ॥ तर स्मयन्हेऽधि त्व सामान्येनाति दृष्टा संभवो ऽस्य तु क्तो अ
स्ति हिंसापाद्धिकानामप्यन्तीनामग्नित्वमितिश्रुत्यादी नि वेकारता निर्दृशिता नि । एवमनुवंध्यादिभ्यः क्रीरतो
भ्यःस्वात तथ्यमनस्त्रियादीनां प्रद्रूतं तर एष का वे तत्पथा प्रद्रूतं त रातिथ्या द्विल्प विद्याप्रष्टतानि त्वेन [illegible] नो स्वर
तुंबध्यमाना निष्टयजेवकर्मभ्यः प्रद्रूतं तरेभ्य प्रवृत्वतं ज्ञातिभवंति । एवति मि दृष्टस्यावे ष्टे राजसूयप्रकरणेप
ठिता पाः प्रकरणाद् उत्कर्षः स्वली व यानुबंधात् राजपतुलाद्धु राजस्य पश्चात् दुक्ते प्रथमे कांडे उक्तं त्वेषां पामि
ति वे न्त्र वर्षाज्ञय स्ते योगा दिति ॥ नसामान्याद्युपलक्षणैर्मं तु व न्न हि लो का प ति ॥ ॥ पड् क्रमा न स्व द् इति ॥ त स्तु राम
[illegible] व्यतीनमानस्य प्रहसामान्याद्यपि मनाक्षियादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यं च क्रो क्रमप्रश्नुत्यादि हेतु [illegible] भ्यः केव ६२
वं धेनानु ४

सातन्य २

दिरुपलभ्यत इत्युक्तं । तत्र संकीर्त्तनमात्रस्यार्थवादत्वाद्भूतत्वविषयत्वविध्यंतरानुपलब्धेः । संकीर्त्तनादेवैषां विज्ञान
विधानं कल्पनीयं । ततश्च यथा संकीर्त्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति दर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते तेन तः सामर्थ्य । स्य
दृष्टं स्यात्तं च सिद्धं ॥ एतेन तत्त्वतः किं वेमा निर्भूता निर्मनसा संकल्पयंति । तेषामेव साकूति विद्यादि ख्या
तं तत्पाक्कत्वमप्येवं विदद्‌इति । पुरुषविशेषसंबंधमेवैषामावन्हाणां न कृतुसंबंधं स्यते । तस्मात्ख्यातंत्वप
रूपवत्त्वापानिनि ॥ अनुवंशादिम्यः प्रज्ञानात्स्वपक्षवतदृष्टं स्तत्युक्तं ॥ इत स्व प्रकरणमनुष्यकृतत्वं मतं मि पम
हादीनां प्रतिपत्त्यर्थं यत्क्रियावपवाभ्यनस्मादिव्यापारेषु अनुबध्नाति तेमनसैवाध्यायंते मनसा वीयते मनसै
वैत वग्रहा अग्रस्तंतमनसा स्कन्नस्यां सन्नृपलिकिवितग्रहेषु कर्म क्रियते पार्किं वैयग्रीयं कर्ममनसैवतेषु तन्मन्मनदे
पु मनश्चित्सु मनोमयमेव क्रियत इत्यादिना संपत्फलो नुबंधः ॥ नचप्रत्तान्क्रूः क्रियापावयवा संतः संपद्यादि
तितत्वापनत्वा वेडीयाद्युपासनवत्तु किं पांगसंबंधात्तदनुप्रवेशि भिन्नमापांकितव्यं । अस्तु । ति चैरूप्यात्तु नन्
न क्रियांगं किं विद्यायतस्मिन्वेदानामाभ्यसितव्यमिति वदति । एष्टिं इष्टा सहस्राणि मनोवृत्तिभेदानरोपतेषु भिन्न
त्वं ग्रहादीन्कल्पयंति पुरुषायुष्वादिवत्संख्या वैधं पुरुषायुषस्याऽहः सु दृष्टा सतीतत्संबंधिनीषु मनोवृत्तिषु
दा २
तंतु २

मा॰भ॰ रोप्यत इति द्रष्टव्यं। एवमतद्वध्यात्स्वातंत्र्यमनच्छिदादीनां आदिसदादातिदेशाच्चापि यथासंभवं योजयितव्यांत
याहि तेषामेकैक एव तावान्यावान्न सोऽस्त्वेद इति क्रियामयस्यात्मेनं हातंप्र[illegible]नमयानामेकैकस्या निर्दिश्यन्
क्रियायामनादरं दर्शयति। वत्ससेव क्रियात्तवं क्षेविकल्पः पूर्वं सोत्र रेखामिति प्रकल्पवज्ञानं हिपेन [illegible] व्यापारेणा
६२ हृवनाप्र[illegible]धानाहूर्वैः क्रियायामुपकरोतीति तेनोत्तरोऽपकर्तुं शक्नुवंति। पंचसुस्वपदेष्वतिदेशः प्रयोदूल
कद्रूत्सुक्रसाति हिसामान्येतिदेशः। प्रवर्तत इति। तरस्मात्पन्दधृत्वसामान्येनातिदेशः संभवात्स्यत्तु कोऽप्र
क्ति हिंसापादिकानामप्यनीनामुज्जित्वमिति सिद्धत्पादीति चेकारणा निर्दर्शितानि। एवमनुबंध्यादिभ्याः कारतो
भ्याः स्वातंत्र्यमनच्छिदादीनां प्रवृत्तांतरस्प्यकोऽवत्तपथा प्रवृत्तत राजिश्वा शिल्प विद्याप्रवृत्तानि स्वेन [illegible]नो स्व॰
नुबध्यमानानि स्वप्नेव कर्मभ्याः प्रवृत्तान्तरेभ्यश्च स्वतंत्राण्याति भवंति। एवतिमिः दृष्टश्चा वेष्टराजद्रुप्प्रकरणाय
ष्टितापाः प्रकरणाद्युत्कर्षश्वात्रयान्नुबंधात्तु राजयतुलाद्धराजस्त्य यथ्यात्तदुक्तं प्रथमेकांडे। कृत्वेषापामि
ति वेत्तवत्सानयस्यायोगाद्विति।। नसामान्यादपवादस्तु वन्नाहितो काप्ति।।। पद्क्रमान्नसवदिति। ततसूत्र राम'
[illegible]व्यातीनतान्नसप्रहसामान्यादपिमनच्छिदादीनां क्रियाशेषत्वकल्पनां द्रष्टो कोऽप्यतसुपादिहेतु [illegible] भ्याः केव

श्रे ६ धिपा६ अपक्षो बाधित ५८ अनु ६ भवंतीर ४प्रकरणा नअनु

श्रा.न्टी पाशेषभूतान्।। तथाहि । निर्द्धारयाति तिहेतो विद्यावित एवे ति किंचपाहे वैत एवं विदमिति तो त्तिवा ।। ।। रघुनाथ ।। ।।
हश्यते चैषां स्वात्तं च्येलिंगं तत्पुरस्ता द्दृष्टितं लिंगमस्य स्यादित्य योन नुलिंगमसत्यामन्य स्या श्री साव साध
६२ केकस्य विदर्थस्य त्पया स्तत्र करणा सामर्थ्य क्रियाशेषत्वमध्यवसितमिति ।। अतउत्तरं पठति ।। आत्मादिवली
पस्त्वाच्चनवाधः ।। नैवं प्रकरणासामर्थ्यक्रियाशेषत्वमध्यवसायच्चतं त्ता देवी ली प्रह्वात तां वेलीया स्त्रिप्यत्वातं
इतितथावा अक्षतं सामर्थ्यं तिद्धृपते कथां प्रातिशोवत्तते हि तां विद्या वितएवे ती तथा लिंग सवेदासर्वां ताभूतानि भिन्नं
त्यपि स्वपते कस्यापि विद्यपाहे वैत एवं विदं तां न वेता तिं विद्या एवेति सावधारणं पंक्ति ।। क्रियानु प्रवेशोऽसौ
धामभ्युपगम्य मानेपीऽत्तीस्यात्तान वाधा । सां कीर्त्तनेन नैव कर्त्तालोइत पर्कस्यैवा रणं न वैतमष्टि रूपमेव स्या
म धामवा स्युसाधने मित्य कस्य साधुनलेऽपि तुमानसस्य ह वत् क्रियाप्रवेशा शंका पातल्लिफलन मवधारणा मप्र व
वडूविष्यति । तथा स्वपते जायते चैवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि पतानं यो स्थिचत्तीति सात त्यदर्शनमेषां स्ता
तेऽपि वर्क्लृप्तोपपातापादिके वा कृप्रातासंपदे निरूहो वेणाति दोका विद्ग्रहोति प्रावेतदाम्नातागुह्योत्ती ति चो
क्रोयते एते ऽनंतेऽभूत्तेणा कृती जो पवत्त्व पं संस्तंजुह्वा ता नितातत्कृत्तां क्रियाप्रवेशोऽन्त्रक्रियाप्रयोगस्योप
कोलत्वे नैनसा ततयैतेषां प्रयोगकल्पना । न चैद मर्थवादमात्रमितिन्याय्यं ।। पत्त्वाहि विस्पष्टो लिंगोपको तिरु ।
स्यसाध नलोपि मापामिदमवधारणे भविष्यति ।। न मुच्यते नेतद भि प्रायेणानां विद्याचित इति इयतादि धा स्वरूप ६

प्रा उर इति ५

सर्वत्रानैतदुक्तं त्वतं वा एवं तेन योनन्यशेषभूतत्वादिति एवं च क्रियामयस्याने। प्रकरणान्तरादिष्वप्येवायं
विकल्पविशेषोपदेशः स्यात्। नह्यन्ते ऽन्यत्रानुप्रकरणाल्लिंगवत्वीयाः सत्यमेतत्। लिंगमपि त्वेवं ज्ञाती
पकेन प्रकरणं तुल्यायेभवति। अन्यार्थदर्शनं त्वेतत्। सौभादिकानि प्रशंसाहृत्वा तत्रान्यार्थदर्शनं
वा स्यात्। मन्यन्ते सर्वाज्ञातो गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमर्हति। तस्मात् सौभादिकमपि ते
त न्वयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः। मा न सरवत्। यथा दशरात्रे ऽत्र यादशमेऽहन्यविवाक्ये ऽत्र व्यापा
ते न समुद्रस्याभिमर्शनमप्रजापतये देवताये स्वमामन्त्रणाय हृणाम्नादनहवना हरतोपपन्ना नभन्ते ऽत्र ति
नन्ता न्यवाक्यायन्ते। स्ववत्तान सोपिग्रहकल्पः। क्रियाप्रकरणान्तु क्रियाशेष एव भवति। एवमपेमप्यग्निक
ल्मद्रुतयः। अतिदेशात्। अतिदेशो पानन्तानां क्रियानुप्रवेशानुपोद्बलयति [illegible] पद्भिर्ज्ञातसहस्वावाद
नयोक्तौ [illegible] तेषामेकैक एवतावान्याकानसे हृबुद्धिति सन्ति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते [illegible] तत
म एवैतोप्याकावितेन क्रियानुप्रवेशिना [illegible] सौभादिकानसिनानति दिग्मनूक्रियानुप्रवेशमेवैकं द्योत
यति। विधिवत् निद्धारणम्। ॥ तुष्यद्वः पक्षं व्यावर्तयति। विधित्मकाएवैते हृतं त्वामनभिदास्युः। नाक्रि

त १

शा ४

तादृश ८ त्यर्थ ४ २

दैयोग्नयः १

ज्ञानेः का कर्मे दात् वक्ष्ये ३

तः कर्मवि ५

४ ग्रे सधासी देवता १

शा०६५ ज्ञानादितित्रयदुर्वमेदाज्ञानभेदो विद्यते नैवामिह विद्याभेदो ह्युपक्रमोपसं हाराभ्यामध्यात्माभिदं
वोपदेशो गुरुकविद्यादि ज्ञानप्रतीतेर्विद्येकं पि सध्यात्माभिदं वमेदात्प्रवृत्तिभेदो भवति। आग्निहोत्र
स्रावंतावदभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तं ॥ लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ वाजसनेयिनो ग्निर
हस्यनैववाइदम् [illegible] दित्यस्मिन्ब्राह्मणे मनो। धिकृत्याधीयते। तत्र षट्त्रिंशतं सहस्राणि पश्यं
मोनम्येतु वाकूवितः प्राणवितस्य कं चितः। श्रोत्रचितः कर्मचितद इति प्रथमगतीनां मनेतिसंपादि
कोवृत्तिषु संपाद्य। किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता। उत स्वतंत्राः केवलविद्यात्म
का इति। तत्र प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशेन आक्षेप्स्यान्तं अंतावलतिजानीते। लिंगभूयस्त्वादिति। स्वयं
सिद्धि लिंगान्यस्मिन्ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयंति दृश्यंते तद्यथा किंचिमानि भूतानि
मनसा संकल्पयंति। तेषामेव सा कृतिः तेनैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि ... स्मापि चिन्वंते इति एतः
चैवंजातीयकानि। तद्धि लिंगं प्रकरणाद् बलीयः। तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्कांडे श्रुति लिंगवाक्य प्रकरण ६२
स्थानसमाख्यानां समवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रियामानस

हितिनाः ३

हु२

श्चि

६२

मनसोपनन्नकर्मकमानो मकत्रमनश्चित इत्यादि

पपद्यमानस्यप्ह्रदितध्येयभेदनिराकरणार्थत्वाभावात्तस्मादेषांप्राणानांमध्यस्तस्मो देवता
नांवायुरितिवोपमेयकरणात्।एतेनव्रतोपन्यासाच्चाध्यात्मं।एकमेवव्रतमितिवैवकारोवधारि
व्रत व्रततनिवर्त्तनेनप्राणप्रतिपत्त्यर्थः।भग्नव्रतानिहिवागादीन्युक्तानितानिमृत्युग्रस्तानिश्रमोभूत्वापाप्ममृति
श्रुतेः।नवायुव्रतनिवृत्त्यर्थः।अथातोव्रतमीमांसेतिप्रस्तुत्यतत्तुल्यवद्वायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्यनिर्धारित
त्वात्।एकमेवव्रतंचरेदितिचोक्तत्वात्तेनोपास्तस्यदेवतापेसायुज्यंसलोकतांजयतीतिवायुप्राप्तिंफलंब्रुवं
न्वायुव्रतमेवमितादेवतापक्षप्राप्तितः।तथातौकपतौद्वौसवर्गौवायुरेवदेवेषुप्राणःप्राणोहितिभेदेनध्यु
दिश्यति।तेवाएतेपंचान्येपंचान्येदशसंतस्तत्कृतमितिचभेदेनैवोपसंहरति।तस्मात्सर्वासुदिग्वोएगमनत्कृत
नवधापंद्वापरादेपुरोडाशमेकादशकपालमिंद्रापाभिराजायेंद्रायस्वराज्ञइतिअस्याद्येपुरोडाशेम्य
मिष्टौसर्वेषामभिगमपन्नवद्धत्वाद्भवद्काराममितिश्रुतौवचनादिंद्राभेदाद्वसहस्रदानंश्राक्रांराज्ञा
दिकृणामेदायाज्ञानुकल्प्यात्याद्विभाग्नाच्चपथान्यासमेवदेवतापूर्वोक्तान्तरेनदपःस्मभवति।।
एवंतत्वाभेदेपिअध्यात्मं [illegible] स्यथा।।तदुक्तंसंकर्षणानानावादेवतापृथक्
निर्दिष्टंतदर्शयति।देवतेत्यत्रवायुःस्यात्।अपरिच्छिन्नोत्मकस्यप्रेप्सितत्वात्पुरस्तात्योगाद्वसेमाफस्त६
मीशाएचस्कादध्यानस्यथस्करिति।

शा・दे वितर्तन्याय्यं हि दर्शयति विध्यास्समाधिदैवतं च तत्त्वामेधं अग्निर्वायुस्त्वामुदरं वै विशादित्यास्स्यात तथा
तएते सर्व एव समाः सर्वे नंता ह्युत्पत्या । तिकौनोः प्राणनाम । इदं दैविकौ ... सन्ति ... दर्शयति । तथान्य
त्रापि तत्र त्र्याध्यात्मसमाधिदैवतं च वक्तुं प्रति तत्त्वाभेददर्शनं भवति । ... प्राणो न वा वायुं प्राणमेवैक
६७ रोति । तथा ... ते पि ... यतश्चोदितस्य ... उपसंहार ... केवला ... एष एव देवतामात्रेऽस्त
मेती ति मा ... नैवोपसंहारो नैकत्वं दर्शयति । तस्मादेकमेव व्रतं वरेत प्राणापानौ वा ... त्येतिच प्रागादि वै
वो तेनैव नैवोपसंहर्तव्यं तद्देवत्वं ... परस्तान्मनस ... देवः एकः ... जगारसभुवनस्य गोपाः ... एकमेव वंगं गमयति
ने ... ब्रवीति एक एवैषां चतुर्णां स्तवस्थो ऽपरो पर ... इति तस्मादेष एक ... गमनस्यापि दैवं ... रोत
... ससमाः । एष एव वायुप्राणौ तावुपगंतव्याविति । कस्मात् स्वप्नोपदेशात् । ... पर्यायेण ... समासाधि
दैवविभागोपदेशः ... केऽपि एकाः स्यात् । न त्वक्रम एषां गानुचिंतनं तत्त्वाभेदादिति नैष दोषः तत्त्वाभेदे ६०
प्यवस्थाभेदेनोपदेशभेदवशेनानुचिंतनभेदोपपत्तेः । ... कोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्यु

ताफलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तेः। प्रयाजादिष्वपि तिकर्तव्यताकांक्षस्य क्रतोः। प्रकृतत्वात् [illegible] र्थ्ये स्तीत
पुरुंक फलश्रुतेरर्थवादत्वं। तथा नारभ्याधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु न हि पर्णमयीत्वादीनाम क्रियात्मका
नामारभ्यमंत्तरेण फलसंबंधो न कल्पते। गोदोहनादि प्रकृतौ पूर्वत्रापनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फले विधिः।
तथा वैल्वादीनामपि प्रकृतरूपाद्याश्रयलाभादुपपन्न४ फले विधिः। ननु पर्णमयीत्वादिष्वेवं विधः कश्चिदाश्र
यः प्रकृतौ स्ति। कर्मानन्तु जुह्वाद्याश्रयमविवादेन लौ फले विधिं विवक्षतीवाकुमेद। स्यात्तदुपासनानां तु
क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्रयाणां फले विधानेन विरुध्यते। न त्वीघपाकेनाश्रपा
तपपिगोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीति दृष्टव्यं। अत एव च कल्पसू
त्रकारैर्नैवमात्तापकानुपासनेति कृतः पुकल्पपा च कुः। प्रस्तानवदेवतादुक्तं॥ ॥वाजसनेयके बृहदारण्यके वा
ह्मितिवाक्षइत्यत्राध्यात्मं वागादीनां आताः श्रेष्ठो वधारितः अधिदैवतमप्यग्न्यादीनां वायुर्वावसंवर्ग इ
त्यत्राधिदैवतमग्न्यादीनां वायुः संवर्गो वधारितः अध्यात्मं वागादीनां प्राणः। तत्र संशयः। पृथगेवामौ वायु
प्राणावुपगन्तव्यौ स्यातां अपृथग्वेति। अपृथग्वेति तावत्प्राप्तं तत्वाभेदात्। न तत्वभिन्नेतत्वे पृथगनु

वे ३

श्रा. टी. कृष्यादिकर्मगुणतर्पणात्मनिष्ठानां तानि स्वतमस्त्रासिः समृद्धिर्मुख्यप्राणत्रादित्यादित्यस्वेवमादीनि नैतानि
५२ नित्यवत्कर्मस्वनियमोत्ताकुतस्तद्दृष्टेः॥ तथा स्वति पतत्त्रमेवं जीतीयकानां दर्शयति श्रुतिः॥ तेनैतौ कुरुतो प
श्रीत्तेद वेदय मननवेदे शास्त्रविदुषो पितृकामान्यनुज्ञानात्प्रसक्ताकादिदेवताविज्ञानवद्भिर्नाम पितृलोकादीनां
पाजनाध्यवसानदर्शनात्। प्रसक्तात्तर्पादेवताप्रसक्तावमन्वायत्तता चेद्विद्वान् प्रसक्तो ध्यसिता चेद् विद्वानु ज्ञास्य
सित्ताविदाविद्यान्प्रति हरिष्यसीति॥ अपि चे वजातीयक सकर्मव्यपाश्रयपक्षविद्वान् स्वरूपमेव कर्मणो ५४ फ
मुपलभ्यते। कर्मफलत्वसिद्धान्तविरुद्ध तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कथं ते नो मौ कुरुत॥ यथैतद्देवं वेद एव
न वेद। नाना तु विद्यावेदिविद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तद्देववीर्यवत्तरं भवतीति। तत्र नाना त्विति वि
द्वद्विदुत्तयोगत्वो। एष एकस्मिता तुकी यवतारमिति त्वत्तरप्रत्ययप्रयोगाद्विद्याविहीनमपि वीर्यवदिति ग
म्यते। तस्मान्निःसत्वे विद्यापादपपद्यते नित्यत्वेतु कथं तदिहानेककर्मवीर्यवद्वित्यनुज्ञापेतात्सर्वांगोपसंहारो हि वी
र्यवत्कर्मेति स्थितिः॥ तथा लोकसामान्यादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपासनं फलानि निर्दिष्टानि तेषां कल्प्यन्ते हास्मै लोकाः।
ऊर्ध्वाश्चावृत्ता विसे एवमादीनि। न वेदफलप्रवणाम एषा दमात्र युक्तं प्रतिपत्तुं तथा हि गुरुणा दश्चापये पन्थे ५८

विद्यान्वय ५

विषभावान्नदेगान्नो वेदस्तं पिकादयोधिकृतत्वाज्जनेनैव हुतं का केनसी योगान्नाग्निहोत्रे ——— १

स्प१ स्व२ निकर्मागिव्यवाश्र५

वत्कर्मोमाहवनीय इतिवेदि श्रुति श्रात्र स्थंडिलमात्रोपलक्षणार्थो दृष्टव्या मुख्याग्निहोत्रे कोला
वरोधसंभवकर्मान्येष्वप्युपस्थानादयो धर्माः केचित्कथंचिद्विरूपभृतो तस्माज्जनपन्थः एवैते मंत्र द्रव्य देवतासं
योगरूपं वह्नौ मा निर्वर्तयेत्पि तथा ॥४॥ प त्वाद्दर्शनेवचनं तद्ध्वजनपन्थः प्राय स्य विधानार्थं नस्य स्थिवच
नस्याग्निमारः ॥ नत्वनेनास्यामित्स्यन्ताः क तेरशीपित्रा तस्माद्ध्वजनलोपेलो पद एव प्राणाग्निहोत्रस्यैति ॥ त
घ न्निष्टरिणा नियमस्तहृष्टे ः पथ प्रतिबंधः फलं ॥ सत्यापि विद्वान्नान्यो भिप्रेत तदद्रक्ष्यसुग्रीवमुपासीतेत्यै
वमादौ ॥ निकिंतानि नित्यान्येवस्युः कर्मसु परामपीत्वा दिवत्तऽकाम्यानि गोदोहनादिवदिति विचारया
मः ॥ किंतावत्प्राप्तं नित्यानीति कुतः प्रयोगवचनपरिग्रहात् ॥ अनारभ्याधीतान्यपि त्वेतानि ऽ ग्रीथादिद्रु
रेणाक्रतुसंबंधात्क्रतुप्रयोगवचनेनैकवाक्यतरवसंस्पृष्टानि ॥ प्रत्येषां स्वर्वा सुफलश्रवणा प्राप्ता हवैका
मानाभवंतीत्यादित हूर्न्नमानापदेशरूपत्वाद्दर्थकादमात्रमे वस्त्र पापश्लोकश्रवणावत्फलप्रधानं ॥ तस्माद
थाप्रापणामपीत्रु वति न सपा पश्लोकं प्रा ता स्वमादीनामप्रकरणपठितानामपि रेणाक्रतुप्रवेशा
त्प्रकरणपठितवन्नित्यतांर्धु पासनानामपी मः ॥ तन्निष्ठौ रणानि यम इति प्राप्ते तसु

हू२ एवंमुग्रीथा१ त्रिएवंमाप्तेज्ञ१ कादि२

वे ३ ६४

श्रा. टी. ढीप्यादिकं भगवत्प्रपयात्मनिर्धारितानि रसतमञ्जासि॥ समृद्धिर्मुख्यप्राणआदित्यइत्येवमादीनि नैतानि
५२ नित्यवत्कर्मस्तुनियमयोरन्याकुतत्वात् दृष्टे॥ तथाह्यनिपततमेवजीवीपकानांदर्शयतिश्रुतिः॥ तेनेमौकुरुतोप
मेतेदवेदयमनवेदेत्यविदुषोपिक्रियाम्यनुज्ञानात्॥ प्रस्तावादिदेवताविज्ञानावेहीनानामपित्रस्तोत्रादीनां
पाजन्यानध्यवसानेदर्शनात्॥ प्रस्तोतर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्ततांचेद्विद्वान्प्रस्तोष्यसितांचेदविद्वानुद्गास्य
व सितीत्वेदवेदान्स्मृतिहरिष्यसीति॥ अपिचेवजातीयकस्यकर्मव्यपाश्रयस्यविद्वानस्यप्रयमेवकर्म रा.४फ.
मुपलभ्यतोकर्मफलसिद्धप्रतिबंधः तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित्तेनोभौकुरुतः॥ यश्चैतदेवंवेदयश्च
नवेदनानातुविद्याचाविद्यायत्करोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति॥ तत्रनानात्विति वि
द्वद्यद्वृत्त्यपोगयो॥ एषकूटरताद्वकीर्यवत्तरमितिवत्तरप्रत्ययप्रयोगाद्विद्याविहीनमपिवीर्यवदितिग
म्यते॥ तच्चाग्निहोत्रविद्यापाडपपद्यते नित्यत्वेतुकर्मत्वात्तद्विहीनंकर्मवीर्यवदित्यनुज्ञापेतास्वरूपोपसंहारोहवी
र्यवत्कर्मेतिस्थितिः॥ तथालोकेकामादिप्रवृत्तिनियत्तानिप्रत्युपास्तमंफलानिशिष्यंतेकल्पंतेहास्मैलोकाः॥
ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्चेत्येवमादीनि॥ नचैवंफलश्रवणमर्थवादमात्रंयुक्तंप्रतिपत्तुं॥ तथाहिगुणाकारदृश्यापये रा.म. ५८

विद्यान्वय ५

नं३ ह२नं३

मा.टी.र त्रशब्दात्कौडपायिनामयनवत्तद्धर्मप्राप्तौ सत्यां भक्त्यैद्रव्यतागुणविशेषविधानार्थमिदं वाक्यं तद्धद्दक्तं।मितिअ
तो गुणलोपे नमुख्यस्येत्यपेक्षे प्राप्तं भोजनभोपेप्य द्वितीयेनैः ख्ये।।। विरुद्धेन प्राप्तिर्विधानत्वापेन प्राप्तमग्नि
५८ होत्रमप्यानुष्ठानमित्यपेक्षतरं पठति।। उपस्थितेतत्त्वद्वचनात्। उपात्तं भोजने तस्मादेव भोजनद्रव्यात्त्वयमपि नि
पत्तितत्त्वामग्निहोत्रे निवृत्ते पितव्यं।। कस्मात्तद्वचनात्। तथाहि। तत्र द्वितीये प्रथममागाते तेनैव मीयमिति सिद्ध
वद्रक्तो यनिपातः परामर्शेन पराथद्रव्यसाध्यतां प्रणकृतीनां विदधाति।। अत्र प्रयोजककालं लापन्नाः सत्याः कथं भो
जनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयुः नवात्र प्राकृता अग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति।। कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहो
ति तीति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्द्रव्यं विधापयेदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः।। इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्
द्रव्यं विधापयितुमर्हतीति तद्धर्मप्राप्तौ वा सुपगम्यमाना पाकश्रुत्युदयात्तोदपी पिप्रायेरस्वानवाक्ये सम्भवः।। अस्मद्
रत्तान्तब्राह्मणाच्छिकरता भाकापान ह्यूपमग्निहोत्रमः भोजनार्थता यद्वा तत्प्रसंगात् भोजने लोपनीतद्रव्यसंबंधा
स्यपर्वैष होमः।। तथा च भारद्वाजसूत्रं। शकटाद्युपहितपान्निपात्तिरोप्य प्रकरणमेवैवमाहोमनिवृत्तिरुक्ता प्रतिपत्तिः अत्र ट.म.
वेहात्पिसामान्याक्ति न्यायादग्निहोत्राङ्गानि दर्शयति।। उ रएवं वेद्विलौप्राणानि वर्हिः ईदृपंगार्हपत्यो मनोलोकाः पूर्व ५८

सोतालोपइति तद्यद्भक्तमिति भक्तागमनसंयोगाद्भक्तागमनस्य भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्य ६

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते एवं सर्वाणि भू
तान्यग्निहोत्र ४

त्रमुपासत इति च ३

दृश्यते अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि। असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिवचनसमन्वयात् अशित्वादि तुल्यम
र्थमेव गुणजातं वाजसनेयके संकीर्त्यते। तथा चावोचाम परिहृत्य स एष नेति नेत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति। गु
णवत्स्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः। स्तुतितो नोपासनायेति द्रष्टव्यं॥ आदरादलोपः॥ छांदो
ग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्प्राणाय स्वाहेत्यादि।
तत्र पंच प्राणाहुतयो विहिताः। तासु च पुरस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः। य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रमुपासत इति च
तत्रेदं विचार्यते किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्योतालोप इति। न लुप्येतेति तावदाह। कस्मादादरात्। तथा हि
वैश्वानरविद्यायामेव जाबालश्रुतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात् यथा वै स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं त
दिति अतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निंदित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति॥ या हि न प्राथम्यलोपं सहते न त
रां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहत इति मन्यते॥ ननु भोजनार्थभक्तागमनसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्रापितः ४
[illegible]॥ न। तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात्। प्राकृते ह्यग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनि द्रव्याणि नियतत्वादिहाप्यग्निहो

प्रापयतीति ३ स्य ३

शा॰ष्ट॰४ तिउपाख्यवस्थैवमुक्तेति ॥ कामादीतरत्र [stain] चायतनादिभ्यः ॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वे
श्म दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इति प्रस्तुत्य दहरोऽस्मिन्नंतर आकाशः एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः सवा ए
ष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्शेते सर्वस्य वशीत्यादि तत्र विद्यैकत्वं
परस्परगुणयोगो वा किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति ॥ तत्रेदमुच्यते कामादीति सत्यकामादीत्यर्थः ॥ यथा दे
वदत्तः सत्यभामा भामेति पदेन ह्री दो शेप दहरपाकाशस्य सत्यकामत्वादि गुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र
वाजसनेयके स वा एष महानज आत्मा इत्यत्र संबध्यते यच्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तत्सर्वेतर
त्र छांदोग्ये एष आत्मापहतपाप्मेत्यत्र संबध्यते ॥ आयतनादिसामान्यात् समाने ह्युभयत्रापि हृदयमायतनं स
मानं च वेद्य ईश्वरः समानं च तत्र सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादि [stain] बहु सामान्यं दृश्यते ॥ ननु
विशेषोऽपि दृश्यते छांदोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाश[stain]स्य ब्रह्मण इति कोशश्रं हं
हेवेति मातिशापित्तत्वात् आ पंत्वत्र विद्यते विशेषः ॥ सगुणा हि ब्रह्मविद्या छांदोग्ये उपदिश्यते ॥ अथ य इहा
त्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् ॥ वाजसनेयके तु निर्गुणमेव ब्र
ह्मोपदिश्यमानं

सत्यसंकल्पः इत्यादि गुणा वाजसनेयके

राम.

त ३

त्यमितिप्रकृताकर्षणात् तानन्तु विद्याभेदे विप्रकृताकर्षणमनुपपास्येकत्वादुपपद्यत तदुक्तं नैतदेवं यत्र हि वि
स्य प्रत्याकारणांतराद्विद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यात्॥ अत्र तूभयथा संभवे तदेव तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणा
त्सर्वविद्यासु एवैकमेव सत्यमुत्तरत्राप्यनूद्यत इति एकविद्यात्वनिश्चयः॥ यत्तु तरकृतफलांतरश्रवणात् विद्यांतरत्वमि
यत तिअत्रोक्तं सोपनिषदहरहमिति चांतरोपदेशस्तुस्तावकमिदं फलांतरश्रवणमित्यदोषः॥ अपूर्वार्थवा
दादेव तु फलकल्पनापि तत्र शक्तिविदेकतेवावयवेषु अप्रमाणान्यवगम्यपि फलानि अवयवविद्यामेवाविद्या
यामुपसंहर्त्तव्यानि भवंतीति। तस्मात् सैवेयमेका सत्यविद्या तेन तेन विशेषेणोपेताम्नातेत्यतः सर्वे सत्यादयो गुणा एव
र्म एकस्मिन्नप्रयोगे उपसंहर्तव्याः॥ केचित्तु नरस्मिन्सूत्रे इदं वाजसनेयके मनोमयत्वादि तत्पुरुषविधत्वं वा कंठोक्तं दोगुण व
प अपर्वेषोत्तरादित्येपुरुषविधुपा विधोभयत्रैकैवेति कृत्वा सत्यादीन्गुणान्वाजसनेयिभ्यः छांदोग्यानामुपसं
नि हार्यान्मन्यंते। तन्नसाधुलक्ष्यते छांदोग्ये हि कर्मसंबंधिनुद्गीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते तत्रोक्ता दिम धावसा
ने पुष्टिकर्मसंबंधि द्वौ भवति इत्यमेव गीतिः सामैतत् पक्षेमतत्यकं सामवग ...तस्मादुद्गीथइतिमध्याय
एवंविधान्सामगायत्रीत्युपसंहारो नैव वाजसनेयके किंचित् कर्मसंबंधि विद्यमस्ति तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे स
हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते अथ य एषोंतरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्युक्तं इत्यसैवेयम क्ष्यादित्य ४

क्ष्य २ बै २ द्वौ २ पे २ ष १

शा॰ न॰ या हि विशिंषंति समाप्नोति तारेऽभयो ऽन्यो ऽसावन्योऽहमस्मि अहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वोभयरूपायां मतौ कर्त्तव्यायाम
थेवद्भवति थिाही दं विरोधेतोभयप्राप्तान मनर्थकं स्यात् किं नैवतु इतताचातन्नसमयाप्तानस्योर्थविशेषे परिक
ल्पमाने देवतापाः संसापोत्तमत्वापन्नत्र्भिकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तम् नैष दोषः एकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिंत्य
५६ मानत्वात् नदेवं वस्तुत्वेति एवैकत्वदृष्टीकारणायघतेनवपमेकत्वदृढीकारं वारयाम किंतु व्यतिहारेणो
हदिरूपा मतिः कर्त्तव्या वचनप्रामाण्यात् नैकरूपत्वेत्पे तावदुपपादयामः फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति यथा
ध्यानार्थे पिसत्यकामादित्रुणोपदेशे तद्गुणईश्वरः प्रसिद्ध्यति तस्मादयमात्मा तत्वेव्यतिहारः समाने चवि नहनु
षयेऽपरं दृढतैष्यो भवति ॥ ॥ सैव हि सत्यादच्छरा ॥ ॥ तपो वै तस्मात् घन्न्वा प्रथमजं वेदसं तं ब्रह्मतादिनाचाज
सनेयके सत्यविद्यांसनामान्तरोपासनां विधाय नंतरमोंकारायतेतेष्व त्तस्तत्य मनोसत्यादि तेषापरत्तास्मिन्म
डलेपुरुषोयश्चायंदक्षिणेक्षन्न पुरुष इत्यादिना अंसमायश्च किंदृष्टेसत्य विद्येकिं वैकैवेति
दृढ इति तावत्प्राप्तं भेदेन हिफलसंयोगो भवति जयतीमांल्लोकान् इति पुरस्ताद्धुति पाप्मानं जहातीति रा॰ न॰ ५६
वेति डपरिष्टात्प्रकृतावर्षतां पासेकलादित्वेवंप्राप्ते ब्रमः एकैवेयं विद्या सत्यविद्येति कुतः ॥ तद्यत्स

करोति[...]त्वाऽसकृदुपदेशोपपत्तेः ॥ एवमिहापि च अरूपाभेदादतोऽन्यदार्त्तमिति परिसमाप्य विशेषादुपक्र
मोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृश्येते। यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति [...]तीये प्रश्ने एवकारं प्रयुञ्जानः
पूर्वप्रश्नगतमेवार्थमुत्तरत्राऽऽठ[...]दर्शयति। एवं स्मिन् [...]कार्यकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भा
वः कथ्यते। उत्तरस्मिंस्तु तयोरेवाशनायादिसंसारधर्मातीततत्वं कथ्यत इति एकार्थतोपपत्तिः। तस्मादेकाविद्यति ॥
व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्। तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादि पुरुषं प्रकृत्य ऐतरेयिनः समामनन्ति तात
था जाबाला ॥ त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति तत्र संशयः ॥ किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा
मतिः कर्तव्या उत्तैकरूपैवेति एकरूपेति तावदाह। नह्यात्मन ईश्वरे[...]कत्वमुक्त्वान्यत्किंचिदि[...]तोयम
तिः यद्वैवं चिंततिको विशेषः परिकल्प्येत संसारिण ईश्वरात्मत्वं ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वमिति तत्र सं
सारिण ईश्वरात्मत्वे उत्कर्षो भवेत् ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्। तस्मादेकरूप[...]मेवमते व्यति
हारस्य कल्पदृढीकरणार्थ इत्येवं प्राप्तेत्याह। व्यतिहारोपमा[...]ध्यानाय आम्नायते तत्र इतत

श्र१ सं[...]सा२ तै४

इतरवत् यथा तरेगुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतयः आ[...]

धिन[...]

॥ द्वासो जातेरमिति स्वल्पमा ४
सर्वान्तरो ह्यस्य आत्मोभयत्रा २

वाक्यद्वयमेव १
पं३

ग्रामव द्वितीयाम्नानमनर्थकमेव स्यात्। तस्मादभ्यासात्कर्मभेदः॥ एवमभ्यासाद्विद्याभेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह। अंतराभ्रा
नाविशेषात् तत्स्वात्मनो विशेषकत्वमिति विभागः। उषस्तेन च प्रश्नुच्यते॥ न हि द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वान्त
रौ संभवतः॥ तदा ह्येकस्यांजसं सर्वान्तरत्वमवकल्पेत। एकस्य तु भूतग्रामवत्तन्नैव सर्वान्तरत्वं स्यात्। यथा च भूतग्रा
हे देहे पृथिव्या आपोन्तरा अ[illegible]पेक्षिके न्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं भवति तथेहापीत्यर्थः॥ अ
व: सर्व ६५ थवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यंतरं निदर्शयति। एको दे भूतेषु गूढः। सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति। अस्मिन्मंत्रे
समस्तेषु भूतग्रामेषु एक एव सर्वान्तर आत्मा आम्नायते। एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः। तस्माद्वेद्यैक्याद्वि
द्यैकत्वमिति॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्॥ अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आ
म्नानभेदानुपपत्तिरितीहोच्यते। नायं दोषः। उपदेशान्तरवदुपपत्तेः। यथा तांडिनामुपनिषदि
ठ षष्ठे प्रपाठके स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति नवकृत्वोऽप्युपदेशे न विद्याभेदो भवति। एवमिहापि भविष्य राम
ति। कथं च नवकृत्वोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति। उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्ता[illegible]वगमात्॥ भूय ए
व मा [illegible]गवान्विज्ञापयत्विति चैकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रति[illegible]त्वेनोपन्यासात्॥ आशंकांतरनि ५५

भ१ २
विपादयिषिनव १

कुतऽभयोरप्यनयोर्मध्ये योऽतिपन्नापरिच्छिन्नं द्वितीयोपेतं वेद्यं रूपमभिन्नमानन्दं तानतुदर्शितो रूपभेदः ॥ऽस्तु च
ते।ऽभावप्येतैर्मध्ये जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थं तरं ब्रूस्तु पर्वेत्य त्रतीवत् अनेन ब्रह्मैक्यो अभिव्याकर्षी
तीत्यश्रुनापाती ततः परमात्मा प्रतिपाद्यते। वाक्यशेषेपि च सर्वे प्रतिपाद्यमानो दृश्यते। ऊ ॐ यदा पश्यः पश्यत्यन्यमी
शमितिः स्वतं पिबंतावित्यत्र जीवेपिवत्यऽश्नानाद्यत्तीतः परमात्माविशाह वर्णकृच्छिन्यायेनपि वतीत्युप
पर्यते। परमात्मप्रकारोतीवेतत्। अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादित्युपक्रमात्तद्विषय एव वीत्रापि वाक्यशेषो भवति ॥
सेतुरीजानानामन्धरं ब्रह्मस्य यत्परमिति। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्र प्रपंचितं तस्मान्नास्त्यैव भेदः। तस्माद्बुद्धि
पैकत्वं॥ ॥अपि च॥ त्रिष्वप्येतेषु वेदांतेषु पौर्वापर्यालोचनेन परमात्मविषय एवावगम्यते। तादात्म्यविवक्षयैव
जीवोपादानं नार्थांतरविवक्षया नैव परमात्मविद्यापां भेदाभेदविचारणावतारो ग्राह्यत्वं वक्तुं। तस्मात्त्वं पंच्वार्थप
वैषयोगः॥ तस्माद्बोधिकधर्मोपसंहार इति ॥ अंतराभूतग्रामवत्स्वात्मन ॥ ॥ यस्मात्क्षरादपरोक्षाद्ब्रह्म स्तय
आत्मा सर्वांतर इत्येवं द्विरूपस्यकहोलप्रश्नरूपानैरंतर्येण वाजसनेयिनः समामनंति। तत्र संशयः॥ विद्यैकत्वं
वा स्यात्। विद्यानानात्वं वेति। विद्यानानात्वमिति तावत् प्राप्तं अभ्यासात् सामर्थ्याद् अन्यथा ह्यन्यूनातिरिक्तार्थे

धृ२३ स्४नो२

शा॰टी॰ त्वयाख्यातं तत्र विविधरूपाणि विशेषणानि निर्वितितानि इह प्रतिपेयरूपाणीति विशेष्य॥ प्रपंचार्थश्चायं वि
५४ तो मेदृष्टेत्रोपसदवदिति निदर्शनं। यथा जामदग्न्ये अहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमंत्रा
णाम् अग्ने वेर्होत्रं वेरध्वरमित्येवमादीनामुत्कृष्टवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्युभिस्संबंधो भवति अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडा
शप्रदानस्य प्रधानतंत्रत्वान्नांगानां। एवमिहाप्य रतंत्रत्वान्नविशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामन्यत्र
सर्वत्र अभिसंबंध इत्यर्थः॥ तदुक्तं प्रथमे कांडे। गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्यत्र॥ ॥
इयदामननात्॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्न
न्नन्यो अभिचाकशीति इत्यध्यात्माधिकारे मंत्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतराः पठंति। तथा कठाः ऋतं पिबं अ
तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति पंचाग्नयो
ये च त्रिणाचिकेता इति। किमत्र विद्यैकत्वं उत विद्याभेद इति संशयः। किं तावत्प्राप्तं विद्यानानात्वमिति
कुतः विशेषदर्शनात्। द्वा सुपर्णेत्यत्र एकस्याभोक्तृत्वं दृश्यते। एकस्य भोक्तृत्वं ऋतं पिबंताविति अत्र राम॰
उ उभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते॥ तद्वद्वे भिद्यमाने विद्याभिदापि एवं प्राप्ते ब्रवीति विद्यैकत्वमिति
मिति॥ छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति अत्र विद्यैकत्वं उत विद्यानानात्वे

रूपं।

रूर

विशंति परं पदमिति स्मरणात् । अथ रूपफलत्वाच्च दृष्टान्तस्य फलविरहाशंकानुपपत्तिः । कर्मफलं हि स्वर्गादावनु
भवितो देशात्(?) आशंका भवेत् न वेति । अनुभवारूढं तु ज्ञानफलं यस्मात् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रूयते । तत्त्वमसीतिव
सिद्धवदुपदेशात् ॥ न हि तत्त्वमसीत्यस्य वाक्यस्यार्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं परिणेतुं शक्यं । तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वा
मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति च सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकांतिकी वि
दुषः कैवल्यसिद्धिः ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं ॥ वाजसनेयके श्रूयते । एतद्वै तद
क्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमित्यादि । तथाथर्वणे श्रूयते । अथ प
रा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमित्यादि । तथान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं पर
ब्रह्म श्राव्यते । तत्र च क्वचित्केचिद् अतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते । तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वत्र
प्राप्तिः उत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागाद्व्यवस्थाप्राप्तावुच्यते । अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः
सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः । सामान्यतद्भावाभ्यां समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव
च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । तत्किमित्यन्यत्र कृता बुद्धयोऽन्यत्र न स्युः । तथा चानंदादयः प्रधानस्ये

समानमेव सामान्यमिति सूत्रपदार्थः ३
तद्भावपदस्यार्थः २

मीत्तत स्मिन्दृष्टे परावरइति स्मृतिलंभे सर्वयं धीनीवि ३

शां.भा. देहोत्तारंभकाणां प्रा विमर्वेनूतोन्यस्य दग्धबीजं कर्मोत्तरं तद्देवज्रस ज्येतेति क्रमस्य विद्यायाः प्राप्तिकं मेनन्हेहेतुर्व

महेतुत्वेकाश्रयकोत्पत्ता वित्यमाशंकायुक्ता॥ ज्ञाना त्कर्म्मवा जस्त्वाह स्व प्रकृतिस्मृति प्रसिद्धत्वात् ता तथा चश्रुतिः मिद्यते हृ

दयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः॥ क्षीयंते चास्य कर्मा [illegible] प्रमीन्द इति वैतमाद्या स्मृतिरपि यथैधांसि समिद्धो

५३ ग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति। बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहंति यथा पुनः॥

ज्ञानदग्धैस्तथात्मा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनरिति चैवमाद्या नवा विद्यादिकेनुदाहस्मृतिके श्रवणं जस्य कर्मा

शयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चोपपद्यते। न ह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते॥

प्रवृत्तफलस्य कर्म्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः। तस्य तावदेव चिरमिति शरीरपातावधिकरणा वधि

त्। तस्मादुपपन्नोपावद्धिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः॥ न च ज्ञानफलस्यानैकांतिकता तथा च श्रुति

रविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां मोक्षं दर्शयति। तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा म राम.

नुष्याणामिति। ज्ञानांतरेषु चैश्वर्यादिपुरुषार्थसंप्राप्तिः स्युर्मृदुर्वापि। तेषामुद्देश्यपरत्वेन निर्विशेषः प

रमात्मज्ञाने पारिनिष्ठायकैवल्यं मुक्तिरुपपद्यते। ब्रह्मस्यास्य सहते सर्वसंप्राप्ते प्रतिसंदरोऽपरस्यांते कतामि॥ नश्र ५३

पर्के २

दा १

तरमाप्रहत्तोकेचित्तुस्थितएवतस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहोन्यापेनसर्वंबुद्धितेसमधिगतसर्ववेदार्थाःस्मर्यंते
तदेतेषोंहांतरोत्पत्तिदर्शनात्स्यात्संब्रह्मविद्यापाःपाक्षिकंमोक्षहेतुत्वमहेतुत्वंवेत्यपेतस्तत्तरमुच्यतेनतेषामपां
तरतमःप्रभृतीनांवेदप्रवर्त्तनादिषुलोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषुनियुक्तानामधिकारतंत्रत्वात्स्थितेःयथासौभग
वान्सवितासहस्रयुगपर्यंतंजगतोधिकारंचरित्वातदवसानेउदयास्तमयवर्जितंकैवल्यमनुभवति।अथततऊ
र्ध्वउदेत्यनैवोदेतानास्तमेतैकलएवमध्येस्थातेतिश्रुतेःयथाचवर्तमानाब्रह्मविदआरब्धभोगक्षयेकैवल्यमनुभवं
तितस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येथसंपत्स्यइतिश्रुतेः।एवमपांतरतमःप्रभृतयोपीश्वराःपरमेश्वरेणतेषुते
ष्वधिकारेषुनियुक्ताःसंतःसत्यपिसम्यग्दर्शनेकैवल्यहेतावक्षीणकर्माणोयावदधिकारमवतिष्ठंतेतदवसानेचापवृज्यंतइ
त्यविरुद्धं।सकृत्प्रवृत्तमेवहितेफलदानायकर्माशयमतिवाहयंतःस्वातंत्र्येणैवगृहादिवगृहांतरमन्यदेहंसंचरंतः
स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतयएवदेहेंद्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्माययदेहान्युगपत्क्रमेणवाधितिष्ठंति
नचैतेजातिस्मराइत्युच्यंतेतएवतइतिस्मृतिप्रसिद्धेः।यथाहिसुलभानामब्रह्मवादिनीजनकेनविवदितुकामाव्यु
दस्यस्वंदेहंजानकमाविश्यतेनव्युद्यतेनपश्चात्स्वमेवाविवेशेतिस्मर्यते।यदिह्युपयुक्तेसकृत्प्रवृत्तेकर्मणिकर्मांतरं

६१

६४ सम्यग५

आखिकांणिका४पुस्तका४४

ब्रा०भा० इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टामधोगतिं गमयंती देवयानपितृयाणयोरेवोन्नातं तर्भावयति तत्रापि विद्या
सू० विशेषाद्देवयानप्रतिपत्तिः ॥ स्मृतिरपि शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया
ऽऽवर्तते पुनरिति । यत्पुनर्देवयानस्यापथ्यादि हिरण्मयानमुपकोशलविद्यापंचाग्निविद्यापावतद्भमयोनुचिंतनी श्री
यत्नस्माद्विनियमः ॥ ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां ॥ विदुषो वर्तमानदेहपातानंतरं देहांतरमुत्प मोक्षोना
५२ न द्यते वेति चिंत्यते ननु विद्यायाः साधनभूतायाः संपत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्नवेति नेयं चिंतोपपद्यते नहि पाक
साधनसंपत्तावोदनो भवेन्नवेति चिंता संभवति । नहि भुंजानस्तृप्येन्नवेति चिंत्यते । उपपन्ना त्वियं चिंता । ब्रह्मविदाम
पि केषांचिदितिहासपुराणयोर्देहांतरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपांतरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगा स
त्कलिद्वापरयोः संधौ कृष्णद्वैपायनः संबभूवेति स्मरंति । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशापादपगतपूर्व
देहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संबभूव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोपि ब्रह्मण एव मा
नसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कंदत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनां भूयसी देहांतरोत्पत्तिः क राम०
थ्यते तेन तेन निमित्तेन स्मृतौ । श्रुतावपि मंत्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित्पतितदेहे देहे देहे सा ॥ ५२
नो१ बभूवेति । भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव ३

र्वे येतावत्सु सन्दृष्टोऽर्थस्य प्रसंगात्ता अपि वाप्निरादिकाः एकैकगतिरूपकौशलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां वक्तव्यत्वया प
तेति सर्वोपयोगित्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात्। तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते पठति। अनियम इति। सर्वासामेवाभ्युदयप्राप्ति
फलानां सगुणानां विद्यानामविशेषेणो बा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति। ननु नियमाभ्युपगमे प्रकरणाविरोध
तः। नैष दोषः। शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। तथा हि श्रुतिः। तद्य इत्थं विदुरिति पंचाग्निविद्यावतां देवयानं
इतिविद्यान पंथानमवतारयंती ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमित्यादिना ~~[illegible]~~ समानमार्गितां गमयु
ति। कथं पुनरवगम्यते विद्यांतरशीलानामियं गतिरिति। ननु श्रद्धा तपः। परतपःतानामेव स्यात्। तत्र मात्रश्रवणे नै
ष दोषः। न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामंतरेण विद्याबलमेषा गतिर्लभ्यते। विद्यया तदारोहंति यत्र कामाः परागताः॥
न तत्र दक्षिणा यंति नाविद्वांसस्तपस्विन इति श्रुत्यंतरात्। तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यांतरोपलक्षणं। वाज
सनेयिनस्तु पंचाग्निविद्याधिकारेऽधीयते। य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत इति। तत्र श्रद्धाल वो
वो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयं। सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात्। पंचाग्निविद्याविदां चेत्थंवित्तयोपा
त्तत्वात् विद्यांतरपरायणानामेवैतदुपादानं न्याय्यं। अथ य एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकं

एवं ३ पु २ ६१

ते॰१

शा॰भा॰ पक्षाभावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति तल्लक्षणार्थोपलब्धेः गतिकारणम[illegible]र्थः पर्यंकविद्यादिषु सगुणे
ष्वुपासनेषूपलभ्यते । तत्र हि पर्यंकारोहणं पर्यंकस्थेन ब्रह्मणा संवदनं विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि देशांतरप्राप्त्या बहु
५१ पेक्षं फलं श्रूयते तत्रार्थवती गतिः ।। न हि सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति न ह्यात्मैकत्वदर्शिनां आप्तकामानामिहै
व दग्धाशेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किंचिदस्ति ।। तत्रानर्थिका गतिः ।। ।।
लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यः । यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशांतरप्रापणः पंथा अपेक्ष्यते । नारोग्यप्राप्तौ ।। एवमिहापीति ।।
भूयश्चैतं विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।। ।। अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमा
नाभ्याम् ।। ।। सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तं सगुणास्वपि विद्यासु
कासुचिद्गतिः श्रूयते ।। यथा पर्यंकविद्यायां उपकोशलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति नान्यासु
यथा मधुविद्यायां शांडिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति ।। तत्र संशयः ।। किं यास्वेषा गतिः श्रूयते तास्वेव निय
म्येत ।। उतानियमेन सर्वाभिरेवंजातीयकाभिर्विद्याभिरभिसंबध्येतेति ।। किं तावत्प्राप्तं नियम इति ।। यत्रैव श्रूयते तत् राम॰
त्रैव भवितुमर्हतीति ।। प्रकरणस्य नियामकत्वात् ।। ।। यद्यन्यत्र श्रूयमाणापि विद्यांतरं गच्छेत् श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं ही ५१

[illegible] विधौ २ गति

वोपायनानुवृत्तिरेव६

न२

सपुत्रादापमुपयंति। सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति॥ छंदतऽअपयाविरोधात्॥ परित्यक्तदेहादयस्य स
स्य देवयानेनपथाप्रस्थितस्य ऽपथेसुकृतदुष्कृतेतन्न्यपोभुपयान्त्येतर्हि पतितेदेहे यमनियमादिधर्म्मासम्यक्स्य सुकृ
तदुष्कृतेतन्न्यपर्येति। पुरुषप्रयत्नस्य छयोनुष्ठानानुपपत्तेरेवपपन्निरेवतदेतुकस्य सुकृतदुष्कृतेतन्न्यपस्यसाताततमाल्प
विमेवसाधकावस्थायां छंदतोनुष्ठानं तस्य स्यात्। ततस्तर्हि कं सुकृतदुष्कृतहानमिति इष्टव्यं। एवंनिमित्तनैमित्तिकयो
उपपत्तिस्तां डिम्राघायूनश्रुतौ सुसंगतिरिति॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथाहि विरोधः॥ क्वचित्सुतपस्याहानसंनि
धौदेवयानःपंथाश्रूयते। क्वचिन्नतत्रसंशयः। किंहानौवाविशेषेणैव देवयानंपंथानःसंनिपतेत। उत विभागेन क्वचि
त्संनिपतेत्क्वचिन्नेति। यथाताववधानावविशेषेणैवोपायनानुवृत्तिरुक्ता। एवं देवयानानुवृत्तिरपिमवितुमर्हतीति। इ
त्यस्यांप्राप्तावेवमहे। गतेर्देवयानस्य पथोर्थवत्त्वमुभयथाविभागेनभवितुमर्हतीति क्वचिदर्थवतीगतिः क्वचिन्नेति॥
नाविशेषेण। अन्यथाह्यविशेषेणैकस्यांगतावंगीक्रियमाणायां विरोधः स्यात्। पुण्यपापेविधूयनिरंजनः परमं
साम्यमुपैतीत्यस्यांश्रुतौ देशांतरप्रापणीगतिर्विरुध्येत। कथंहिनिरंजनोदृश्येतरंगत्वा गत्वा परमं साम्यमव
देशं तरप्रापणमपि। तिस्रःनैर्थक्यमेवाऽगतेर्मन्यामहे॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥ उपपन्नस्त्वयमुभ

वि
बा

त्री गी३ गीता२

सु२ अ१ र्यं

शा॰ द॰ सनिधानेनु पापनं स्पृशमात्। कुशाग्रं चेत् दृश्यते तु पापमानवं विष्णुनन मस्तुता सर्वेशापेक्षमाणं साक्षिकं निक्षिपकाराः सं
घते न च कृतलं नं अनापवत् कृत दुष्कृतं तपो मुक्तं सं भवति। अद्रव्यता तु। अश्वमेधो माता पिता विष्णुर्नाम नमस्तु जनर्दनो
५० ऽस्तु हैवतं न रो मानापमिजानीति शान्तयति। अश्वमेधो माता पिता विष्णुर्यपापामितिं च बाह्यलयां अनेकार्थं ज्ञात्वा सुदर्शनमात्र इति।
ततो नमस्कारेण विरोधः। तद्दुष्कृतमिति चेत् व्याख्यातं॥ संपराय इति तेषामभावात् तथा इत्यत्र॥ ॥ देवयानेन तपसा पंथाः स्यु ब्रह्म
भिप्रस्थितस्य बन्धननिमुक्तं तद्दुष्कृतं विपोगं कौषीतकिनः पंक विद्याद्या मामनंति। स एतं देवयानं पंथानमा ... द्या गि
ति लोकमागच्छति तु पक्षमस्य सच्चा गच्छति। विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते इति। तत्र धर्मा यामु
तं यक्षस्ये तविपोगवर्चनं प्रतिपत्तव्यं सुहृदो द्विषदां देव देहादपसर्पतीति विचाराणी ... पुण्यादुद्दृ ... ऽन भवतीति प्र
ति जानीते हेतुत्वावधेतत्तं श्याभावादिति न हि विदुषः संपरे तस्य विद्यया ब्रह्मप्राप्तेस्तेन तेन सुकृतदुष्कृतानां भागं किं
विसर्गा मयम द्विपदपर्कतिविध्यतोऽतेकल्पेषु तो विद्याविरुद्धफलत्वात् विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः। स एव पदैरे
विद्याफलाभिमुखीत दैवमविनुमर्हति। तस्मात् योगेवसन्नस्यैव सुकृतदुष्कृतं क्षयः पश्चात् ... तेत पाद्दल्ये पिशाटि
नः। ततो डिनः शाट्यायनि नस्मश्र गवस्पापाम्हे सुकृतदुष्कृते हातिर्मामनंति। अश्वस्य दुःखो मा माता विधूयपापमिति त

ति शाट्यायनिनां श्रुतं अपि च तत्र संकोपयति सीपराय इति सोपराये गमन एव देहापदे ५
णानक्षे। २ ... स्रोतस्ये ४
ख२

हि ४ पे ३ प्रा॰ ४२

दैः कुशलान्त्रीपंतेऽपथ्यावक्र चिद्द्वा सुरक्षं स्नान विशेषेण पौर्वापर्यं प्रसंगे देवत्रयं संस्थि प्रवीणी तिथिं स्याम्नानात्तीप
ते॥ यथा च षोडशिकात्रिके पांचिकाल विशेषप्राप्तो समस्याभ्युपितेस्पर्श इत्याद्यी भिश्रुते। कालविशेष प्रतीत्यार्थे व
विशेषेणोदगानं केचित्सम्मानं तिविशेषेण भाइत्र विन॥ यथैते कुशादिषु श्रुत्पतरगत विशेषा नृपः॥ एवं होतव्य प्युण्या
यनानुपइत्यर्थः॥ अत्यंतकृते विशेषांश्रुत्यं तरेणत्वनुपगाकृत। सर्वत्रैव विकल्पः स्यात्। सन्यान्यापि॥ सत्या गतौ नकुर्ले
द्वादश लन्नापा अपि त्वकाकश्मेषु त्वादित्यपकृदास॥ सात्म तिथौ वे विकल्पः स्यादिति॥ अपवैतास्तु वविधननमुति पु
एतेनस्त्रैणौतचिंतयितव्यं। किमनेन विधूननवचनेन न तु कृतदुष्कृतपापहानिरभिधीयते। किं वार्थांतरमिति॥ तन्न
द्वैवं प्राप्रपितव्यं। नहि नैविधूननमभिधीयते। धूनुके कंपन इति स्मरणात्। दोषप्रतेषु जात्रेणी तिवधाव नावाल्प्य
नेषु प्रयोगदर्शनात्। तस्माद्वालनं विधूननमभिधीयते। चालनं तु कृतदुष्कृतपः। किं विकाले फलप्रतिबंधना
दितेवं प्राप्य प्रतिबंधक्रियांहानावैव विधूननशब्दोऽपि वितुमर्हति। उपायनशब्दः प्रत्याम्नानहि परिग्रहकृतेषा॥
त्कृततदुष्कृतयोः अग्रहीणयोः परिरूपापत्रं संभवति। यद्यपरिक्षीपयोः सुकृदुष्कृतयोः परिरूपायतंनाजप
नसंभाव्यते तथापि तत्संकीर्तनात्तावत्सानुपुण्यापनहानमेव विधूननंनामेति निर्तीतुं भक्या तो दूर्विद पिचेदं विधूनन॥

तर २ प ३

नानंतरभाविसेनोपायनस्पष्टविश्रुतत्वा २

अपि २

श्रा०त० श्रेयं किंचिदत्यत्र श्रुतमनत्र निर्नीष्येतानात्वे दृष्टानमुपायनं वानुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते क्रियाकृत्यर्थत्वनयोः

संकीर्तनं दृश्यं महाभागाविद्यापत्ने सामर्थ्योदस्य विदुषस्तु कृताद्दुष्कृते संसारकारणभूते विदस्येते तेतवासमु

४८ दुर्हृत्स्व इति विशेते इति । सुरार्थवास्मिन्संकीर्तने हीदन्यत्रा । इहानश्रुतावुपायनानुष्ठितिं मन्यते सुकृतिप्रकर्म

लाभाय प्रसिद्धत्वात्पर्यवादान्तरायेक्रार्थवादान्तरप्रवृत्तिः । एकविंशेवाइतोसावादित्य इत्येवमादिष्वाक्य

द्वीहेन्नस्विंशतादित्यस्यासिधीयते तपेन्द्रमालो वा दोत्तरे द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्त्रयइमेलोकाअसावादि

त्य एकविंशो भवतासेंद्रियत्वाय एवमाख्याय देवदुंदुभि पवे त्रिष्टुवित्येवमाद्यर्थवादान्तरा [illegible] श्यते । विद्या ६

त्कात्यर्थस्तावदास्योपायनवादेष्वपकर्षमत्यस्यापेसुकृतदुष्कृते अन्यैरुपेयेते इति नातीवाभित्वेष्टव्याउपाय

नशब्दश्चत्वादिति विद्याद्युशार्दसमुद्रापकृत्यर्थमे वहानावुपानानुष्ठितिः स्तवपति । गुणोपसंहार विचन्हो राम.

पाहिउक्तोपनार्थस्ये वहानावनुवृत्तिरूपात्या । तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसंगेनहानस्तुपसंहारप्रकारदर्शनार्थ ४८

मिदं सूत्रं । कुशाः छंदस्स्तुत्युपगानवदित्युपमोपादानं तद्यथा भाल्लविनां कुशावानस्पत्याः स्थितामा पातेति [illegible]

स्मि [illegible] गामे कुशानामविशेषेणावनस्पतियोनित्वे श्रवणे शाट्यायनिनामौदुंबरा इति विशेषवचना दौदुं

शाइस्मिन्नतथा त्रिष्टुद्

धूनुते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंत्यप्रि

त्या । 　　　　　　　　　　　　　　　　　　 दुष्कृतमुपायनं २ 　　　　 था ।

मुखात्प्रमुच्य स्थूलं शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति ॥ तथाथर्वणिकानां तैः सविद्वान्पुण्यप
पापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति ॥ तथा शाट्यायनिनः पठंति । तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृ 　 दुष्कृत
त्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति ॥ तथैव कौषीतकिनः । तत्सुकृतदुष्कृते प्रिया दुष्कृत । मीमां । तदिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रू
यते क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं क्वचिदुभयमपि हानं [illegible] तदेवोभयं श्रूयते तत्रोत्ता वन्न कि
चिदुक्तमस्ति यत्रापुपायनमेव श्रूयते न हानं तत्रोपायश्रुत्यैव हानं संनिपतति । अन्यैरात्मीयपापोः सुकृत दुष्कृ 　 ति
क　तयोः [illegible] पूर्वमानयोरावश्यकत्वात् हानस्य पुत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं तत्रोपायनं संनिपतेत हानं वै विधि
व　कित्साया मन्त्रवर्णात् स संनिपातो विद्यात्तरगोरवादि ब्रह्मखात्तरीयश्रवताम् ॥ अपि चात्मकृतिके सुकृत दुःकृत पा 　 त
हीनं परकृते रूपे उपायनं तयोरसत्वा वश्यकत्वात्केचित् हानेनोपायनमाक्षिप्यते । स्मारु संनिपातो हानानुपायनस्य
तस्य प्राप्तो पठति । हानाविति । हानेनोपेत स्याकेवलापायमपि श्रूयमाणपोमुपायनं संनिपतितुमर्हतीति । तत्र श्रुत्वा ॥ 　 ३
हानशब्दशेषत्वादुपायनशब्दः समभिगत । कौषीतकि रहस्येतस्या स्तुपात्रे केवलहानश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः ॥
पदुक्तमश्रवणाद्विद्यांतरगोचरत्वादनावश्यकत्वाच्च संनिपातदूतिति । तदुच्यते । भवेदेषाव्यवस्था क्विं यदि तु
पर

श्रा॰ च॰ मेणासंवर्षप्रविषयेत्पष्ठमं अश्वाभिसंवपः॥ तथा देवसावेत॥ प्रसूयवद्भूमितस्यपद्भप्रसवलिंगत्वात् हरदेनक
मेणासंवपः॥ तद्विशेषसंवपश्चप्रमाणांतरादवसतैत्य॥ एवमन्येषामपि मंत्राणां केषांचिल्लिंगात्केषांचिद्
४८ वचनेनकेषांचित्प्रमाणांतरेणोत्पेवमर्थांतरेषु विनियुक्तानांरहस्यपठितानामपि सतां न सन्निधिमात्रेण विद्याशेष
त्वोपपत्तिर्दुर्बलो हि संनिधिः॥ अश्वादिमपदुपुक्तं प्रथमे तंत्रेऽश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवायेपा
रदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यत्र तथा कर्म्मणामपि प्रवर्ग्यादीनां अन्यत्र विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः॥ नह्य
श्वमेधादौ स्तहैका ष्वंकिविदस्ति वाजपेयेऽग्रहस्यत्ति सर्वस्यस्पर्शविनियोगा तस्य वाजपेये नेष्टुहस्यत्ति सदेनप
जेते ति॥ अपि देवीर्पं प्रवर्गे। सकद्दुत्तत्रो वलीयसा प्रमाणेन अन्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलेन प्रमाणेनान्यत्रापि वि
नियोगमर्हतीति॥ अग्रहस्यमाण विशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यात्तन्न तु बलवद्दुर्बलयो॥ प्रमाणयोरग्रहस्यमाण
विशेषता संभवति बलवद्दुर्बलत्व विशेषादेव॥ तस्मादेवं जातीयकानां मंत्राणां कर्म्मणां वा न सन्निधिमात्रेण विद्या श्रम॰
शेषत्वमाशंकितव्यं अरण्यानुवचनादिधर्म्मसामान्यात्तु सन्निधिपाठ इति संतोष्टव्यं॥ ॥ हानौ तूपायनशब्द
शेषत्वात्कुशाछंदस्तुत्युपगानवत्तदुक्तं॥ ॥ अस्ति तांडिनां श्रुतिः॥ अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहो ४८
स३ पी१

वत्येसी भवति अकस्माद २

षां विद्यार्थतया विधानं नोपक्रमामहे बाढं अनुपलभमाना अपि त्वनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यात्तु नहि सं
निधेरर्थवत्त्वे [illegible] सावना अपि तु युक्तः ॥ ननु नैषां मन्त्राणां विद्याविषयं किंचित्सामर्थ्यं पश्यामः ॥ कथं च प्र
वर्ग्यादीनि कर्माणि अन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहि ॥ नैष दोषः सामर्थ्यं तावन्म
न्त्राणां विद्याविषयमपि किंचिद्विकल्पयितुं हृदयादिसंकीर्तनात् हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनानि मा
ते नोपदिष्टानि तद्द्वारेण च हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां मन्त्राणामुपपन्नमुपासनाङ्गत्वं दृष्टश्चोपासनेष्वपि मन्त्र[illegible] ॥ विनि
भूः प्रपद्येऽमुना [illegible] मुनेत्यादिः ॥ तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यास्वपि वि
नियोगः ॥ वाजपेयवद्बृहस्पतिसववदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नैषामुपसंहारो विद्यास्विति ॥ कस्मात् वेधाद्यर्थभेदात् ।
हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां हृदयवेधादयो भिन्ना अन[illegible]भिसंबद्धास्ते उपनिषदुक्ताभिर्विद्याभिः ॥ न तेषां ताभि
ः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति ॥ ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात् तद्द्वारकस्तूपासनासंवेध उपन्यस्तः ॥ नेत्युच्यते ॥ हृ
दयमात्रसंकीर्तनेन कश्चिदुपयोगः कल्प्यते ॥ न तु हृदयमात्रं मन्त्रार्थः ॥ हृदयं प्रविध्य धमनीः ॥ प्रविध्ये
त्येवंजातीयको हि न सकलानां मन्त्राणां विद्याभिरभिसंबध्यते ॥ आभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थः ॥ तस्मादाभिचारिकेताः क

यकानां हि मन्त्राणां ये ४ तथा देव सवितः प्रसुव यज्ञं [illegible]

शा.टी. १२ तौ सत्संयुक्तस्य पञ्च भावं आत्मादीनां च प्रजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात्। ततश्चापि च सत्स्यात्मा
[illegible] नात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानन्तरं तस्यैवं विदुषः इतिकर्त्तव्यतां दर्शयतः ह वै शौनक एवैष मनुष्यापानस्वतंत्र
८० त्वप्रतीमः। तस्माद्वैकमेव फलं उभयोरप्यनुवाकयोः [illegible] पुरुषजन्ममहोत्सवमहिमानमाप्नोतीति इतरेषां वा
न्यपशेषः पुरुषविद्यायाः। आपुरम्भिन्द्रस्फलोत्वसौ [illegible] षोडशवर्षशतं जीव[illegible]ति य एवं वेदेति समाप्तिः हा
तान्तस्याख्याः दवान्तरीक्षीतानेन पुरुषविद्या धर्म्मोपासनाशीर्मन्त्रापत्तिमप्राप्तिस्तैत्तिरीयके ।। वेधाद्यर्थे [illegible] ।।
अस्याथ्वर्णिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाम्नायः सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रवृश्य मनो पुरुषं जामिति [illegible] प्रवृञ्जन्ति धि
षिप कृद्रुत्पादि।। तं दिनां देवसवितः प्रसुव यज्ञमित्यादि शाखाप्रनिनां श्वेताश्वाहरितनीलोसीत्यादि कौसनानां दि
व री पालेशाख्ये मित्रः शं वरुणादित्यादि वाजसनेयिनां तु पनिषदारम्भे प्र वर्ग्य ब्राह्मणं पठ्यते देवा ह वै सत्रं निषेदुरिति
दिकौषीतकिनां नामपर्यम्भिष्टोमब्राह्मणं ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैवैते ब्रह्मत्वमाप्नुवन्तीति पुरस्तात् दृष्टुपपत्तीति। किं
मिमे सर्वे प्रविध्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासु पसंहृपेरन् किं वा नोपसंह्रियेरन्निति मीमांसामहे। किं व्य
तावन्नः प्रतिभाति। उपसंहार एवैषां विद्यास्विति। कुतः।। विद्याप्रधानानामुपनिषं [illegible] पानां समीपे पाठात राम.
८०

यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नीत्येतेनानु २ यज्ञस्यावभृथो वा दुपसदा र ३ इत्यादिना ५
दे २ तै २

तत्कल्पितानि शृङ्गन्येव च अन्यीस्त्वत्र समधिगता । आशीर्मन्त्रप्रयोगादयः तैत्तिरीयका अपि केचित्पुरुषयज्ञं
कल्पयंति तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येत्यनेन । तत्र संशयः ॥ किं मैत्तरेयोक्ताः पुरुषयज्ञधर्म्मास्तैत्तिरीयके ऽप्युपसं
हर्त्तव्या [redacted] व्या । किं वा नोपसंहर्त्तव्या इति । पुरुषसंप्राप्ताभावान्नेहैनोपसंहर्त्तव्या इति । कस्मात् तद्रूपप्रत्यभि
ज्ञानाभावात् । तथा ह्याचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति । यथैकेषां शाखिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामा
म्नानं नैवमितरेषां तैत्तिरीयकाणामाम्नानमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यदेनं दृश्यते पत्नी यजमानवे
दे दर्व बर्हिः यूपाज्यपशुऋत्विगाद्यनुक्रमणात् । तद्यपि सवनसंपादनं यदपीतरविलक्षणमेव यत्सायंप्रातर्म
ध्यंदिनं च तानि सवनानीति यदपि किंचिदभिषवावभृथादिसाम्यं तदल्पीयस्त्वाद्भूयसा वैलक्षण्येनाभि
भूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमं । न च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते विदुषो यज्ञस्येति नैवैते समानाधिकर
णे षष्ठ्यौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ विदुषो यो यज्ञस्तस्येति
भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसंबंधः सत्यां च गतौ मुख्या एव ग्रहीतव्या । अपि च तस्यात्मा यजमान इति च यजमा
नत्वं पुरुषस्य निर्ब्रुवन्वैयधिकरण्येनैवास्य यज्ञसंबंधं दर्शयति अपि च तस्यैवं विदुष इति सिद्धवदनुवादश्रु

या२

शाल्किल्याः इति उपकोशलविद्यायां तु अनन्यायतनत्वं य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति स्वतंत्र तत्र तत्राध्यात्मिकमायतनमे
तासु विद्यासु प्रतीयते। आधिदैविकायतनत्वेनाविभूतयः संभृति द्युव्याप्ति प्रभृतयः। तासां कुत एतासु प्राप्तिः। नन्वेतास्वप्या
४६ धिदैविको विभूतयः श्रूयंते अपायान्नः दिवोऽग्नेर्भ्यो लोकेभ्यः एष उ एव भामनीः एष हि सर्वेषु भूतेषु भातीत्येवमाद्यास्तविद्यासु
भुभाति। यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते इत्येवमा
द्याः संभृतिविद्यायां आयतनविशेषहीना अपि ब्रह्मविद्या। षोडशकला द्याः सत्यमेवैतन्नात्र प्राप्यत्र विद्यते विशेषः स
मत्वाद्यनुपसंहारहेतुः। समानगुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्थापितास्तु विप्रकृष्टदेशस्थापि विद्यासु विप्रकृष्टदेशगुणा
उपसंह्रियेरन्निति युक्तं। संभृत्यादयस्तु शांडिल्यादिवाक्यगतानां गुणानां परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वान्न प्रदेशांतरवर्ति
विद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः। न च ब्रह्मसंबंधमात्रतः प्रदेशांतरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापकत्वं तावद्विद्याभेदेपि तदुपप न
त्तेः। एकमपि ब्रह्म विभूतिभेदैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः। पर्तो वरीयस्त्वादेर्नात्। तस्माद्वीर्यसंभृत्यादीनां शांडि
ल्यादिविद्यास्वनुपसंहार इति॥ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्॥ अस्ति तांडिनां पैंगिनां च रहस्यब्राह्मणे पु राम:
रुषविद्या॥ तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितं अशिशिषादीनि च दीक्षादिभावे ४६

र्श३

नपा १ त १

स्वरूपाविर्भावे स्वरूपायेयत्राविर्भूतस्वामी नस्मानुवर्त्तनमुक्तं नित्यतिष्ठतोभवतीति पक्षद्विष्ठतत्क्ष्णं नन्तरासीनस्ये
तिर्यग्गारोपारा वार्यस्वरूपानस्यायात् तत्स्वरूपानुबन्धस्य धर्मस्याख्यामारणक्त विशेषाभावादुभयत्रतुल्यत्व
ज्ञाद इत्येदरोत्तः ।। तस्मादवस्था नपोरुपनिषदो ।।। ।। दर्शयतिव ।। अपिचैवं जातीयकानां धर्म्माणां व्यवस्थेति लिंगदर्श
नं भवति तस्य तदेवरूपं यदस्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नामेति । कथमस्य लिंगं वा । तदुच्यते अस्या
दित्यस्य ... दभिन्नान् धर्मान नन्तोन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान् उपदिशति । देशनादित्यपुरुषगता ... रूपादीनपिदु
नस्य
रुपदत्सहरति । तदेवैतद्देवरूपमित्यादिना तस्मान्न व्यवतिष्ठन्ते एवं तेऽपनिषदा विति निर्णयः ।। ।।संभृति द्युव्या
१० प्त्यादिवा ।। ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ... वीर्यसंभृति द्युवि
शक्ष्यं ... विभूतयः पठ्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि शांडिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते । तासु ब्रह्मवि
द्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियेरन्नवेति किं तावत्प्राप्तं ब्रह्मसंबंधादुपसंहार इत्येवं प्राप्ते पठति द्युव्याप्तिप्रभृते
पि यो विभूतयः शांडिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः । आयतनविशेषयोगात् । तथा हि शांडिल्यविद्यायां तावद्हृ
दयायतनं ब्रह्मोक्तम् । एष म आत्मान्तर्हृदय इति । तथा दहरविद्यायामपि दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नन्तर आ

देव १ ... सं भूति ३

[illegible] [illegible]

रु५

ण त्वे ध्योपनिषदहमितिमध्यात्मं मितिसंख्यापः किंमविभागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये उतविभागेनैका
धिदैवतमेकाध्यात्ममिति। तत्रसूत्रेणैवोपक्रमते। यथा शांडिल्यविद्यायां विभागोनाप्यधीतापांनुलोपसंहारएवुक्तः॥
४५ एवमन्यत्रापीवं जातीयके विंठमहीति। एकविद्याभिसंबंधात्। एकाहीयं सत्यविद्याधिदैवतमध्यात्मंचाधीताउप
क्रमाधेदात् व्यातिष्क्रपाठाच्चकयंतस्या मुदितोधर्म्मस्तच्चामेवनस्यात्। पोत्याचार्येकाश्चिदनुगमनदि [illegible] रा
रश्चोदितास्त्रयामातेश्ररतपगतेतुत्यवदेवभवति। तस्मादुभयोरप्युपनिषदो[illegible] भयत्रप्राप्तिरिति एवंप्राप्तेपतिवि
धत्ते॥ नवाविशेषात्॥ नवोभयोरुभयत्रप्राप्तिः। कस्माद्विशेषात्। उपासनस्थानविशेषोपनिबंधादित्यर्थः। क
थंस्थानविशेषोपनिबंधइति। उच्यते। यएतस्मिन्मंडलेपुरुषइति ह्याधिदैविकंपुरुषंप्रकृत्यतस्योपनिषदह[illegible]
२४ तिश्रावयति। योयंदक्षिणेक्षन्पुरुषइति [illegible] ध्यात्मिकंपुरुषंप्रकृत्यतस्योपनिषदहमिति। तस्येति चैतत्सन्निहि
तालंबनंसर्वनाम तस्मादा [illegible] नविशेषव्यपाश्रयेणैवैतेउपनिषदावुपदिश्येते कुतउभयोरुभयत्रप्राप्तिः॥ न
नुएकएवायमधिदैवतमध्यात्मंचपुरुषः एकस्यैवसत्यस्यब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनात्। सत्यमेवमेतत्। एकस्या
पत्वन्यस्यविशेषापादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशा[illegible]त दवस्थस्यैवसाभवितुमर्हति। [illegible] पंदृष्टांतः
वो४ दे१ प४

श्रीसरस्वतीस्येशानप ६४

मपि शाखान्तरीयां भवितुमर्हतीति इतिः उपास्याभेदे सति तन्तदेव हि ब्रह्म स्वमनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यं अ

विधा भिन्नं प्रत्यभिज्ञायमानाः। उपास्यचरूपं विद्यायाः। न च रूपाभेदे विद्याभेदः सम्भवति तु शाखान्तरानापि विद्याऽभे

देगुणानां यथा नतु पौनरुक्त्यप्रसंगात् विद्याभेदो व्यवसितः। नेत्युच्यते। अर्थविभागोपपत्तेः। एकस्यामपि

न विद्यायां पुनः अप्रसंगुणा विधानार्थमिति न किंचिदनुपपद्यते। नन्वेवं सति पर पठितं समस्ति रुद्धे तदेव चरहस्य

स्यैव केवलं पठितं इत्यादि। प नु पठितं मनोमयत्वादि तत्र पठितत्वात् नैव दोषः।। तद्वत् लेनैव देशान्तरे पठितविद्याप्र

शेना त्यभिज्ञातः समानगुणसंख्याने नहि विरूपदेशस्थोऽल्पविद्यामत्यभिज्ञातं तस्यामीशाख्यतन्वाचापदिश्यते। अ प्य

न्यथा हि किं पंतस्या मया गुणा विधिरभिधीयते। अपि वा प्राप्तांशापदे वृत्तिधारये सं जाते प्राप्तौ प्रायशी शा

स्पत्तिरनु दत्तयाप्युपपद्यमानेन वाक्यतात्पर्येन प्रत्यभिज्ञायां दीक्षितुं शक्यते स्या इत्र समानापामपि शाखान्तरविहि न

कत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नं।। सर्वथा देवमन्यत्रापि।। इति हठात्ये सौ सत्त्वादिरूपा

पं एतस्मिन् स्कन्धेऽल्पेऽनुरूपापभ्रापरहितत्वाऽरुत्वरूप इति तस्यैव सत्ये गषि देवतमप्या। स्पक्रहलो

मीनापन्नविशेषमनुपदिश्य पूज्यास्तुतिप्रार्थी रैवं च सपाप दु पतिषद्वानुपदिश्यते। तस्यापति षद्विरत्सापि देवतं तात

एव२ प३ उ१

केसर्ली ब्रह्मेत्युपक्रम्यते घते रत्नम ३

शा॰टी षप्रसक्तः सर्वत्रैवैकरूप्यात् । तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यं ॥ समान एवं चाभेदात् ॥ ॥
वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामिका विद्या विज्ञाता । तत्र च गुणाः श्रूयन्ते । स आत्मानमुपा
४८ ने॰म सीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमित्येवमादयः ॥ तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते मनोमयोऽयं पुरुषो भाःस
त्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति ॥
तत्र संशयः किमियमेका विद्याग्निरहस्यबृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्च उत द्वे एते विद्ये गुणानुपसंहारश्चे
ति किं तावत्प्राप्तं विद्याभेदो गुणाव्यवस्था चेति कुतः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । भिन्नासु हि शाखास्वध्येतृवेदितृभे
दात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसाय एकत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंह्रियन्ते प्राणसंवादादिष्वि
ति युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखायामध्येतृवेदितृभेदाभावादशक्यपरिहारं पौनरुक्त्यमिति न विप्रकृष्टदेश[...]का विद्या स्थे
उ भवितुमर्हति । न चात्रैकमाम्नानं विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः संभवति । तदा हि केव
ला एव गुणा इतरत्राम्नायेरन् न समानाः । समाना अपि तूभयत्राम्नायन्ते मनोमयत्वादयः ॥ तस्मान्नान्योन्यं राम॰
गुणोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमहे । यथा भिन्नासु शाखास्वेकविद्याभ्युपगमाद्विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति । एवमेकस्या ४८
मा

क्रियान्तरमेवद्यावमनं ... यारिष्यनार

तु८ अ१

वेति क्रियोत्तरत्वाभ्युपगमात् क्रियान्तरमेवद्यावमनं नाम आयत्यार्थे पुरुषस्याभ्युपगम्यते। तद्दीपासु एवा
सः संकल्पनेनामैथ्य आ।स्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यं॥ अपि वा। यदिदं किं वा स्वभ्य आशकुनिभ्यः आकृमिभ्य आ
कीटपतंगेभ्य ... मित्तावत्तावनस्मै वाभ्यवहारस्यो द्युतदुक्तिशक्यात्वेनक्तं। अभ्युदत्वाद् शक्यत्वाद्वा सर्वे
नु प्राणध्यानमित्तापमर्षे इष्टेश्चाद्यते। तस्मादेवर्पोज्जाप्योवास इत्यपि ना पामात्रमनं चोद्यते। प्रसिद्धत्वेवा
वमनापास्त्व एतुपरिधानदृष्टेश्चाद्यत इत्तियुक्तेन स्वर्थवैशेसंभवत्ति। अपि चावामं तीतिवर्तमानापदे श्रि
त्वाद्वीपेश्रद्धे विधिक्रमः। ननुमन्ये तदुत्पौपित्समानेवर्तमानापदे स्तिलंसत्यमेवमेतत्॥ अवश्यं पविधेपेत्वन्य
तरस्मिन्नुवासः कार्यो व्याख्यानात्। अपावासं कल्पनमेवा एवं विधीयते। नावमनं पूर्वं वद्धित दितुपपादितं। एवं पु
क्तं विस्पष्टत्वाद्वमने विधिर्भक्तिरिति तत् दपि पूर्ववत्त्वेनैवावमनस्य प्रत्युक्तं। अत एवावमनमप्याविधित्सितत्वाद् त
मेवतंद् नेमनन्युक्तं वैतोमन्यं तदुत्पत्ति एवकाप्वाः पर्पवस्यति। नामनंति [illegible] तस्मादेवं विदिस्याद्। तस्मा
त्साध्यादिनानामपि पाठे आवमनानुवादे नैवं वित्वमेव प्रकृत आराधासो वित्वं विधीयत इति प्रतिपन्नं यो। यो
प्यपमभ्युपगमः क्वचिद् वमनं विधीयतां क्तु विद्वांसो विज्ञानमित्ति। सोपि नसाधुः आयोपावास इत्यादिकापावा

सं५ ...दि३

ध
ग
वि

विधीयत इति। कृत ४३ अयमस्याप्यवगम्यमानत्वात् अयमपि वेनेद पूर्वत्वाद्धि भाई अथवाचमनमेव विधीयते।
यपद्यते का ३

शा॰ त्या॰ विधीयते ऽ तो ऽचमनमेवाऽनूद्यानग्नताचिंतनमेवेति विधीयते। किं तावत्प्राप्तमुभयमपि विस्पष्टार्थत्वाच्छ्रुतिविधि
मत्त्वात् तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदिति। तत्रैव स्मृत्यर्थममग्नतासंकीर्तनमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः।
४३ नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते ऽप्राप्तत्वाभावात् प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्राप्यत्वार्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्नाद्याय तेन विधे
यतिरस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात् तन्नेत्युच्यते विषयमानानात्वात् सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसंबद्धं प्राप्तमर्थं
मा चमनं प्रापयति श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणे पठिता तत्र द्विप यमेवाचमनं विदधती विदध्यात्। न च भिन्नविष
ययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावो वक्तव्यः। न चेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोगं पूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्य
मप्यपितुं पूर्वसिद्धं वपुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। अत एव चेदमपि निरस्तं ३
मयविधाने वाक्यं भिद्येत। तस्मात्प्राप्तमेवाचमनं विधीयते। तथा चमनमनूद्य एतमेव तदनमन
ग्नं कुर्वन्तो मन्यन्त इति प्राणस्यानग्नताकरणसंकल्पो ऽनेन वाक्येनाचमनीया स्वप्प्राणविद्यासंबंधितेनाऽपू
र्वऽ उपदिश्यते। न चायमनग्नतावाद आचमनस्तुत्यर्थ इत्युक्तम्। आचमनस्याविधेयत्वात्। स्वयं चानग्नतासंक रा॰ म॰
ल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेः। न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थत्वमभ्युपगतं भवति प्रायत्यार्थता परिधानार्थता ४३

वतां ४
स्थं २

सत्त्वाज्जाति कार्ये सत्त्वा यां ज्ञाता यी ज्ञायेत नात्मेत्यर्थः ४१

नैवविज्ञायतइतिनैवसर्वविज्ञानंसंपद्येतितथाप्रागुत्पन्नैरेकत्वावधारणं जीवस्यवात्मशब्देनपरामर्शः।स्वाप
वस्थायांवतत्स्वाभावसंपत्तिरूपंनंयस्विोऽस्नाएवंकंवपुनःपुनःतत्त्वमसीत्यवधारणमितिवसर्वमेतन्नादात्म
प्रतिपादनोपायमेवावकल्पते।नतादात्म्यसंपादनोपायं।नवात्रोपक्रमतंत्रतोपन्यासेन्याय्यः।नखलूपक्रमस्त्रोतम
त्वसंकीर्तनमनात्मत्वसंकीर्त[illegible]नंवास्ति।स्मामान्योपक्रमस्यनवाक्यशेषगतेनविशेषेणाविरुध्यते॥
विशेषाकांक्षित्वात्सामान्यस्य।नचश्रुत्यापिवपपत्तिलोच्यमानेनानमुख्यादात्मनोऽन्यःसंभवति।अतोन्यसावस्तुजा
तस्यारंभतापादाद्यिम्योऽनुत्पत्त्वोपपत्तेः।श्रुत्यानवैषम्यमपिनावश्यमर्थवैषम्यमावहति।आहरपात्रंपात्रमाहरेत्यादि
ष्वर्थसाम्येपिवतद्दर्शनाच्च।तस्मादेवंजातीयकेषुवाक्येषुप्रतिपादनप्रकारभेदेपिप्रतिपाद्याभेदइतिसिद्धं॥॥
कार्याख्यानादपूर्वं॥छंदोगावाजसनेयिनश्चप्राणसंवादेश्वादिमर्यादंप्राणस्यान्नमाम्नायतस्तस्यैवाऽपोवासंआमनंति॥
अनंतरंचछंदोगाआमनंति।तस्माद्वाएतदशिष्यंतःपुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिःपरिदधतीति।वाजसनेयिनस्त्वामनंति॥
तद्विद्वांसःश्रोत्रियाअशिष्यंतआचामंत्यशित्वाचाचामंत्येतमेवतदनमनग्नंकुर्वंतोमन्यंते।तस्मादेवंविदशिष्य
न्नाचामेदशित्वाचाचामेत्।एतमेवतदनमनग्नंकुरुतइति।तत्राचमनमनग्नतादर्शनंचप्राणस्यप्रतीयते।तत्किमुभयमपि

उद१

दोग्ये तु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यंतरोपात्तमशब्दमुपक्रम्यैक्यं स आत्मा तत्त्वमसीति

ब्र॰सू॰ दात्म्यमुपदिशति। तत्र संशयः॥ तुल्यार्थत्वं किमनयोराम्नानयोः। अतुल्यार्थत्वं वेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्

राप्तं। अतुल्यत्वादाम्नानयोः। न ह्याम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं। आम्नानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य।

४२ वाजसनेयके चात्मशब्देनोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते। छांदोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्य

यः। ननु छांदोग्यानामप्यंते उद्दालकः तादात्म्योपदेश उक्तः सत्यमुक्तः उपक्रमतंत्रत्वादुपसंहारस्य प रूपतापा

न्ति। सेति मन्यते। तथा प्राप्तेऽभिधीयते। आत्मगृहीतिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र छांदोग्यानामपि भवितु

मर्हति। कुतः। यथा कतम आत्मेत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिः तथैव कस्मात् उत्तरादात्मोपदे

शात्॥ अन्यथात्वादिति चेत्स्यादवधारणात्॥ ॥ यदुक्तमुपक्रमान्यथात्वादुपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावान्नात्मगृ राम॰

हीतिरिति [illegible] तस्य कः परिहार इति चेत् सोऽभिधीयते। स्यादवधारणादिति। [illegible] नात्मगृहीतिः ४

अवधारणात्। तथाहि येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान

मवधार्य तत्संपिपादयिषया सदेवेत्याह। तच्चात्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते। अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स ४२

धा१ ३ भवेदुपपन्ने

२ अथ मत्वाकार्यः येन साक्षात्कृता ... अन्य साक्षा
नसाक्षात्कृते ... धा ... ०
३ अग्नि ... सिद्धि ... सू १ ...

तरमित्यस्य युजं एवमिहापि श्रुत्यंतरप्रसिद्धो हि समानो विषयो विशेषः श्रुत्यंतरेष्वप्युपसंहर्तव्यो भवति । [illegible] प्रपंचा
रविशेषानुगमः [illegible] गामानपहित्वा दिशोऽपि विवक्षिता धीवधारणानुरूपेणेव ग्रहीतव्यः ॥ न स्पृष्टे [illegible] लोकेषा
प्रबंधो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं । तत्राति [illegible] पुरुषापीभावात् ब्रह्मात्मत्वं वेद विवक्षितं तथा स्वयं । प्रथ तानो लो
कानो लोकपालानां वाग्न्यादीनां सृष्टिः [illegible] कार्याणि [illegible] पतनं च शरीरं [illegible] स एन सृष्ट्वा कथं न्विदं मदृते स्यादिति
[illegible] शरीरं प्रविवेशेति [illegible] स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति [illegible] वाच्यो [illegible]
[illegible] मित्येवमादिना करणव्यापारविवेकं [illegible] कोऽहमिति वीक्ष्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममप
श्यदिति ब्रह्मात्मदर्शनम[illegible]रयति तथोपरिष्टात् [illegible] एष ब्रह्मैष इंद्र इत्यादिना [illegible] भेदजातं [illegible]
म्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधा
रयति । तस्मादिहात्मगृहीतिरित्येतदपवादः । अपर आह ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ वाजसनेयके [illegible]
म[illegible]त्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य [illegible] सर्वस्य वशी [illegible] प्रति
पादनेन ब्रह्मात्मत्वमवधारयति । तथा ह्युपसंहरति स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति ।

त्पन्नोऽस्य विकारापेक्षयाग्रतोऽद्वैतत्वमपि तस्यैव चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नोऽग्रपितामूयो गमानपञ्चात्मनोऽस्मन्य
न्नात्मा पुरुषमानपञ्चात्माऽब्रवीत् । इते वैजातीयको रूपाद्व्यापारविशेषो लौकिके शुद्धविशेषवत्स्वात्मसु प्रसि
द्धइत्यनुगम्यते । तस्मादिहृशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर एवात्मेहात्मशब्देन गृह्यते । इतरेषु
४१ त्रायथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणं । यथा वे
तस्मिं लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते । तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र आत्मैवेदमग्र
आसीदित्येवमादौ पुरुषविध इत्येवमादि विशेषणात् तत्र श्रूयते भवेत्तत्र विशेषवत आत्मनो ग्रहणं । अत्र पुनः परमात्मग्र
हणानुगुणमेव विशेषणमुत्तरत्रापि उपलभ्यते स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजत इत्येवमादि तस्मान्नस्यैव
ग्रहणमिति न्याय्यं ॥ अनूपादितिचेत्स्यादवधारणात् ॥ वाक्यानुपपत्तिर्न्न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परि
हर्तव्यमित्यत्रोच्यते । स्यादवधारणादिति भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणं कस्मादवधारणात् परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्प
~~तस्यासिद्धमहाभूतसृष्ट्यनंतरमिति योजयिष्यामि यथा~~ ...स्य नांजसं तत्परिकल्पितो लोकसृष्टिवचनं तु कृत
तरसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनंतरमिति योजयिष्यामि यथा तत्तेजोऽसृजतेत्येतत् श्रुत्यंतरप्रसिद्धवियदादिसृष्टस्यने ३४१
नेरात्मैकत्वावधारणमीदृश सम्भवकल्प्यते अन्यथा

म १

मात्रोन्नीतं हि स्तोमः परमं पदं इत्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्याकांक्षायामिदं पाठ्यनुक्रमणमन्यपरमपदप्रतिपत्त्यर्थ
एवायमाम्नाय इत्यवधीयते ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ऐतरेयके श्रूयते आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्कि
चनमिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतांभो मरीचीर्मरमापइत्यादि तत्र संशयः ॥ किं पर एवात्मा
इहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः कश्चिदिति ॥ किं तावत्प्राप्तं न परमात्मेहात्मशब्दाभिलप्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात् वा
क्यान्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणादीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववच
नाच्च नेत्युच्यते । लोकसृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या । लोकसृष्टि
स्त्विहादावुच्यते लोकाश्च महाभूतसंनिवेशविशेषाः । तथा चांभःप्रभृतीन् लोकत्वेनैव निर्ब्रवीति अदोंऽभः परेण दिव
मित्यादिना लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते ॥ तथा हि श्रु
तिर्भवति आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्याद्या स्मृतिरपि स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समव
र्ततेति । ऐतरेयिणोऽपि प्रकृतात्परस्तात्सृष्टिः प्रजापते देवाद्युत्पत्तिमस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमाम
नंति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते । आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागु

रेकोर ६४ शारीरि प्रथमः सवे

वेषु१ त२ तर परत्व२ त३

श्रा॰ त्वे॰ त्वकुर्षुं परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु वाक्यभेदः स्यात् । नैष दोषः । वाक्यबहुत्वोपपत्तेः ॥ बहून्येव हि तानि वाक्या-
निभवंति बहूनर्थान्परतो परतः प्रतिपादयितुं स्यात् तत्रैकैकमेतेषां परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पुरुषप-
रत्वेभ्यः परं प्रतिपाद्यं इति युक्तं । न प्रत्येकमेतेषां प्रतिपादनं कस्मात् प्रयोजनाभावात् । न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपा-
दितेषु किंचित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा पुरुषे तु इन्द्रियादिभ्यः परस्मिन् सर्वानर्थव्रातातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयो-
जनं मोक्षसिद्धिः ॥ तथा च श्रुतिः । निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इति । अपि च परप्रतिषेधेन काष्ठा सा इत्यनेन पु-
रुषविषयमादरं दर्शयन् पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति ॥ आध्यानायेत्याध्यानस्यैका-
यसम्यग्दर्शनायेत्यर्थः सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाध्यानमुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानं ॥ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥
इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या रा.म.
४० सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति । प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते । तस्यैव च दु-
र्विज्ञानतां संस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति । तद्विज्ञानाये च यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इत्याध्यानं विदधाति । तद्व्याख्यातं आ- ४०
नुमानिकमप्येकेषामित्यत्र । एवमनेकप्रकार आदरातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु । अपि चा सोध्वनः पार

८२ भतेषु४

व२ स२ ला२ नै अपरिह्र १

सुतरामन्यश्चाप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मधर्माणां स्वेतानूपलान्स्यापमाउ मिदमावाप्तां प्रदर्शि[illegible] त्वा
घप्राप्तिरिति सन्यापोन्नेषु [illegible] ब्रह्मधर्मा उपासनार्थोपदिश्यमानेषु नेतव्याः सत्यकामादिषु सत्यकामादि
षु वर्तेषु हि सत्स्वप्युपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वेप्युपक्रमभेदादुपासनभेदे [illegible] त्तिना योन्यधर्माणामन्यत्र प्राप्तिः॥
यथा द्वे नार्यावेकं नृपतिमुपासाते छत्रेणान्या चामरेणान्या। तत्रोपास्यैकत्वेप्युपासनभेदो धर्मव्यवस्था च भव
ति। एवमिहापीति। उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदे [illegible]वत्सरे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते। न निर्गुणे परमात्म
नि ब्रह्मणि। अतो न सत्यकामादीनां धर्माणां [illegible] विकृतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः॥ इतरे त्वर्थसामान्यात्॥ इतरे
त्वानंदादयो धर्माः ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात् सर्वे
सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैधर्म्यं प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात्॥ काठके
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिरित्यारभ्य पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा प
रा गतिः। तत्र संशयः। किमिमे सर्व एवार्थादयः ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति॥
तत्र तावत्सर्वेषामेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः। तथा हि श्रूयते इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमिति॥ न

वो५ आ-४ त२ पु२ सर्वेभ्यः२

पु१ घ

शा.भ. विशेषाच्छाखांतरे पास्यागुणानां शाखांतरेप्युपसंहारः॥ तस्मादेकप्रधानसंबद्धा धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्त
३९ व्या इति॥ ॥आनंदादयः प्रधानस्य॥ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु आनंदस्वरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं स
र्वात्मत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः क्वचित्केचिच्छ्रूयंते॥ तत्र संशयः। किमानंदादयो ब्रह्मधर्मा यत्र यावंतः श्रूयं
ते तावंत एव तत्र प्रतिपत्तव्याः किंवा सर्वे सर्वत्रेति॥ तत्र यथाश्रुति विभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते॥ आनंदाद
यः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपादयितव्याः। कस्मात् सर्वाभेदादेव सर्वत्रैव हि तदेकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म
न भिद्यते तस्मात्सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन॥ नन्वेवं सति प्रि
यशिरस्त्वादयोपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन्॥ तथाहि तैत्तिरीयके आनंदमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते॥ तस्य प्रियमे
व शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापच
यौ हि भेदे॥ प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नान्यत्र प्राप्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनंद
इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रंतरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यंते॥ उपचयापचयौ च सति भेदे संभवतः॥ नि
र्भेदं तु ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः। नचैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेते इत्युपदिष्टमा राम.
नंदमयोभ्यासादित्यत्र॥ अपि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यंते॥ न द्रष्टव्यत्वेन एवमपि ३९

अनतुहरेपठति ५

नारमेयणां ॥ क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येव तु ॥ अतनाम्ने रात्रिमि ॥ [illegible] कनाम्ने रात्रीति ॥ कुतः एवं शब्दस्य प्रयोगात्
अध्याय एवं विद्यात्र प्राणो निश्चय स्ये विहितेति तत्र तत्रैवं शब्देन चोदयं चक्रे निवेदयते ॥ एवं शब्दस्य सार्थकता न लेव
नोनशास्त्रां तत्र कारणं तिनमेवं जातीयकं गुणजातं प्राप्नोतीति चेदयितुं ॥ तस्मात्तत्प्रकरणस्येवे वचनेनेति
कान्वमित्येवं प्रातरात्रसाहाश्च रात्रिमेषु गुणाः क्वचिदुक्ता वाचि पद्यदयोन्यत्रापि ॥ कुतः सर्वाभेदात् ॥ सर्वत्रैव हि
तद्वैकप्राणविज्ञानमामित्रेप्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादिसाम्यात् ॥ अन्ये हे यदि विज्ञानस्य कथामि मेषु गुणाः क्वचिदुक्ताः
च अन्यत्रनाम्नेर न्वा ॥ नन्वेवं शब्दस्तत्रभेदेनैवं जातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यपि कौषी
तकिब्राह्मणगतेनैवं शब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतेषु गुणजातं समसंशब्दितमसंनिहितत्वात् ॥ तथापि तस्मिन्नेव
विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनैवं शब्देन तत्संपादितमिति निन परशाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावरुद्धं गुणजा
तं स्वशाखागतानामुपदिश्यते ॥ न चैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति ॥ एकस्यामपि शाखायां श्रुतानां गुणानां प्र
णएव स्वर्वत्रभवति ॥ गुणवतो भेदाभावात् ॥ नहि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरगतस्तद्देश्यैर
विभावितशौर्यादिगुणो यत्कुणीभवति ॥ यावत्तत्रपरिचयाविशेषाद्देशान्तरेपि देवदत्तगुणा विभाव्यंते ॥ एवमिहापि योग

शा.त. ३८ दश हृत्वाप्यउडीयशब्दप्रसिद्धिरस्ति॥ नापि सकलायां सा(त्प्र)ओदितीया। अंशमात्रा कुडीपशब्दवाच्या पाभोंकारशब्द
प्रसिद्धिः॥ ये मानातिरिक्तार्थतात्पर्यान्। परिशेषात् द्विशेषणपर्य[illegible] पारेय स्यते। आमेः सर्ववेदसाधारण्यात्सर्वेष्याय
नेरामिहमाप्रसंजीसतउडीयशब्देनात्तरंविशेष्यते॥ कथं नामोडीयावयवश्नतउकारोष्टस्येतेति॥ नचाभि
नेपिपहेसमानाल हणाउडीशब्दस्य वयवलक्षणार्थस्यान्। सत्समेवमेतत्॥ लक्षणापामपितुसन्निकर्षा
विप्रकर्षौ भवतएव॥ अयमासपक्षेहियर्योनरबुहिरर्योनरेनिष्ठिप्यत इतीविप्रकृष्टा लक्षणा विशेषणपक्षेल
वयविवक्षनसदेनावयवलक्षणपर्यंतइतिमात्रकृष्णासस्तुहायेश्रुतिप्रहृतानःयद्याअवयवेसापिश्रद्वाह स्याःपट
आमादिषु॥ अतस्त्र्यामेहितोसमिस्रेतदन्कृतामितिएतयोउडीयमित्येतद्विशेषणएशत्तिसमजसमेनाभिरवधाति सर्व
॥सर्वीमेहदन्यत्रेमे॥ वाजसनेयिनोछंदोगानांचप्राणसंवादेश्रेष्ठस्य गुणान्वितस्यप्राणस्योपास्यत्वमुक्तं॥ वागादयो
पिहितत्रवसिष्ठत्वादिगुणान्विताउक्ताः। तेचगुणाःप्राणेपुनःप्रत्समर्पिताः। यद्वाहंवसिष्ठास्मित्वंतद्वसिष्ठोसीत्यादि
नाअन्येषामपिश्रुत्यन्तरेविनांकौषीतकिप्रभृतीनांप्राणसंवादेषुश्यातेनिःश्रेयसादानत्प्रनाहवेदेवता अहंश्रेय रा. ३८
सेविवदमानाइत्येवंजातीयकेषुप्राणस्यश्रैष्ठ्यमुक्तं॥ नत्विमेवसिष्ठत्वादयोपिगुणाउक्ताः। [illegible]पाकिंपिमेतेवसिष्ठ

श्री ।   स्य २

दृष्टानाहारवृष्टिरिति ॥ एकार्थे ह्रस्वदीर्घशब्दयोरन्यतिरिक्तार्थप्रतिबन्धयाहि ज्ञातमो ज्ञानेन [illegible] देवदत्त इति ॥ विशेष
णं पुनः सर्वदैव व्यापि [illegible] मिति तस्यान्तरस्य ग्रहणप्रसंगे [illegible] अन्नविषयस्य समर्पणे ॥ यथा नीलं घटमुत्पलं तेदानयेति ॥
एवमिह [illegible] कार्यत्वमुपासीनेति ॥ एवमेतास्मि सामानाधिकरण्यवान्नो विरुद्धधर्मा यो एते पक्षाः प्रतिभान्ति ॥
तथान्यतमानिर्द्धारणकारणाभावादनियमः सामान्यविकल्प्यन्ते ॥ यत्नेश्च समं न [illegible] मिति ॥ [illegible] दोषे पुनश्च [illegible] नाविशेषप
क्षेत्र पक्षा वर्त्तन्ते प्रयोजनं नानादि [illegible] पक्षाः सावद्याः [illegible] ॥ विशेषणः पक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते ॥ तत्रा
भ्यासे नावद्यात्त्वदिति [illegible] न [illegible] फलं च कल्प्येत् [illegible] पतनेव फलं [illegible] ॥ [illegible] हवेका
मानो भवतीत्यादि [illegible] फलं [illegible] अपवादेपि समान
फलो भवति ॥ [illegible] ॥ [illegible] त्वात् ॥ [illegible] कारादेकारवृद्धि
निर्वर्त्तत [illegible] नवेदेवा [illegible] प्रतिपादनपरं उपासनाविधिपरत्वात् ॥ [illegible]
न प्रयोजनं [illegible] स्यात् ॥ एकैवावान्तरा [illegible] ॥ नवैते [illegible] आचार्य [illegible] का

द्वीभा २

अुसर्वत्रानुवृत्ती १ इत्येतेन आद्यृत्तापि भवति व्यतिरे

३२ वी

ध॰ न॰ स्यन्तरानुगतं हितत्संसैकत्वं तु श्रुत्यन्तरवाक्यस्थ उडीयशब्दमात्रयोगात् लौकिकैर्येव हर्मिभिरुद्धर्यते॥ प्रसिद्धिवेतत्सं
३७ ज्ञैकत्वप्रसिद्धिर्यद्वै स्विपि परोवरीयस्त्वाद्युपासने श्रुतीयाविधेति॥ तथा प्रसिद्धमेतान्नामपि प्राग्रितोवहरंपरा सा
साहीनां कांडैकैकग्रंथपठितानां कांडैकसंसैकत्वं॥ यत्र तु नास्ति कश्चिद्वैजातीयको भेदहेतुः तत्रैव तु संसैक
त्वादिद्धिर्यैकत्वं॥ यथा च वो विद्यादिषु॥ याले प्रसमंजसं उभित्येतद्धृरुरेउडीथमुपासीतेत्यत्राह्वोडीथश
ब्दयोः सामान्याधिकरण्ये प्रमाणाभावात्ताप्रत्येकत्वाविशेषणपक्षाभ्युपगते प्रतिभानानातत्र मोत्तरहो न्याय्य इति वि स॰
चारणायां सोऽयमोङ्कारो नो दानिवर्तितायामेवान्यतं तु हिरण्यस्यते यास्मिन्नितरं तु हिरण्यस्तेत्रश्रुवतेत्तर
वर्मित्वं सत्तु हिरण्यस्तेतरतु प्रावपि॥ यथानाम्निबलं तु भावप्रस्ता यामप्यनुवर्त्तमेव नाम बाह्निर्त्रसत्तु ध्याति
वर्तते॥ यथा वाप्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्याध्यासः एवमिहाप्यन्तरस्त उडीथ बुद्धिरध्यस्यते॥ उडीथेनाक्षरं बुद्धि
रिति॥ अथवा सोनाम यत्र बाह्निरिष्टि हस्तानि सर्वानि विपापामि ध्या बुद्धेति स्थितापापस्याउडजायमानाय थार्था बुद्धि राम॰
सर्वानिविपापामिध्या बुद्धेर्निवर्तिकाभवति॥ यथा देहेंद्रियसंघातआत्म बुद्धिः आत्मन्येवात्मबुद्धा प्रध्यायवा ३७
तत्त्वमसीत्यनयापयार्थं तु ध्यानिवर्ततेयथा देहेत्रांतिबुद्धिहिनिपायात्मबुद्ध्यानिवर्तते॥ एवमिहाप्यक्षरेत्ववडीथ

वा१ रत्तु क्षावम्यतर ६ बुद्धिर्निवर्त्यतां उडीथ १

पे ३ 　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　व २

प्राणस्य लदप्तुमात्मनैवादिदृश्यपि विवक्षितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति नहि ह्येकत्वमावहति। सकलभक्तिविषय
एवं तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैलक्षण्यान्न प्राणस्योद्गातृत्वमसंभवेनैतेनुनापरिसमाप्तेः॥ उद्गीथावयव उद्गीथभावस्योपादानान्नाय
देनोपहितस्य मानत्वमानात्॥ प्राणोऽप्युद्गाता भूत्वोद्गायं करोतीति नास्ति संभवः॥ तथा च तत्र श्रुतिः॥ वाचा ह्येव स प्राणेन चोद
र्थ गायदिति। न चाविवक्षितानां भेदेन वृत्तमप्यन्यत्र वाक्यच्छायानुसारमात्रेण समानार्थत्वमभ्युपगन्तुं युक्तं॥ तथा ह्युपक्रमे
कोतेषामेवोपलभ्यते भजेत यथाकामं वाक्यं वयेतव्यमस्तु तान्यग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिनिर्दिश्य साम्ये
प्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः पशुकामवाक्ये तूपांशुयाजविधिः। तथेहाप्युपक्रमभेदादिहापि भेदः॥
परोवरीयस्त्वादिवत्॥ यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्येऽप्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीया
नुद्गीथः स एषोऽनन्त इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुण
विशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिद्यते नचेतरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि शाखायां तद्वदत्रापीतरस्यापि एवंजातीयके
षूपासनेष्विति॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ अथोच्येत संज्ञैकत्वादेकत्वमत्र न्याय्यं उद्गीथविद्येत्युभ
यत्राप्येका संज्ञेति तदपि नोपपद्यते। उक्तं ह्येतत्॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवदिति तदेवात्र न्याय्यतरं श्रु

श्रुतिवशेन ४ 　　　 स्तु २

रस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ तथा हि देवासुरसंग्रामोपक्रमं कृत्वासुरा त्यपाप्मविद्धाय उद्गीथो मुख्यो वागादिसंकीर्तनं । त
शा०न त्रिंदयामुख्यप्राणव्यपाश्रयस्तद्वीर्यो ह्यसुराविध्वंसनसमर्थः ... निदर्शनेनेत्येवं बहवो वीर्याणुभयश्रावणाविशिष्टाः
ना ३६ प्रतीयंते ॥ वाजसनेयकेपि चोद्गीथस्यासौ विकार एव प्राणस्य ... ॥ एवमुद्गीथस्यैव च । तस्मात् होता पिकर्तव्यं
लेनाधिगंतव्यं । तस्मात् विदिकलामिति ॥ ... रोऽवधीयत्वादितरेषु तत्र ॥ ... वाविधिष्ठेक बहुवनत्राप्येवं विधा
मेदेवाष्टान्याकस्मात्त्वर्कमेवं त प्रक्रममेकादित्यर्थः ॥ तथा हीह प्रक्रमभेदो दृश्यते ॥ होगेंधे तावत् ओमित्य
मदं नरमुद्गीथमुपासीतेति मुद्गीथाद्यावयवस्योंकारस्य उपास्यत्वं प्रस्तुत्य प्रसन्नमौदिगुणो पद्यस्वानेतत्रकलायस ना
न्तेतस्यैवोपास्यस्य प्रथमो नंभवतीत्यवधारितमेवोद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य वायुरादित्याप्यादिका दृष्टिरेणैव ने
मुद्गीथमुपासांचक्रिरेइत्यादि ॥ तत्र यदुद्गीथशब्देन सकलाभक्तिरभिप्रेयते तस्यां ... रंकोनसंविहितं तेतउपक्र मा०ए:
मस्योपसंहृते ॥ ननु एवं प्रस्तुतेनात उपक्रमं तत्रेणैवेकाग्नि च वाक्यमुपसंहारणामादित्यं तस्मादित्र मादउद्गीथा राम.
वयवे ॐकारे प्राणदृष्टिं प्रतिस्थापते ॥ वाजसनेयके तु उद्गीथशब्देनावयव्यह एव कारणाभावात्सकलेव भाक्तिरेवे
चतेमनउद्गीयेत्यादितस्मात्क्रन्नेवोद्गाता तत्रे दिक्षाणमेनानेहृष्यतद्रजिनस्याभेदं तत्र ॥ यद्यपि तत्रोद्गीथसामा नाधिकारणे ३६

विशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्मसर्वत्रैवार्थाभेदादुपसंहरणं॥ एवमिहापि॥ यदि हि विज्ञा
नभेदो भवेत्॥ ततो विज्ञानांतराणि बहुत्वाद्गुणानाम प्रकृतिविकारभावाभावाद्वा तु न स्यादुपसंहारः॥ विज्ञानैकत्वे तु नै
वमिति॥ अस्त्येव तु प्रयोजनमस्य सूत्रस्य पंचः। सर्वभेदादिसाध्यमभाविष्यति॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥ वाजसने
यके ते ह देवा ऊचुः हंतासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरपाप्मवि
द्धत्वेन निंदित्वा मुख्यस्य प्राणस्य परिग्रहः पठ्यते॥ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तेभ्य एष प्राण उदगायदिति॥ तथा
छांदोग्येऽपि तद्वदेवोद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति प्रक्रम्येतरान्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा
तथैव मुख्यस्य प्राणस्य परिग्रहः पठ्यते॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिर इत्युभयत्रापि प्रशंसया
प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते॥ तत्र संशयः॥ किमत्र विद्याभेदः स्यात्॥ आहोस्विद्विद्यैकत्वमिति॥ किं तावत्प्राप्तं पू
र्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति॥ ननु न युक्तं विद्यैकत्वं॥ प्रक्रमभेदात्॥ अन्यथा हि प्रक्रमंते वाजसनेयिनः अन्यथा छं
दोगाः॥ त्वं न उद्गायेति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनंति॥ छांदोग्यास्तूद्गीथत्वेन तमुपासांचक्रिर इति॥
तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेन्नैष दोषः॥ न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति॥ अविशेषस्यापि बहुन

प्य२

शा.सू. द्यथर्वणोक्तिनैकाग्न्यभिसंबंधाद्यथर्वणिकानामेव नियम्यंते॥ तथायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसंबंधात्तत्रैव
नियम्यते॥ तस्माद[illegible]नवद्यं विद्यैकत्वं॥ दर्शयति च॥ दर्शयति च वेदो विद्यैकत्वं सर्ववेदांतेषु वेद्यैकत्वोप
३५ देशात्॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति तथा [illegible] तं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते
छंदोगा इति॥ तथा महद्भयं वज्रमुद्यतमिति काठकेऽभिहितस्येश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिं
दायै परामर्शो दृश्यते॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति॥
तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रसंपादितस्य वैश्वानरस्य छांदोग्ये सिद्धवदुपादानं। यस्त्वेवमेतं प्रादेशमात्रमभि
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति॥ तथा सर्ववेदांतप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्थादीनामन्यत्रोपास मेदे
नविधानायोपादानात्॥ प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदांतप्रत्ययत्वसिद्धिः॥ ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदा
द्विधिशेषवत्समाने च॥ ॥ इदं प्रयोजनसूत्रं स्थिते चैवं सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानामन्यत्रोदितानां
विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो भवति॥ अर्थाभेदात्॥ य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो वि शा.भ.
शिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्रापि उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानं॥ तस्मादुपसंहारो विधिशेषवत् यथा हि ३५
ना

२ ब्रह्मोपासना दन्येषांचयतदनपेक्षणा ६

ध्यायस्य ५ म १

नुष्ठानायां समिद्धमादिकं स्नानायानिष्टं नयेतस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धि त्र्याहि समौ तंति॥ सनितमात्र
वादः॥ अर्थो पि एष वादः॥ तथापि स्तु गुणाः शक्यंते कुंदे गेहूपसंहृर्तुं न वा त्रयं च वसं स्याद्विरोध आशंक्य॥ सोपा
दिकाः सुप्रमिप्रायास्येषांसंख्या नित्यानुवादभूतानविधित्समवाप्नि नीत्य दोषः एवं प्राणासंवादे हूप्य भिक्षुश्रुता दादि
स्यैतरेयेयस्तंहारोनविरुध्यते॥ नचाकापोहूपभेदाहेद्रमेदोविद्याभेदश्चाशंक्यते॥ कस्यचिद्विद्याशस्या वायोहपा
यारपिमहृपसोवेद्यात्प्रभेदावगमात्वात्तस्मादेकविद्यमेव॥ ॥ तेथात्वेनहिसमावाराध्ययनाकृत्सव
वेदव्रतनियमः॥ ॥यदप्युक्तं माथर्वणिकानांविद्यां प्रति शिरोव्रतापेक्षणाद्धि द्याभेद इति॥ तत्प्रत्यु
च्यते॥ स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्याया॥ कथमिदमवगम्यते॥ यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेद
व्रतोपदेशपरे ग्रंथे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति समामनंति नैतदचीर्णव्रतोधीत इति चा
धिकृतविषयादेतच्छ्रुत्वादध्ययनसंबंधात्स्वोपनिबद्ध्ययनधर्मत्वेवकृताविनिर्धार्यते॥ ननु च तेषामेवेतां ब्रह्मवि
द्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणदेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्त्यते ग्रंथधर्म
स व व हृतनियमश्चाभिनिदर्शनानंद हि॥ यथाच सवाःसप्तसौर्यादयः शतौदनपर्यंता वेदान्तरोदितत्रेताग्निसंबंधा
न्नेताग्न्युपेतामितितत्र कृतप्रत्यवमर्शात् प्रकृतत्वेन ग्रंथविद्यावाग्रंथविशेषापेक्षमिति ग्रंथविशेषा संबंधो ग्येवेष धर्मः ३ २

५ स्वाध्यायधर्मत्वेन वेदव्रतत्वेन व्याख्याति

प्रमाशी २ पसीए २४ सव्व ५

जयितव्यं। येतन्नामरूपाद्यमेदस्ये त्वामासाद्य पुरुषमेवकांडेननाम्नासाद्य चोदनाभिधानत्वादित्युपरम्यपरि
हेताः। इतापि कविद्विप्रयोगं परिहरति।। ।।भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि।। स्यादेतत्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विद्यानां गुणता
भेदान्नोपपद्यते। तथाहि वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रकृत्य षष्ठमपरमग्निमामनंति तस्याग्निरेवाग्निर्भवतीत्यादि
नो। छंदोगास्तु तन्नामनंति। पंचसंख्ययैव च तानुपसंहरंति। अथ य एतानेवं पंचाग्नीन्वेदेति। येषां च सगुणो
स्तिपेषु च नास्ति कथमुभयेषामेकाविद्योपपद्येत। न चात्र गुणभेदे ते प्रत्येतुं। पंचसंख्याविरोधात्। तथा प्राता
संवादे श्रेष्ठादन्यांश्चतुरः प्राणान्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छंदोगा आमनंति।। वाजसनेयिनस्तु पंचममप्यामन
नंति रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेदेति।। आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति।। वेद्यभेदे
च विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदा हि यागस्येति चेत् नैष दोषः।। एतस्यामपि विद्यायामेवं जातीयकस्य गुणभे
दस्योपपद्यतो।। यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो ... न संभवतीति तथापि द्युप्रभृतीनां पंचानामग्नीनामुभय
त्रप्रत्यभिज्ञायमानत्वात्न विद्याभेदो भवितुमर्हति नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते। पठ्य
मेपि च षष्ठाग्निः छंदोगैः।। न त्वेते दिष्टमितो नेय एव हरंति।। वाजसनेयिनस्तु सांपादिके पुरुषे च संस्थानमप

कोपि भेदस्तत्रोपयथासीभवनं गे दो ८

वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु ॥ अस्मिन्पात्रे रूपभेदः ॥ तद्यथा केचिच्छाखिनः पैङ्गिविद्याः पांचदश म
परमाग्निमाजमानी ॥ अपरे पुनः पंचैव पठन्ति ॥ तद्यथा वाजसनेयिनः हादि केचिन्नामाहीनामनूनं केनिदादि कौ
तथा धर्मविशेषोपि कस्मिंश्चिन्नेदकस्याश्रां कितः । कारीरीपादि श्रुतिरन्यत्र वा भवेद्विशेषः । यथाथर्वणिकानां
शिरोव्रतमिति । एवं पुनरुक्तादि [illegible] ता तेरेषु योजयितव्याः । तस्मात्प्रतिवेदांतं भिन्ना
नमेद न्रेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ सर्ववेदांतप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्वेदांते तानि तान्येव भवितुमर्ह
त ति कुतश्चोदनाद्यविशेषात् ॥ आदिग्रहणेन संयोगरूपाख्याः रहितानि करणानि सिद्धांतसूत्रे अभेदहेतव उक्ता दिता
लक्ष्यते ॥ संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः ॥ यथैकस्मिन्नग्निहोत्रेऽन्यत्रापि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव
व चोद्यते जुहुयादिति । एवं प्राणोऽवै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद इति वाजसनेयिनां छन्दोगानां च ताद्रूप्येव चोदना । प्रयो
जनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिविशिष्टं
प्राणतत्त्वम् प्राणाः । तत्र यथा द्रव्यदेवते यागस्य रूपमेवं विज्ञेयरूपं विज्ञानस्य । तेन हि तद्रूप्यते समाख्या
पि सैव प्राणविद्येति ॥ तस्मात्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञानस्य एवं पञ्चाग्निविद्या वैश्वानरविद्या शाण्डिल्यविद्येत्येवमादिषु

छान्दस्य ३ नि ३ त्रे ३ आमि १

इति पादितदा॰ नाश्वासह प्रसं ... प्रथ
स्त्र त्वथ्यारव्ये ...

शा॰त॰ ऊलवद्वलवद्धतमापिवेदांतेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शंकावतू॥ ब्रूमः॥ एकत्वात्॥ एकरूपता च॥ नचैक
२२ रूपेषु ब्रह्मस्वनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवंति। नह्यन्यथार्थोन्यथा ज्ञानमित्यभ्रांतं भवति। यदि पुनरेकस्मिन्
ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदांतांतरेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभ्रांतं भ्रांतानीतराणीत्यनाश्वासप्रसं
गो वेदांतेषु। तस्मान्न तावत्प्रतिवेदांतं ब्रह्मविज्ञानभेद आशंकितुं शक्यते। नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषाद्भेद उच्यते।
ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात्। अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्य
वोचदाचार्यस्तु समन्वयादिसूत्रे तत्कथमिमां भेदाभेदचिंतामारभत इति। तदुच्यते सगुणब्रह्मविषया प्राणा
दिविषया चेयं विज्ञानभेदाभेदचिंतेत्यदोषः। अत्रापि हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभवतः। कर्मवदेव चोपास
नानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यंते॥ क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्दर्शनोत्पत्तिद्वारेण तेषु च
तासंभवति। किं प्रतिवेदांतं विज्ञानभेद आहोस्विन्नेति॥ ॥ तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यंते॥ ॥ नाम्नस्तावद्
भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं यथा ज्योतिरादिषु। अस्ति चात्र वेदांतांतरविहितेषु विज्ञानेषु अन्यदन्यन्नाम तैत्तिरीय प्र॰
कं वाजसनेयकं कौथुमकं कौशीतकं शाट्यायनकमित्येवमादि॥ तथा रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः॥ ॥ २२

रणः फलं विचित्रं कार्य्यम् उपपद्यते॥ वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगाद् असदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च॥ तस्माद्धर्म्माद् एव फलम् इति॥
॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्॥ बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते॥ केवलात्कर्म्म
णोपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते॥ कर्म्मापेक्षाद् अपूर्वापेक्षाद्वा यथास्तु तथास्त्वीश्वरा
त्फलमिति सिद्धान्तः॥ कुतः॥ हेतुव्यपदेशात्॥ धर्म्माधर्म्मयोर् अपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य
च दातृत्वेन॥ एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते॥ एष उ एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधो
निनीषत इति॥ स्मर्य्यते चायम् अर्थो भगवद्गीतासु॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुम् इच्छति॥ तस्य तस्याचलां
श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनम् ईहते॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् इ
ति॥ सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते॥ तदेव चेश्वरस्य न प्रसज्यन्ते॥ ॥ इति श्रीशारीरक
मीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यवि
शेषात्॥ ॥ व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्वं॥ इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्य्यते॥ ननु विज्ञे
यं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितम् एकरसं सैन्धवघनवद् अवधारितं॥ तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारः॥ नहि कर्म्मव
फलहेतुत्वं यत्स्वकर्म्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयो दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वाद् ईश्वरस्य

शा॰न॰ नह्येव लोके फलं प्रसिद्धं न ह्यसंबद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियंति लौकिकाः॥ अथोच्येत॥ कर्म्मकार्याद पू
र्वात्फलमुत्पत्स्यत इति॥ तदपि नोपपद्यते॥ अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपप
त्तेः॥ तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात्॥ अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न॥ ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्॥ श्रुतत्वाच्च॥ न केवल
३२ मुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः॥ किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे॥ तथा च श्रुतिर्भवति॥ स वा एष
महानज आत्मान्नादो वसुदान इत्येवं जातीयका॥ धर्म्मं जैमिनिरत एव॥ जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्म्मं फलस्य दातारं म
रू न्यते॥ अत एव हेतोः॥ श्रुतेरुपपत्तेश्च॥ श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादिषु वाक्येषु॥ तत्र च विधिश्रुतेर्वि
षयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते॥ अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत॥ तत्रास्योपदेशवै
यर्थ्यं स्यात्॥ नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्म्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोयं पक्षः॥ नैष दोषः॥ श्रुतिप्रामाण्यात्॥
[illegible] श्रुतिश्चेत्प्रमाणं यथायं कर्म्मफलसंबंधः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः॥ न चानुत्पाद्य कि
मप्यपूर्वं कर्म्म विनश्यत्कालांतरितं फलं दातुं शक्नोति॥ अतः कर्म्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वा राम॰
वस्थाऽपूर्वं नामास्तीति तर्क्यते॥ उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण॥ ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नं॥ अविचित्रस्य का ३२

क्षो २

नान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्व्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति॥ अन्यथा हि तन्न सिध्येत॥ सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वंगी
क्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत॥ सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात्॥ तथा प्रतिषेधेष्वसत्सु वस्तु वस्त्वन्तराद्व्याव
र्त्तत इति॥ परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत॥ सर्व्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो विज्ञायते॥ आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः
यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः आकाशवत्सर्व्वगतश्च नित्यो ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशान्नित्यः
सर्व्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्व्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयंति॥३७॥ फलमत उपपत्तेः॥ तस्यैव ब्र
ह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते॥ यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्म्म
फलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जंतूनां॥ किमेतत्कर्म्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा॥ तत्र तावत्प्रतिपद्य
ते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति॥ कुतः॥ उपपत्तेः॥ स हि सर्व्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधद्देशकालविशेषा
भिज्ञत्वात्कर्म्मिणां कर्म्मानुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते॥ कर्म्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुपप
न्नमभावाद्भावानुपपत्तेः॥ स्यादेतत्कर्म्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति॥ तत्फलं कालान्तरि
तं कर्त्रा भोक्ष्यत इति॥ तदपि न परिशुध्यति॥ प्राग्भोक्तृसंबन्धात्फलत्वानुपपत्तेः॥ यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते

उपाध्युपशमादस्य नेतरेवप्रशमइतितरंप्राणः१

अंतःकरणतत्कार्यतिरोभावात् ४ ... वुद्धिरूपस्य... ५६

स्य१ १तदुपाधि... ४१

वाङ्मनसयोपाधिपेभ्यादुपजातविशेषस्योपाध्युपशमात्संबंधव्यपदेशो भवति। उपाधिभेदाद्भेदव्यपदेशः॥ यथा

वास्तवीपाशाकाशादिरूपाध्यवच्छेदोपाधेर्व्यपदेशो भवतस्तद्वत्॥ ॥उपपत्तेश्च॥ ॥उपपद्यते चात्रेदृशापूर्वसंब

ब्र॰सू॰ धो नान्यादृशः॥ स्वमपीतो भवतीति हि स्वरूपसंपत्तिरुक्तं मननामनेति। स्वरूपस्य चानपायित्वान्न तरंगरन्यायेन संबंधो

घटते। उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्तु स्वमपीतो भवतीत्युपपद्यते। तथा भेदोऽपि नान्यादृशः संभवति। वहुतरश्रुति

प्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात्॥ तथा व्यतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थानकृतभेदव्यपदेशमुपपादयति। यायं वहिर्धा

३१ पुरुषादाकाशो योऽयमंतःपुरुषआकाशो योऽयमंतर्हृदय आकाश इति च॥ ॥तथान्यप्रतिषेधात्॥ एवं सेत्वादिव्यप

देशान्परपक्षहेतूनुन्मथ्य संप्रति स्वपक्षे हेत्वंतरमपि संहरति। तथान्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वंतरमस्तीति

गम्यते। तथा हि। स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्। सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद। ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मै राम

वेदं सर्वं नेह नास्ति किंचन। यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्येवमादीनि वाक्यानि

नि स्वप्रकरणस्थान्यन्यथा पिनेतुमनुक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं वारयंति। सर्वांतरश्रुतेश्च न प

रमात्मनोऽन्योऽन्तरात्मास्तीत्यवगम्यते॥ ॥अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः॥ ॥अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरो ३१

णो३

स्लो३

न्योः

ब्रे२ ने२

पदेशोपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः। किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ इति यावत्॥ चतुष्पादष्टाशफं षो
डशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः॥ कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते न ह्य ह
विकारेऽनंते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिर्बुद्धिः शक्या स्थापयितुं मंदमध्यमोत्तमबुद्धित्वात्पुंसामिति। पादवत् यथा म
नआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोर्वागादयो मनसः पादाः कल्प्यन्ते चत्वा
रश्चाग्न्यादयश्चाकाशस्य पादाः ध्यानाय तद्वत्॥ अथवा पादवदिति यथा कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्राचु
र्याय कल्प्यते न हि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते। क्रयविक्रयपरिमाणनियमात्त
द्वदित्यर्थः॥ ॥स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्॥ इदमत्र द्वयोरपि व्यपदेशयोः परिहारोऽभिधीयते। यदप्युक्तं संब
न्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः सेत्वादिभ्य इति तदसत् यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैते व्यपदेशा उपप
द्यते। संबंधव्यपदेशस्तावत् बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उप
शमः परमात्मना संबंध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते। न परिमितत्वा[illegible]पेक्षया। तथा भेदव्यपदेशोपि ब्रह्म
ण उपाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते। न स्वरूपभेदापेक्षया। प्रकाशादिवदित्युपमोपादानं। यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य

पमरु २ उपशम्यमानोपाध्यपेक्षलेभेव[illegible] तस्मादनंतरं संबंधोपि[illegible] यते २
[illegible] इत्यर्थः १२
परिमितत्वा[illegible]
[illegible]

रु२ यैवै१ नू२

शा.द. येचामुष्मात्परांचो लोकास्तेषांचेष्टे देवकामानांचेत्येकस्य तस्मादर्वांचो लोकास्तेषांचेष्टे मनुष्यकामानांचेत्येकस्य। यथेदं मागध
२० स्य राज्यमिदं वैदेहस्येति॥ एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीति॥ एवं प्राप्ते ऽभिधीयते॥ ॥सामान्यात्तु॥ तुशब्दे
नमुद्दर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि न ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिद्भवितुमर्हति॥ प्रमाणाभावात्॥ न ह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभा
महे॥ सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितं अनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य॥ न चैव ब्रह्मव्यति
रिक्तं किंचिदजं संभवति॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्॥ एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान्न ब्रह्मव्य
लो तिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते॥ ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तं॥ नेत्युच्यते॥ सेतुव्यपदेशस्तावन्न
ब्रह्मणोऽन्यस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते॥ सेतुरात्मेति ह्याह॥ न ततः परमस्तीति॥ न परस्मिन्नसति सेतुत्वेनावकल्पत शत
परं किमपि [illegible] कल्प्येत न त्वेतन्न्याय्यं॥ दृष्टहान्यप्रसिद्धकल्पना॥ अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनि
रु दर्शनेन सबाह्यवस्तुतां प्रसंजयता मृद्दारुमयतापि प्रसंजयेत॥ न चैतन्न्याय्यं॥ अजत्वादिश्रुतिविरोधात्॥ सेतुसामान्यात्तु
सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा श्रूयते॥ सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतेरतिक्रमासंभवात्प्राप्त्यर्थ एव वर्तते॥ यथा व्याकरणंतीर्ण
इति प्राप्त उच्यते॥ नातिक्रान्तः॥ बुद्ध्यर्थः पादवत्॥ यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशाद्ब्रह्मणः परमस्तीति तत्राभिधीयते॥ उन्मानव्य राम. २०

शा.द. आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते जगतः [illegible] न्मर्यादानां विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनोऽन्त्यसेतु २

वै२

न्मानव्यपदेशा संबंधव्यपदेशाद्व्यपदेशाद्वेति॥ सेतुव्यपदेशस्तावत्ताव्यपयपञ्चाशत्तो सेतुर्विश्यति विस्यात्तत्स शद्वाभि
हितस्य अलमा॥ सेतुर्वा संकीर्त्तियति॥ सेतुशब्दश्च लोके अलसंतानविच्छेदकारेष्टद्रा वीदिप्रवयेप्रसिद्धः॥ इहवसेतुशब्दश्च
त्मेनिषपुक्तः॥ इति लौकिकः सेतोरिवान्मसेतोरन्यस्यवस्तुनोऽलिखं गमयति॥ सेतुंनीवैनियंतरातेशब्दप्रयोगा॥ यथा
लौकिकं सेतुंतीर्त्वा जांगलमसेतुंप्राप्नोत्येवमात्मानंसेतुंनीत्वा नात्मानमसेतुंप्राप्नोतीति गम्यते॥ उन्मानव्यपदेशश्च
भवति॥ तदेतत्कुसुमचतुष्पादप्राशफंवाउशाकलमिति॥ यथा लोके उन्मितमेतावादेहामितिपरोक्षितं कार्षापणादि
तेनोन्यदृश्यं स्तोनिषसिरूपः॥ तथाबलणोपुन्मानात्राणात्रेतोन्येन वस्तुना॥ भवितव्यमितिगम्यते॥ यथा संबंध
पदेशोपिभवति॥ सत्तासोम्यतद्रासंपन्नोभवतीति॥ शारीरस्य तस्यापाहेनात्मनासंपरिक्षकेहलित्वामितानां वामितेन सं
बंधोदृष्टः॥ यथा नराणां नगवेणाजीवानौवत्र्लणसंबंधव्यपदिशति॥ सुजुनो॥ प्रतत्संतनःपरमन्यदामितमलीतिगम्य
तेभेदव्यपदेशश्चैतमेवार्थं गमयति॥ तथाहि॥ अथेयमर्षो नागादित्यहिरण्मयः पुरुषो दृश्यतइत्यादित्याक्षरमीप्वरेक
पादेभ्यानतोभेदेनात्र्याक्षरमीश्वरंव्यपदिशति॥ अयमयर्षो वानराहिणिवरूपोदृश्यतइति॥ श्रुतिरित्यादेशं वासाउनाह
पाविश्वकरोति॥ तस्मिंतस्यतदेवरूपं पद्मसुव्यत्र्पं॥ यावद्युध्याने नीतेमेलोपन्नामतत्राम्नेन॥ सावधिकंचेष्यरवउभयोर्व्यपदेशात

शां·रू· पु पाधाश्रयमुपलभ्यते प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति॥ नयैवैतेनद्रावितुमर्हति॥ तथाह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्याविद्यया
२९ मोक्ष उपपद्यते॥ यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्मा॥ अहिकुण्डलन्यायेन परस्यात्मनः संस्थानभूतः॥ प्र
काशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतो ऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वात्॥ मोक्षशास्त्र
वैयर्थ्यप्रसङ्गः॥ न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति॥ अभेदमेव हि श्रुतिः प्रतिपाद्यत्वेन नि
र्दिशति॥ भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया॥ तस्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्येष एव सिद्धां
तः॥ प्रतिषेधाच्च॥ इतश्चैष एव सिद्धान्तो यत्कारणं परस्मादात्मनो ऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं॥ नान्यो ऽतो ऽस्ति
द्रष्टेत्येवमादि॥ अथात आदेशो नेति नेति॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्येव ब्रह्मव्यतिरिक्तप्र
पंचनिराकरणात्॥ ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते॥ ३०॥ परमतः सेतून्मानसंबंध
भेदव्यपदेशेभ्यः॥ ॥ यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपंचं ब्रह्म निर्धारितं॥ अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति नास्ति वेति वि
प्रतिपत्तौ संशयः॥ कानिचिद्वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणो ऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपाद रामः
यन्तीव तेषां परिहारमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते॥ परमतो ब्रह्मणो ऽन्यत्तत्त्वं भवितुमर्हति॥ कुतः॥ सेतुव्यपदेशादु २९

स्वतन्त्र्यैकात्म्यमेव। तथा हि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोर्भेदः प्रतिपाद्यते॥ ॥अतोनंतेन तथा हि लिंगम्॥
अतस्तस्य स्वाभाविकमाहात्म्येऽस्यापि खाद्यात्तत्त्वाच्छन्नेऽस्य। विद्यया विद्याविक्षये। जीवः परेणानंतेन तथाज्ञेनात्मनै
क्यं गच्छति। तथा हि लिंगं स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि॥ ॥उभय
व्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्॥ तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतां न रूपत्वमस्यते। खमता विक्कुद्वे॥ क्व
चिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते। ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन। द्रष्टृद्रष्टव्यत्वे
न च। परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति गन्तृगंतव्यत्वेन। यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीति नियंतृनियंतव्य
त्वेन चाविदितयोर्नियमेदो व्यपदिश्यते। तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि। अयमात्मा ब्रह्म। एष त आत्मान्तर्याम्यमृत
इति। तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एकान्त एव परिच्छेद्येत भेदव्यपदेशो निरालंबन एव स्यात्॥ अत उभयव्य
पदेशदर्शनादहिकुंडलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति॥ यथाहिरित्यभेदः। कुंडलाभोगप्रांशुत्वादीनीति भेद एवमिहापीति॥
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्॥ ॥अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यं। यथा प्रकाशः सावित्रस्तदाश्रयश्च स
वितानात्यंतभिन्नौ। उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात्॥ अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवतः। एवमिहापीति॥ ॥पूर्ववद्वा॥ ॥

क्षिव ३

तस्मात्सत्त्विशुद्धा १ क्षेत्र २ स्या १ स्की न ६

यत्र स्थितिं ... सवपं ... भावः ... स्यां [illegible] अस्तत्व ... [illegible] स्यान्नस्पष्टत इति ॥ उच्यते ॥ तदव्यक्त [illegible] मनिं इत्थास्थितौ सर्वेहेप

शा.न. सात्त्विकाद्या [illegible] हेवं स्थितिः ॥ न व [illegible] पाणः ... ते [illegible] नापिवाचा [illegible] नान्वेईवैत्त पस्ता कर्म्मणा वा ॥ सएव नेमि नेला ... न्वयी ॥ नति

२८ [illegible] पत्र ह ई ... पम स्या त्वे ॥ यस्य ... एनालित्त्र हदये नान्यो नितऊ कैनि लयन इमा वा ॥ स्थानिरष्पा ... को पमावि ... प

मावि कार्य्ये वस्तु ... [illegible] ॥ आवि ... राधनेसम ... नाऽउमाना स्मा मा ॥ ... वैन मात्मानं निरस्त ... पैवत ... संराधनं

योगिन४ कालेष्य ... संराधनं भाक्ति ध्यान प्रणिधानाद्यनुष्ठानं ॥ कथं तु भवदगम्य नेसंराभ नकाले पश्यं नीति ॥ प्रत्य ... ऊ मा

नाभ्यां श्रुति [illegible] निस्पर्धि ॥ ते पाहिश्रुतिः ॥ परां वि ... नित्य ... स्व यं भ ... स्या र्येऊ पश्यति नांत रात्मा ॥ का [illegible] द

प्रसंग ... ध्यान भे ... दृष्टे चऊरम तत्त्वमि ... नित तान प्रसादे नाद्धि ... स ... तत्त्वं ... नैनि ... लंभ्यं प्रमान ... तिवै ...

घा ॥ स्मानिरवधि ॥ यांविनि द्राजितश्वाशास्तेउ ... से पश्येऽद्रिया ॥ ज्योतिः पश्यंति युंजाना स्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिन ...

पश्यंति मिग ... सना तनमिति वैव मां घा ॥ न तु ... संराधक भावाभ्यु पगमा ... नेन ... नो ... स्यादिति ने ... ॥

॥ अ का शादि ... वैशेष्यं च कात्त्रास्य ... कर्म्म ... स्यात् ॥ व पा ... श्रका ... कोश ... ह्यन ... लि जाद को दक प्रभाति राम. २८

... कर्म्म ... पाधि ... तेषु ... विशेषाद ... वभासत्वे ... नचत्वाभावि ... विशेषात्मतां ... ति ॥ एवं उपाधि निमित्त एवा ... भेदः ॥

कार्य्यत्तेषु १

२

न्यायेन ह्यपि भर्त्तौ सर्वैः प्रतिषेधतः। पक्षा सर्वैः प्रतिषेधोऽस्तन रात्रिं प्रतिषेधस्तु तत्रोत्रौ वा समना रा। श्रीं अथ वा नेति नेति
ति वीप्सयं। इतीतियावत्किंचि दुक्ते न्यूनते न स्वं न भवतीत्यर्थः। परिगणितं तत्प्रतिषेधे हि किं प्रमाणं। यदि नैतद्
स्त किमन्यद्दृत्स्वभवेदिति जिज्ञासायां न। वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषय ज्ञातस्य प्रतिषेधः। ह विषयः प्रत्य
गात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासमाने वन्नेति। तस्मात्पंचमे वब्रह्माणि कान्यि [illegible] प्रतिषेधेपरिशिष्टं नष्टिब्रह्मतोनिनिर्णयः। इत
श्चैषद्वयानिर्णयो यत्तत्तन प्रतिषेध्यं हृद्यो ब्रवीमि न्यत्परमस्तीति। अथ भावावसानेहि प्रतिषेधे किमन्यत्परमस्ती
ति प्रश्ने [illegible] नैवान्तरयोः उक्ता नेति नेतीति ब्रह्मादिश्यतमेवादेशं पुनर्विवक्षि नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः। न ह्येत
स्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति। अतो नेतीत्युच्यते। न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः। तद्दर्शयति। अन्यत्परमप्रति
षिद्धं सत्योऽस्तीति। यत्पुनरेवमब्रवीति यो ऽन्यं ते। न त्वेतस्मादिति। नेति नेतीति प्रपंचप्रतिषेधरूपादादेशनाद् न्यत्
परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति न हान्तरो ब्रवीति [illegible] प्रपंचे [illegible] पितव्या। अथ नामधेयं सत्यस्य सत्य
मिति। प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति [illegible] ब्रवीति। [illegible] नेमानि [illegible] समवर्तीति। अथ भावावसाने तु
प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमिति [illegible] नाभावावसानो [illegible]। तस्मात्क्रमाण्ठो॥

नह्येतस्मादिति [illegible] स्वाहा [illegible]

[illegible] पमाले

अथ नामधेयमिति [illegible]
उपनिषदिति नामधेयं

पन ह्येतस्मादिति [illegible]

शा.व. तदुच्यते॥ नैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति। प्रकृतं तं प्रदेशं तावत् परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं। तदेव प्रकृ
२७ प्रतिषेधति। तद्विशेषणं प्रपंचितं च सर्वाभिः पंचभिरधिदैवमध्यात्मं वा। तज्जनितमेव च वासनात्मकमपरं रूपं
मूर्तामूर्तरसभूतं तदुरूपं शब्दोदितं लिंगात्मकं पाठ्यं महारजनादि उपमाभिर्निदर्शितं मूर्तामूर्तरसस्य पुरुषस्य च जगति
स्वरूपं यो निरितादुपपन्नं तदेतत्प्रपंचं ब्रह्मणो रूपं हास्त्रिभिर्मालंबनेनेति कारणेन प्रतिषेधकनञ्संयुक्तेनीयत इति प
गम्यते। ब्रह्मस्वरूपविशेषणत्वेन मध्यात्मं निर्दिष्टं सर्वासिन्न्ये प्रधानत्वेन प्रपंचितेन तद्वीये रूपद्वये रूपव
तः स्वरूपाविजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तम् अथात आदेशो नेति नेतीति। तत्र च कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्व
रूपावेदनमिदमिति निर्णीयते। तद्धास्मद्दीर्घसमस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं। मुक्तं च कार्यस्य वाचारंभ
णाशब्दाद्विरोधः सब्रह्मिति नेति नेतीति प्रतिषेधने॥ नन्वब्रह्मणः सर्वविकल्पनाम्नं न वाम्॥ न चात्रे प्रमाणशक्का
कार्यानां यो हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति॥ प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूराद
स्पर्शनं वरमिति॥ यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति। लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि
कल्पितं परामृश्यते। प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यं। द्वौ चेतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यं रामः
२७

रू२ द्रु५

रूपवद्ब्रह्मेतिभवतिमतिस्तच्चवाऽब्रह्मैवरूपवत्त्वान्निषिध्यते॥ तद्धिवाङ्मनसातीतत्वादसंभाव्यमसत्त्वंप्रतिषेध्या
र्हं नतु प्रपंचः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः॥ अभ्यासस्त्वादरार्थइत्येवंप्राप्तेब्रूमोनतावदुभयप्रतिषे
धउपपद्यते॥ अथवाइहप्रसंगात्कोविद्धिपरमार्थमालंब्यपरमार्थःप्रतिषिध्यते॥ यथारज्ज्वादिषुसर्प्पादयस्त
त्त्वपरिशिष्यमाणेकस्मिंश्चिदेवकल्पते॥ कृत्स्नप्रतिषेधेतुकोन्योभावःपरिशिष्येत॥ अपरिशिष्यमाणेवान्य
स्मिन्यइतरःप्रतिषेद्धुमारभ्यतेतस्यप्रतिषे[illegible]मशक्यत्वात्तस्यैवपरमार्थत्वापत्तेः॥ प्रतिषेधानुपपत्तिः॥ नापिब्रह्म
प्रतिषेधउपपद्यते॥ असत्त्वेनवागीत्याद्युपक्रमविरोधात् इहसत्त्वेवसंभवतिअसद्ब्रह्मेतिवेदचेद्वेदिस्यादि[illegible]
ध्याइत्यस्तीत्येवोपलब्धव्यइत्यादावधारणविरोधात् सर्ववेदान्तकोपसंगात् ब्रवामनसातीततत्त्वमपिब्रह्मणोनाभा
वाभिप्रायेणाभिधीयते॥ नहिमहतापरिकरबंधेनब्रह्मविदाप्नोतिपरंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्येवमादिनावेद
तेषुब्रह्मप्रतिपादनस्यैवपुनरभावोमिलप्येत॥ अ[illegible]लेनादिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिहिन्यायावतिमादनप्र
क्षिप्यात्वेषा॥ अतोवाचोनिवर्त्तन्तेअप्राप्यमनसासहइति॥ एतदुक्तंभवति॥ वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपातिप्रत्यगा
त्मभूतंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावंब्रह्मेति॥ तस्माद्ब्रह्मणोरूपप्रपंचंप्रतिषेधति॥ परिशिष्टंब्रह्मेत्युपगन्तव्यं॥ नद

ह्रृ र

स्ता३ तु२

प३
दस्म २

शा-सू१ मारूपत्वादिगुणोपकारी परस्परविशेषितत्वान्नहि रूपस्य प्रपंचप्रविलापने प्रपंचैकदेशापेक्षितं चैकस्मि
न्धर्मिणि युक्तं समावेशयितुं तस्मादुक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदेशानां युक्तेतर इति ॥ प्रकृतैता
२६ वत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्युपक्रम्य पंचमहाभूतानि द्वैराशूप
न्यं प्रविभज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य महारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते । अथात आदेशो
नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति । तत्र कोस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे न ह्यत्रेदमित्थमिति
किंचिद्विशिष्टं प्रतिषेध्यमुपलभ्यते इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते नेति नेतीति इतिपरत्वान्नञः प्र
योगस्य इतिशब्दश्चायं संनिहितालंबन एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते इति स्मोपाध्यायः कथय रा
त्ये[illegible]दिषु संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपंचं ब्रह्मणस्तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे
ततः संशय उपजायते किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधत्याहोस्विदेकतरं यदाप्येकतरं तदापि किं
ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्टि आहोस्विद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति । तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रति २६
षेधतीत्याशंकामहे । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात्तयोरेकेन सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते परेण च

तीत्येवमा४
प३
पैं प्र३
ब्रल२

प्र२ त्म१ वस्तुपरता ५

यदिपुनर्निर्गुणोहमित्युपासनंकुर्यात्तत्रतत्ज्ञानंकिंतर्हि मानसीसाक्रियास्वरूपमेववेदस्यप्रोत्युपेत

त भ्रांतिःसाज्ञानंतुप्रमाणजंस्वयंपाअतविषयंत्वनेननियोगेनाद्यातेनापिकारयितुंशक्यतेप्रतिषेधयतेनापि

वारयितुंशक्यतेनहितत्पुरुषतंत्रंवस्तुतंत्रमेवहितत्।अतोविनियोगाभावः।किंचान्यत्।नियोगनिष्ठ

नपेववपर्यवस्यतिश्रुत्यापिपदमभ्युपगतमेनियोगरूपब्रह्मात्मत्वंजीवस्यतदप्रमाणकमेवस्यात्।अपकामत्रेन

वानियोगरूपब्रह्मात्मत्वमप्या वज्ञाततदवबोधेचपुरुषनियुंजीत।ततोब्रह्मणास्त्रस्यैकस्यह्युपपरतोवि पूर्व विस्मा

या परतावप्रसक्तिरुप्रेतामाननि योगपरतापाव्रश्रुतेः।नित्यश्रुतकल्पनोकर्मफलवत्।नोशस्यादृष्टफलत्वमपि लवे

चेत्पवमादपोदोषान केनचित्परिहर्तुंशक्यः।तस्मादवगतिनिष्ठान्येवब्रह्मवाक्यानिननियोगनिष्ठानि

अतएकनियोगप्रतीति रेकोवाक्यतेयपुक्ता।अभ्युपगम्यमानेपिचब्रह्मवाक्येषुनियोगसद्भावेतदेकत्वातिःप्र

पंचोपदेशोपुसप्रपंचोपदेशापुवत्सिद्धान्तहिशाब्दोनादिभिःप्रमाणोनियोगमेदंगम्यमानेसवेत्रैकोनियोग

इतिप्राक्यआश्रयितुं।प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषुत्वधिकारीभिन्नाभेदात्तुल्यमेकत्वान्नविहसगुणातिगुण

वेदनामुमुक्षोदेकत्वअधिकारीशास्त्रिनहिमोक्षरूपत्वादप्रयुक्तः।प्रपंचोविलयोपकारिणः।नापिप्रपंचविलयो

प्र १

पविषर प४ ज्ञा१

कस्य प्रपंचविलयं वेति शातरूत्वोप्युक्तेन ब्रह्मविज्ञानं प्रपंचविलये योवाज्ञापते नन्नावेदिते ब्रह्मणितद्धि नवि
षय:प्रपंचप्रविलयो वा तिया ग:स्यात्तानाति:प्रपंचब्रह्मजलावेदनेनैवो भयसिद्धे:रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनै
श्रु.टी. वाहितस्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपंचप्रविलयमनुभवतीति नवत्कृतमेव पुन:क्रियते।नियोगो पि
प्रपंचावस्थायां योवगम्यते जीवो नाम सप्रपंचस्यैवावस्थाद्वत्त्वप्रदेस्य वाप्रथम विकल्पेति:प्रपंचब्रह्म प
२५ तत्वप्रतिपादनेन एकाद्वितीयस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्रपंचप्रविलये नियोग:उच्येत।कस्यचा
नियोगानिष्ठतया मोक्षो वाभिव्यज्यते।द्वितीयेपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वमविद्याक
तमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव।द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठि प
तास्तत्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्वावबोधविधिप्रधाना:।लोकेपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवं जातीय
केषु तिद्दिष्टेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वंत्युच्यते न साक्षात् ज्ञानमेवकुर्विति।ह्येयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जा राम
यते कदाचिन्न जायते।तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव यथा २५
विषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते।न च प्रमाणांतरेण न्यथाप्रसिद्धेऽन्यथा ज्ञानं निपुरुषस्याप्युत्पद्यते।

भा८५

ध्यते एवं ब्रह्मतत्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपंचः प्रविला २
न प्रपंचोपादानकं ब्रह्म २
ब्रह्मोपादानकः प्रपंचः ३

अतो ब्रह्मतत्वावबोधप्रत्यनीकत्वाद्द्वैतप्रपंचः प्रविलाप्यः। यथा स्वर्गकामस्य यागोनुष्ठातव्य उपदिश्यते एव
मपवर्गकामस्य प्रपंचप्रविलयः। यथा च तमसि व्यवस्थिते घटादितत्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्र
विलापयितव्यः। ब्रह्मस्वभावो हि प्रपंचो न प्रपंचस्वभावं ब्रह्म। तेन नामरूपप्रपंचप्रविलापनेन ब्रह्मतत्वावबोधो भ
वतीति। अत्र वक्तव्यः कोयं प्रपंचप्रविलयो नाम। किमग्निप्रतापसंपर्काद्घृतकाठिन्यप्रविलय इव प्र
पंचप्रविलयः कर्तव्य आहो स्विदेकस्मिंश्चंद्रे तिमिरकृतानेकचंद्रप्रपंचवदविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपंचो
६ विद्यया प्रविलापयितव्य इति। यदि तावद्विद्यमानोयं प्रपंचो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः
प्रविलापयितव्य इत्युच्यते। स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोशक्यविषय एव स्या
त्। एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इतीदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत्। अथाविद्याध्य
स्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपंचो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्। ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपंचप्रत्याख्यानेनावेद
यितव्यम्। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यं स आत्मा तत्वमसीति। तस्मिन्विदिते विद्या स्वयमेवावगम्यते। तया चाविद्या बाध्यते
ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोयं नामरूपप्रपंचः स्वप्नप्रपंचवत्प्रविलापितो भवति। अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मनिर्दीन

तत्र ५ स २ त ३ ध्य ३

शा०न्टी०
२४

उच्यते। पञ्चाग्न्युक्तस्य स्पष्टरूपः सूत्रात्मादयो ऽपि वैराजो रं वै दृश्यवस्तु न सत्यं। शिवरूपं निचामितानि चैतन्यैव मादृक्षा। तत्त्वं भवंति
प्रविलयापत्त्यस्ति देहस्थ इत्यादिवत् स्वरूपमनेतरमेव। एवमेव तु पक्षे इतरा तत्त्वं तत्पासनविधानेऽपि ब्रह्मप्रपंचाद
व्यते पञ्चामनोमयः प्राणशरीरो भारूपइत्येवमादयो नैतेषां प्रविलयापत्त्वन्याय्या। ननु तेष्वपि तेषां जातोप
केन प्रकारेणोपासनविधिर्नोत्तेषां संबंधोऽस्तु। मुख्यैव ज्ञातोपकारकोऽनुगमनमुपासनायास्त्वेऽवकृत्स्नमनेन लक्ष्य
पापविलयापत्त्यभकल्पते। सर्वं पापनिवृत्त्यावरणं प्रविलयापत्तिसमत्वरूपं वदेव हितं स्यादनत्वादि तिविनिगमन
कारणवचनमनवकाशत्वात्। फलं पापप्रायदे तुं कचित्। दुरितक्षयः कचिदैश्वर्यप्राप्तिः कचित्क्रममुक्ति
रित्यवगम्यत एवेति। अतः पापक्षयमेवोपासनवाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां चन्यायेनैकवाक्यतां प्रवर्तते। अस्य वै सामेकवा
व्यतो ऽस्य स्यते इति वक्तव्यं। एकनियम प्रतीतेः। प्रमाजनकत्वं तु सर्वत्र वाक्यवत्क्षितिचेत्। न। ब्रह्मवाक्येषु नियोगामावा
त्। वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि नद्योगादेः श्रीमित्यतद्दुरितं। [illegible] उपासनं तु समत्वादि
त्रा किं विषयशास्त्रानियोगाभिप्रेत इति वक्तव्यं। पुरुषार्थो हि तिप्रपुच्यमानः। उ वितिस्वकारकाभिः प्रयुज्यते।
ननु द्वैतप्रपंचप्रविलये। नियोगादि विषयोऽभविष्यति। अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपंचे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति॥

राम
२४

नि ३ इ ३

ननिराकृतमित्युत्तरमसिकरणं प्रकाशकत्वैत्येतच्छ्रेयमेवमवेता।नचसहस्रलक्षणमेवब्रह्मनबोधलक्षणमितिरस्य
५ वक्तुं।विज्ञानं नएवेभ्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात्।।कल्पेवानिरस्तचैतन्यब्रह्मचेतनस्यजीवस्यात्मत्वेनोपदि
श्यते।नापिबोधलक्षणमेवब्रह्मनतुसत्त्वलक्षणमितिरूपपक्षः।आस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादिश्रुतिवैय
र्थ्यप्रसंगात्।कल्पेवानिरस्तसत्ताकोबोधोभ्युपगम्यते।नाप्युभयलक्षणमेवब्रह्मेतितृतीयपक्षः।पूर्वोभ्यु
पगमविरोधप्रसंगात्।सत्ताव्यावृत्तेनचबोधेनबोधव्यावृत्तयावसत्तयोपेतंप्रतिजानानस्यतदेवपूर्वोभिहितवचन
प्रतिषिद्धंसप्रपवत्वेप्रसज्येत।श्रुतत्वाददोषइतिचेत्।नैकस्वभावत्वानुपपत्तेः।।अपक्षमैवबोधोबोधरूप
सत्तानान्योन्यपरस्परव्यावृत्तिरस्तीतिपक्षुच्यते।तथापिकिंसल्लक्षणंब्रह्मोतबोधलक्षणमुतोभयलक्षणमिति
अयविकल्पोनिरालंबनएवस्यात्।सत्त्वाणित्वेकाधिकरणत्वेनैवाम्नामभिन्नत्वात्।।अपिवाब्रह्मविषयास्तुश्रुति
ष्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेनबिप्रतिपन्नाःस्वकाकारब्रह्मणिपरिगृहीतेऽवनुपपन्नंव्येतरास्वाश्रुतीनांगतिः
तोदर्थनप्रकाशनवैद्युत्सादानिस्तव्यापर्थवत्त्वापत्तिःसयस्यते।।यदप्याकृत्याकारवादिभिःश्रुतपःप्रपंचप्रविलय
लेनानाकारप्रतिपत्त्यर्थाएवनप्रपंचार्थाइति।तदपिनसमीचीनमिवप्रतिपद्यते।।कल्पेहिपराविद्याविकारेकैचित्सप्रपंचा

जे ४

मनीषितैकपक्षो जलसूर्यकादिदृष्टांतप्रणयनं प्राक्प्रणीतं तस्य तस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते। किं पुनरत्र विव
क्षितं सारूप्यमिति तदुच्यते। वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति। जलगतं हि सूर्यप्रतिबिंबं जलवृद्धौ वर्द्धते जलह्रासे ह्रसति ज
लचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति। न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति। एवं पर
मार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यंतर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीन्। एवमुभयोर्दृष्टां
तदार्ष्टांतिकयोः सामंजस्यादविरोधः। दर्शनाच्च। दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वंतरनुप्रवे
शं पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति। अनेन जीवेनात्मनानुप्रवि
श्येति च। तस्माद्युक्तमेतत्। अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति। तस्मान्निर्विकल्पैकलिंगमेव ब्रह्म नोभय
लिंगं विपरीतलिंगं वेति सिद्धम्। अत्र केचिद्द्वे अधिकरणे कल्पयंति। प्रथमं तावत्किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपं
चमेकाकारं ब्रह्म उत प्रपंचवदनेकाकारोपेतमिति। द्वितीये तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपंचत्वे किं सल्लक्षणं
ब्रह्म उत बोधलक्षणमुत उभयलक्षणमिति। अत्र वयं वदामः। सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणांतरारंभस्येति। य
दि तावदनेकलिंगत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः तत्पूर्वेणैव न स्थानतोपीत्यनेनाधिकरणे

२२

राम २२

६

सेर

पश्यत्वं स्वामिपतङ्गतां वाम्हतमभूतोऽनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते इत्येवमाद्यात्मस्तथा विश्वरूपस्थ ह्येना
रायणो नारदश्च वाचेति स्मर्यते। माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसीति॥ अ
त एव चोपमा सूर्यकादिवत्॥ यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्यः अ
त एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रे
षु। यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽय
मात्मेति। एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्येवमादिषु॥ अत्र प्र
त्यवस्थीयते। अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्॥ न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात्। सूर्यादिभ्यो हि मू
र्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते। तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः। न त्वात्मा मूर्तो न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृ
ष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च। तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति॥ अत्र प्रतिविधीयते॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वम
न्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं॥ युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः। विवक्षितांशसंभवात्। न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्कंचि
द्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते। सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात्। न चेदं स्व

स्रा ४ न ४
रव २

प२ घ५ १न

शा.भा. वमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यतीति न हि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचि दर्थ- ३

वत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्युभयलिंगत्वं ब्रह्मणो ब्र

२२ स्तीति तद्विरुध्यते । नेति ब्रूमः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापित-

त्वात् । सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार इति तत्र तत्रावोचाम । आह च तन्मात्रं ॥ आह च

श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म । स यथा सैन्धवघनो ऽनन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नो रसघ- घ

न एवैवं वा अरेयमात्मानन्तरो ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति एतदुक्तं भवति । नास्यात्मनोऽन्तर्बहिर्वा चैतन्यादन्य-

द्रूपमस्ति । चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपं । यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसा-

न्तरं तथैवेति ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ दर्शयति च श्रुतिः प्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषत्वात् अथात आदेशो घ

नेति नेति अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इत्येवमाद्या ॥ बाष्कलिना

च बाह्वः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते स होवाचाधीहि भो इति स तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये वा तृ- राम.

तीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मेति तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते । ज्ञेयं २२

नेव२ परस्रूप४

यमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपंचब्रह्मात्म ३ तेनामरूपयन्मध्ये २

मर मर

ंपठति॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्॥ रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत् कस्मात् तत्प्र
धानत्वात्॥ अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदं
तरा तद्ब्रह्म दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्य मेतत्वप्रधानानि म
नार्थांतरप्रधानानीति। एतत्प्रतिष्ठापितं तत्तु समन्वयादित्यत्र तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराका
रमेव ब्रह्मावधारयितव्यं इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि उपासनाविधिप्रधाना
नि हि तानि तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यं सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवंतीति ए स
ष विनिगमनायां हेतुर्येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति। का तर्ह्याकारव
म द्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्॥ यथा प्रकाशः सौरश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्याव
तिष्ठमानोंगुल्याद्युपाधिसंबंधात्तेष्वृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते। एवं ब्रह्मापि पृथिव्या
पच द्युपाधिसंबंधात्तदाकारतामिव [illegible] प्रति[illegible]ते। तदालंबनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते। ए

तदा २ छु ८ का रा १ ६

मर
पच १

न३ कु१ श्रा५६

शा·रे· पादिरूपता ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ अथापि स्याद्यदुक्तं निर्विकल्पमेकलिंगमेव ब्रह्म नास्य स्वतः
स्थानतो वोभयलिंगत्वमस्तीति तन्नोपपद्यते। कस्मात्। भेदात्। भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते। च
२१ तुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवंजातीयकाः। तस्मा
त्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगंतव्यं ननूक्तं नोभयलिंगत्वं ब्रह्मणः संभवतीति। अयमप्यविरोधः उपाधिकृतत्वादा
कारभेदस्यान्यथा हि निर्विषयमेव [illegible] भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेन्नेति ब्रूमः। कस्मात्। प्रत्येकमतद्वचनात्। प्रत्यु
पाधिभेदं त्वभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रं। यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृत
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेत्यादि। अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुं ॥ अपि चैवमे
के ॥ अपि चैवं भेददर्शननिंदापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनंति। मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंच
न। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति। तथान्येऽपि भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेत राम·
दिति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियंतृलक्षणस्य प्रपंचस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते। कथं पुनराकारवदुपदेशिनी २१
ष्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति। अत उ

ग्र५३

रूपत इष्यत इति चेन्न ॥ ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि ॥ येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमा-
त्संपद्यते । तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्द्धार्यते । संत्युभयलिंगाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः । सर्वकर्मा सर्व-
कामः सर्वगंधः सर्वरस इत्येवमाद्याः सविशेषलिंगाः । अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्येवमाद्या-
श्च निर्विशेषलिंगाः । किमासु श्रुतिषूभयलिंगं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिंगं यदाप्यन्यतरलिंगं तदा-
पि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते । तत्रोभयलिंगश्रुत्यनुग्रहादुभयलिंगमेव ब्रह्मेत्ये-
वं प्राप्त इदमुच्यते । न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिंगत्वमुपपद्यते । न ह्येकं वस्तु स्वत एव
रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति
तदपि नोपपद्यते । नह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति । न हि स्वच्छः सन्स्फ-
टिकोऽलक्तकादियोगादस्वच्छो भव [illegible] प्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्चा-
न्यतरलिंगपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतं । सर्वत्र हि ब्र-
ह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमरूपमव्ययमित्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मो-

निर्भ्रममात्रत्वाद् अस्वच्छताभिनिवेशस्य उपाधीनां च अविद्या ३
स्पर्शम १

अत्र सुषुप्ति [illegible] नबुद्धिर्नास्ति [illegible] ॥
[illegible]

न४ [illegible] च१

शा.स्.
२०

सिद्धिर्मुग्धः सुप्त इति। परिशेषादर्धसंपत्तिर्मुग्धत्वमित्यवगच्छामः। निःसंज्ञत्वात्संपन्न इतरस्माद्वैल
क्षण्यादसंपन्न इति। कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धत्वमिति शक्यते वक्तुं यावता सुषुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रु
त्या सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्यत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीति नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न सुकृतं न दु
ष्कृतमित्यादि। जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति। न च सुखि
त्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते। मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते। तस्मादुपाध्युपशमात्सु
षुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति नार्धसंपत्तिरिति। अत्रोच्यते। न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्ति मो
र्जीवस्य ब्रह्मणा भवे [illegible] भवति मुग्धत्वमर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः। दर्शिते
च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये। द्वारं चैतन्मरणस्य। यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मन राम.
सी प्रत्यागच्छतः। यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः। तस्मादर्धसं २०
पत्तिं ब्रह्मविद इच्छन्ति। यत्तूक्तं न पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति। नैष दोषः। कादाचित्कीय
मवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात्। प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोः। अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी

नास्ति किं तर्हि अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य

म२ भि२ श्रणो ४ न१

षपानीद्दाते। एवं मुग्धो मुसलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तत्पानीयमदपि नान्यान्विषयनीच्छिष्यं इति। नी
चैतत्पमानत्वादिषुकारो हि व्याधेनाब्रवीति। इषुभेदवादभेतावन्तं कालमुपलभमानो मूर्च्छितो मुग्धस्तुलत्तुसन्नो ब्रवीतीत्यपृ
तमस्याप्येतावन्तं कालं प्रच्छिन्नोऽस्त्वेवं न किंचित्तत्पापचेतितं मित्रि जाग्रतस्त्वैकविषयविपक्षचेतसोऽपि देहो विक्षिपते। मुग्ध
स्यतु देहो धरण्यां पतति तस्मान्न जागर्ति। नापि स्वप्नान्पश्यति निःसंज्ञत्वात्। नापि मृतः प्राणोष्मवत्त्वात्। मुग्धे हि
सिलन कौष्टतो यस्मात्। न वा मृत इति संश्यापाना मुग्धं ब्ता हृदयदेशमालभन्ते निश्चयार्थं प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिका
देशे। यदि प्राणोष्मा [illegible]स्ति तं नावगच्छन्ति ततो मृतो यमित्यध्यवसायदहनायारण्यं नयन्ति। अथ तु प्राणोष्मा
णां प्रतिपद्यन्ते ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय संज्ञालाभायाभिषज्यन्ति। पुनरुत्थानाशङ्कया न दहनाय गतेन न हि प्रमोक्षो राद्ध
न्त्यागाच्चेति। अस्तु तर्हि सुषुप्तः। निःसंज्ञत्वादभूत तत्त्वान्नैतदेवं यतो मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छ्वसिति सवे
पथुरस्य देहो भवति भयानकं च वदनं विस्फारितनेत्रं सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यं कालं तु तनः पुनरुच्छ्वसिति निमी
लिते चास्य नेत्रे भवतः। न चास्य देहो वेपते पाणिपेषमात्रेण च सुप्तमुत्थापयन्ति। न तु मुग्धं मुद्गरेणापि। निमित्त
भेदश्च भवति मोहस्वापयोः। मुसलसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य। न च लोके तिप्र

म३ घा२

१९

नान्यकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारौ स्यातां। अन्यस्य स्थाने पुत्रस्योत्थानात्। तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति। यत्पुनरुक्तं
यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिंदुर्नोद्धर्तुं शक्यते। एवं सति संपन्नो जीवो नोत्थातुमर्हतीति। तत्परिह्रियते। युक्तं तत्र विवेक
कारणाभावाज्जलबिंदोरनुद्धरणं। इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म चाविद्या चेति वैषम्यं। दृश्यते च दुर्विवेचयोरप्यस्मज्जाती श्री
यैः क्षीरोदकयोः संसृष्टयोर्हंसेन विवेचनं। अपि च न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्यो विद्यते यो जलबिंदुरिवोदकराशेः
परस्माद्विविच्येत। सदेव तूपाधिसंपर्काज्जीव इत्युपचर्यत इत्यसकृत्प्रपंचितं। एवं सति यावदेकोपाधिगता बंधानुवृत्तिस्ताव
देकजीवव्यवहारः। उपाध्यंतरगता पुनर्बंधानुवृत्तिर्जीवांतरव्यवहारः। स एव चायमुपाधिः स्वापप्रबोधयोर्बीजां
कुरन्यायेनेति। अतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तं॥ मुग्धेऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात्। अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्छित इ
ति लौकिकाः कथयंति। स तु किमवस्थ इति परीक्षायामुच्यते। त्रयस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धाः जागरि राम
तं स्वप्नः सुषुप्तमिति। चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः। न तु पंचमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति। तस्माच्चत १९
सृणामेवावस्थानामन्यतमावस्था मूर्छेति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति। न ह्यय
मिंद्रियैर्विषयानीक्षते। स्यादेतत् इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति। यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया नान्यान्वि

शुद्धीता [illegible] ति प दा घ ४ शु म ४ न [illegible] नागा र एतो [illegible] ति गम्य ते ५ त ४ स र वो नि षेधि ५ नोतित दृष्ट्या [illegible] ५

दृ ३ कस्य २

वस्तु एको ऽत्रानुमर्हति नात्मा तथा हि सर्वेषु स्थित स्वकर्मणो ऽपरेषु शोषमव तिष्ठन् दूर्रूपते । न चान्येन साधि-
हृते स्वकर्मणो ऽन्यः सूक्ष्म क्रियापापं वर्त्तितुमर्हति । [illegible] अतिप्रसंगात् । तस्मादेक एव सर्वेषु रूपेषु स्वकर्मणा कर्त्तेति ।
स्यते । द्रुत स्यु स एवो तिष्ठति । मत्स्कारणामतीते ह [illegible] हमेदः [illegible] मिति सर्वानुभूत सापश्चात्संस्कारणामनुस्योपाख्यानेनोपपद्य-
ते । नन्वयम् दृष्टमेवा नुस्मर्तुमर्हति [illegible] हमस्मीति वा तन्नानुस्मरणमात्मा तेनाख्यानेनोप [illegible] ते । यो हि मया दृष्टः स एवो [illegible]
व [illegible] तथा हि पुनः प्रतिन्यायं प्रतिपान्यादृष्टवत्सु बुद्ध्यमानाये सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंति [illegible]
तथा [illegible] कापघड्‌वतितं [illegible] मंवतीस्ववम [illegible] यः कृत्यः स्वापप्रबोधाभिमुक्तारेपस्थिताः तांस्ता न्तरोन्त्यान सिमंते स्वपमी [illegible] के
दिग्धा । वा [illegible] मृत्स्व्यंगम्यते अन्यथा हि इह सविधाविधेया न [illegible] अ [illegible] अन्या न्यानपहृत हि [illegible] मात्राश्च्युतस्तापप्रचेतः [illegible]
वेस्या [illegible] दकिं कालान्तरफलेन कर्मणा विघयावा कृतं स्यात् । अविद्या । अन्यान्यानपहृत यदि ता [illegible] री रातरेव्यवहारमा
णेत्ती [illegible] तिष्ठति । तत्र [illegible] रूपप्रसंगः स्यात् । अथ [illegible] तिष्ठन्कलनान्न [illegible] स्यात् । यो हि [illegible]
रे [illegible] तिष्ठत [illegible] तिष्ठतीति कोस्याकलनां याना मस्यात् । अथ [illegible] तिष्ठ
न्न [illegible] पद्येतानि [illegible] विदस्य पुनरुत्थानमनुपपन्नं । एतेन [illegible] रस्या [illegible] न प्रत्युक्ता । नि [illegible] विघात्वा

न ३ वे ४

[illegible]

इत्येतस्मान्निपादस्यास्य तेन तुविज्ञातेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्रज्ञानं नित्यव्यवहारादिमुक्तस्यावधारणं तत्र स्मात्
सत्संपन्नो नाड्यां पुरीतति वा शयानो न हि तावत् स्वप्ने किं चिज्ज्ञानी यादेवेत्यर्थः

नाड्यः

ज्ञानमित्यवगम्यते। तथा सुषुप्तावस्थायां ता सता सोम्य तदा संपन्नो न विजानातीति पुरुषान्तरव्यपदेशतुल्यवत्तात्माद्विशेषस्वरूपे प्रतिपाद
[illegible] यामः। न हि [illegible] सुषुप्तिस्थानेषु परीतेषु स्वप्ने न विज्ञाने न किंचित्प्रयोजनमस्ति। नेष्यते हि ज्ञानप्रतिबन्धः किंचित्फलं श्रूयते। ना
[illegible] प्यतद्विज्ञानं फलवत्। कस्य चिदंगमुपदिश्यते। अतस्तत्र नाप्यविज्ञाते सुषुप्तिस्थाने। अतः प्रबोधोऽस्मात्। यस्माद्वात्मैव सुषुप्तिस्थ
नमत एव कारणात् तिसृष्ववस्थास्वात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते। कुत एतदागादिस्य संप्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे यथा
[illegible] ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादिना। सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति च। वि
तु कल्पमाने सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मनः इत्युपशिष्यते तस्मादप्या
त्मैव सुषुप्तिस्थानमिति। स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः। तस्याः पुनः सत्संपन्नः प्रतिबुध्यमानः किं स एव सत्संप
न्नः स एव प्रतिबुध्यते उतान्यो वेति चिन्त्यते। तत्र प्राप्तं तावदनियम इति। कुतः। यदा हि जलराशौ क्षिप्तो जलबिन्दुः प्रवि राम
ष्टो जलराशिरेव संपद्यते न पुनरुद्धरणे स एव जलबिन्दुर्भवतीति दुःसंपादं तदुद्धरणम्। एवं सुषुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसी १८
दति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति। तस्मात्स एवेश्वरो वान्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इति। एवं प्राप्त इदमाह। स एव तु जीवः सु
प्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः। कस्मात्। कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः। विभज्य हेतून्दर्शयिष्यामि। कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्ता

शा.द.१ ने.१ [illegible] २४

यत्तदुक्तं ज्ञानोपरमे सति ब्रह्मणा जीवस्य सुषुप्तिरित्यर्थः। नाडीपुरीततोः सुषुप्तौ यदि ब्रह्माधिकरणत्वं न भवेत् तदा विकल्पस्यापि न स्यादेतन्नवे
नाड्यो वा पुरीततिं वा सुषुप्तिसमये च

जीवस्य ब्रह्माव्यतिरेकेणेत्यर्थः २ द्वे १

नानि संकीर्तितानि नाड्यः पुरीतत् ब्रह्मेति। तत्रापि द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतत्तु ब्रह्मैव [illegible] त्वेकं तु निःस्थानं। अपि च नाड्यः पु
रीतद्वा जीवस्योपाध्याधारएव भवति। तत्रास्य करणानि वर्त्तन्ते। न ह्युपाधिसंबंधमंतरेण स्वतएव जीवस्याधारः कश्चि
म त्संभवति। ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितत्वात्। ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते। कथं त
र्हि तादात्म्याभिप्रायेण। यत आह सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति। स्वशब्देनात्माभिलप्यते। स्वरूप
मापन्नः सुषुप्तो भवतीत्यर्थः। अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूपस्यानपायित्वात्। स्वप्नजागरि
तयोस्तूपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्ते स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते। अतश्च सुषुप्तावस्थायां कदा
घ चित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यत इत्ययुक्तं। अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सु
षुप्तं न क्वचिद्विशिष्यते। तत्र सति संपन्नस्तावदेकत्वान्न विजानातीति युक्तं। तत्केन कं विजानीयादिति श्रुतेः। नाडीषु
पुरीतति च शयानस्य न किंचिदविज्ञाने कारणमस्ति भेदविषयत्वात्। यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदिति श्रुतेः। न
नु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात्। बाढमेवं स्याद्यदि जीवः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत। यथा विष्णु
मित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति। न तु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते। उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमवि

भे ३ [illegible] म्भ ३ हि १

हेतावस्कस्यापि २ ब्रह्मसंपत्त्युपशमात् ६
द्रष्टुर्दृश्याद्दूरत्वे दृश्याविज्ञाने कारणं स्यादित्यर्थः २

रं नाडी सुषुम्नाख्या भवति अतस्तेजसा संपन्नो भवतीति तेन न तस्य पाप्मस्पर्शः तस्मान्नाडीप्रवेशे सेवैं नाडी सुषुम्नाख्या सुप्तादिकीर्तनमिति कासर्वं

गा॰ एवं स॰ १ वे २ श्रि॰ १ अवगत ४६

शां॰भा॰ हिरण्यपात्रमग्रं शकुनिगतेन मार्गा भवति। अपि च अत्र [illegible] नाडीद्वारा तस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वान्नाडी [illegible]

तर्थं सुषुप्तिसंकीर्तनं नाडीषु सुप्तो भवति। सुषुप्तात्मनः कथं न पाप्मा स्पृशतीति यत्र नाडीः प्रसृप्तः। ब्रवीति न पाप्मस्पर्शाभा

१२ वे हेतुः। तेजसा हि तदा संपन्नो भवतीति। तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान्विषयानीक्षत इत्यर्थः। अथ

वा तेजः सः इति ब्रह्मणाः एवाऽपि निर्दिष्टः। श्रुत्यन्तरे ब्रह्मैव तेज एवेति तेनाश्च यदस्य ब्रह्मलोकप्रयुक्तं यातः। ब्रह्मणो हि तदा संपन्नो भ

वतिनाडीद्वारेणातः स्तेन केन च न पाप्मा स्पृशतीति यत्र ब्रह्मसंपत्तिः पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समभिगतः सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते

ब्रह्मलोकं प्रहत [illegible] पाप्मा ह्येष इत्यादि श्रुतिभ्यः। एवं च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मलोकसुषुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां न पांसमा समुद्र॰ ५४

श्रितो भवति। तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुषुप्तिस्थानत्वं विज्ञापते य एषोऽन्तर्हृदय आकाश

स्तस्मिञ्छेत इति हि हृदयाकाशस्य सुषुप्तिस्थानत्वं प्रकृतमिदमुच्यते पुरीतति शेत इति। पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते। त

दन्तर्वर्तिन्यपि हृदयाकाशे पुरीतति शेत इति वक्तुं शक्यते। पुरीततिः शेत इति वत्। प्राकारपरि [illegible] मानःप्रा रामः

कारवर्तिन इति। उच्यते। हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समाम्नातं दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र। तथा नाडीपुरीतत्समुच्चयोपि तावपि ह १२

प्रसवहृत्सु पुरीतति शेते इत्येकवाक्यतापादनाद्वगम्यते। सत्सोम्य तदा संपन्नो भवतीति च। ब्रह्मत्वं प्रसिद्धमेव मतात्सुषुप्तिस्थानमेव सुषुप्तिस्थानं

उ२ उक्तिनेति हि पुरेव [illegible]

पुरीतत्साहितमेव सुषुप्तिस्थानं ब्रह्मलोको विज्ञायते ५

स्य६ नि२ प्रा३ ब्र२

सप्तमी निर्दिष्टत्वेपि वत अश्वाक्यशेषे दृष्टेता मतिसंपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति सर्वत्र बवित्येव विज्ञानो एषामेव द
र्शनात्सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित्किंचित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति एवं प्राप्तेभिधीयते
तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । इति । तदभाव इति । तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः । नाडी[षु आ]त्मनि चेति ह
समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपयन्ति । न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः । तच्छ्रुतेः । तथा हि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषु
प्तिस्थानत्वं श्रूयते । तत्समुच्चये संगृहीतं भवति । विकल्पे त्वेषां पक्षे बाधः स्यात् । न चैकार्थत्वादिति केवलानां नाड्यादीनां व्रीहि
यवादिवदित्युक्तौ न युज्यते । न ह्येकविभक्ति निर्दिष्टत्वमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पो वा प्राप्यते । नानार्थसमुच्चयोप्येकविभक्ति निर्दे ल
शा दर्शनात् । प्रासादे शेते पर्यंके शेत इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्युपपद्यते समुच्चयः । तथा
चश्रुतिः । तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति समुच्चयेन नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्ते
श्रावयति । एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं । प्राणस्तथानुगमादित्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा इव नाड्यः सु
प्तिस्थानत्वेन श्रावयति । आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति । तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः प्रतिषेधाभावान्नाडीद्वारेणात्र
त्मन्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते । न चैवमपि नाडीषु सुप्तता विरुध्यते । नाडीभिरपि ब्रह्मोपसर्पन् सुप्त एव नाडीषु भवतीति । ते

दृ४ बु२ स्मा३ सप्तु४ प३

नत२

गु२ व२ ना५ श्रु१

स्वप्नस्य सत्यत्वं प्राप्नोति न तत्स्वाप्नं वस्तु न तस्य सत्यत्वम् इत्युपपद्यते स्वपंनो तिष्ठ विरोधात् तैवस्वप्नेरथाद्यभावस्य दर्शि
श्री·त॰ तत्वात् तत्रात्रास्तित्वमपबाधनानिमित्तत्वान्न स्वप्नस्य सत्यत्वं निर्माणमिति प्राप्तं तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं ॥ ॥
तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते तत्रैताः सुषुप्तविषयाः श्रु
तयो भवन्ति क्वचित् श्रूयते तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति क्वचित् त
नाडीरेवानुक्रम्य श्रूयते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति तथान्यत्र ताडीरेवानुक्रम्य तासु तदा भवति यदा सु
प्तः स्वप्नं न कंचन पश्यतीति श्रूयते अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति तथान्यत्र य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते इ
१६ ति तथान्यत्रापि सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद
नान्तरमिति च तत्र संशयः किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुषुप्तिस्थानानि आहोस्विदे १६
कस्थानेपेक्षयैकं सुषुप्तिस्थानमिति किं तावत्प्राप्तं भिन्नानीति कुतः एकार्थत्वात् न ह्येकार्थानां क्वचित्परस्परापेक्ष
त्वं दृश्यते व्रीहियवादीनां न प्रभृतीनां च एकार्थत्वं नाडीषु सुप्तो हृदि पुरीतति ब्रह्मणि सुषुप्तो भवतीति पुरीतति शेत इति चैवं सप्तमी
निर्देशस्य तुल्यत्वात् नन्वेवं [illegible] सप्तमी नत्वत्र वाक्यभेदो दर्शितस्तत्रापि नैषा नान्वयः सन्नुपपद्यते तस्मात्
अत्रापि तेन सत्येनाभ्यासात् इत्याप्राणमेवापाश्रयते इति प्राणाद्यतिरिक्ते नेत त्रप्रसक्तिस्तस्य सता [illegible] पादानात् आपत्तेर्नं च सम्प्रतिः ॥

न सति सत्कर्माभिर्दशो दर्शयते सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति नेयं दोषः तेनापि २ २५ ३१ न३
धस्य२

५१

हीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बंधमोक्षौ भवतः॥ ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्बंधः। तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथा च श्रुतिः॥ ज्ञात्वा दे
वं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इत्येव
माद्या। देहयोगाद्वा सोपि। कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति। युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृत
त्वं विस्फुलिंगस्येव वह्नेर्दहनप्रकाशयोरिति उच्यते। सत्यमेवमेतत्। सोपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेंद्रि
यमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रका
शने तिरोभवतः। यथा वा भस्मच्छन्नस्य एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रमकृतो जीव
स्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशंकाव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्। किं
देहयोगकल्पनया। नेत्युच्यते। न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते। सेयं देवतैक्षतेत्युपक्रम्यानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यात्मश
ब्देन जीवस्य परामर्शात्। तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वं। अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन्
देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति। अतश्च न स्वाप्निकीं जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि स्वतंत्रां काचि
त्स्वप्ने सृष्टिसिद्धिः स्यात्। नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत्। नहि कश्चिदनिष्टं संकल्पयते। यत्पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः

विषमाभिनवेद
तासु स्वद्वैः ता
दिरूपा आदिपदा
दर्शकाः तदि

५४ ६३

इतिच२

शा॰ त॰
१५

न ४ स्य ६

कःपूर्वेणैव तदेवमुक्तं तद्धेतेति जीवतत्वं व्याकृत्य ब्रह्मभावउपदिश्यते॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैरिति वाक्यप्रकरणं॥ वि
रुध्यते॥ न चास्माभिः स्वेच्छयैव प्रादुर्व्यापारः प्रतिक्षिप्यते॥ तस्य सर्वैः श्रुतत्वात् सर्वो ह्येष एव वक्ष्यमाणस्वविशिष्टो बोध्यते॥ पद
रमार्थिकत्वेनायं स्वशब्दः प्रयःसर्गो वियदादिसर्गवद्भिसतावत्प्रतिपाद्यते॥ नच वियदादिसर्गस्यापि आत्यंतिकं सत्यत्वम
स्ति॥ प्रतिपादितंहि [illegible] तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं॥ प्राक् ब्रह्मात्मत्वदर्श
नाद्वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थि [redacted] तरूपो भवति॥ संध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इति श्रुतौ
वैशेषिकमिदं स्वप्नस्य मायामात्रत्वमुदितं॥ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो [illegible] ह्यस्य बन्धविपर्ययौ॥ ॥ अथापि स्यात् परा
स्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिंगः॥ तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिंगयोः समाने दहनप्रकाशने तद्वज्जीवभवतः एवं
जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती॥ तत्र जीवस्यैश्वर्यं गुणांश्चिकित्सिकौ स्वर्गेरपाकीर्णविभूता॥ नित्योच्यते॥ तत्पितृविश्वरूपे
रैश्वर्यभावे प्रत्यक्षमेव जीवे ईश्वरविपरीतधर्मत्वात्॥ किं पुनर्जीवेश्वरयोः [illegible] समानधर्मत्वं नास्त्येव॥ ननु नास्तीत्युच्यते विद्यमानमपि राम॰
पितु तिरोहितमविद्यादिव्यवधानात्॥ तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जंतोर्विधूतध्वांतस्य तिमिरति
तिरस्कृतस्य वर्धकशक्तिरोषधिवीर्यादिश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य विदितवान्विर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जंतूनां॥ कुतः॥ ततो १५

स्य ३ कस्य १ सच्चि ४

निमित्तत्वेनस्मर आदिप्रतिभानम्

मै२ स्य३

स्वप्नेरथविरजीवितमावेघत इति श्रावयति आवर्त्तते त्वस्य प्राध्यायाविदः॥ उं जगरो ह्यणादीनि स्वप्ने अन्यानि। खरयानादीन
अन्यानीति॥ तत्र देवता इत्यविरूपनिमित्ता ... के ... स्वप्नाः सत्यार्थगाहिनो भवन्तीति मन्यते। तत्रापि मनुवस्तुनाम सूच्य
मानस्य वस्तुनः सत्यत्वे सूचकस्य तु स्त्र्यादिदर्शनादेर्मनस्यैवैतत्स्वबाधामानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्ने प्रामाण्यामि
त्त्वं। य उक्तं माहहीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं। यथा लांगलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते। न
नु प्रत्यक्षमेव लांगलं गवादीनुद्वहतीति। एवं निमित्तमात्रत्वात् सूत्रकारः रथादीन् सृजत इत्युच्यते। सहि कर्त्तेति चोच्यते। ननु प्रत्यक्षमेव
~~लांगलं गवादीनुद्वहतीति एवं निमित्तमात्रत्वात्~~ सूत्रकारः रथादीन् सृजते॥ निमित्तमादक्षामादिदर्शनात् निमित्तभूतयोः जन्य
सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेन तिवक्तव्यः। अपिच। जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्च स्वयं ज्योतिष्टुदु आत्मना४
र्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः। तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयते स्वयं ज्योतिष्टुं न निर्णीतं स्यात्। त
स्माद् रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्तेति व्याख्येयं। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातं। यदप्युक्तं। प्रा
ज्ञमेनं निर्मातारमामनन्तीति तदप्यसत्। श्रुत्यन्तरे स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति जीव
व्यापारश्रवणात्। इहापि य एष सुप्तेषु जागर्तीति प्रसिद्धानुवादात् जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते। तस्य तु वा

ज्योतिष

निर्माणं तु स्वप्ने नक्षत्रकादिको स्वप्नेषु किंतु तस्मात् ३

१ मायस्त्वाद् ... दर्शनं तस्मादस्ये

कृत्वा पादमंत्र ... आरले हि योहि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव इ... नै४   पकरणानिवर्तते

शा०र१ तत्राणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतानि एवं भवंति परिमाणं गुरुत्वं स्वरूपं च ... इत्तमत्तमर्थमाकलयेत् । दर्शयति चक्षु तिरित

रेव देहे स्वप्नास्थत्रेत स्वप्न ... यावरती ... [illegible] ... स्व शरीरे प्राकाम्य परिवर्तते इति । अतश्च शुक्र उपपत्ति विरोधाद्धि किं

१४ कुलाय श्रुति र्गौणी व्याख्याता व्याव हि रिव शरीरा दुक्ति तिष्ठति । गति प्रत्यय भेदोऽपि वस्तु ति विप्रलंभ एवास्य पाति

व्याः । कालविरोधोऽपि च स्वप्ने भवति । रजन्यां सुप्तो वासरं भारतवर्षे मन्यते तथा मुहूर्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहून्

र्म वर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये ... [illegible] ... चिता नि विद्यते । करणोपसंहाराद्धि नास्य रथा

दि ग्रह [illegible] ... वक्षुरादीनि संति । रथादि निर्वर्त्तने पि कुतो ऽस्य निमेषमात्रे सामर्थ्यं दारु ... वा बाध्यंते

चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे स्वप्न एव चैते सुलभबाधा मंदिरे ... नम ... [illegible] ... स्वप्नदृष्टा मनुष्यामि ति व निंदितो य

नै देशे ऽवरुद्धः । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति श्रुतिः न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंती त्यादि । तस्मा

न्मायामात्रं स्वप्नदर्शनं । ... [illegible] ... तेन चेतन ... मायामात्रत्वान्ते न क ... स्वप्ने परमार्थगंधो ऽस्तीति

नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतो साधुसाधुनोः । तथा हि श्रूयते । यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु राम०

पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने । नइति तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स एनं हंति इत्येवमादिभिः १४

वैशि । आधीत ... चारदर्श ... रथोपमिति ... स्वप्ने निर्धारितः ४ ५ हि   भु २

इहदेशाव्यवहिते देशे स्वप्नग्रहणादित्यर्थः ८२

द्रक्ष्यादेशोऽ[illegible]तिः द्रक्ष्या[illegible] निगतिः ८१

दे १

खल्वाऽज्ञे जागरितदेश एवास्यैष इति प्राप्ति [illegible] वजा ग्रसरूपतितानि तु स इति। स्वप्नजागरितयोः समानन्यायत्वं श्रावयतीति
स्मान्नत्रथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरिति। एवं प्राप्ते प्रत्याह॥ ॥मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूप [illegible] त्वात्॥ तुशब्दः पक्षं व्याव
र्त्तयति नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति मायैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति। कुतः। कार्त्स्न्येनानभि
व्यक्तस्वरूपत्वात्। न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः। किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं देशका
लनिमित्तसंपत्तिः अबाधश्च। न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते। न तावत्स्व
प्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति। न हि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन्। स्यादेतत् बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति दे
शान्तरितद्रव्यग्रहणात्। दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नं बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्र काममिति। स्थितिगति
प्रत्ययभेदश्च नानिःसृते जन्तौ समञ्जसः स्यादिति। नेति ब्रूमः। न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं दे
शं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं संभाव्यते। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लु
तः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति। देहाच्चेदपेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानभिगत इति। कुरुष्वेव
तु प्रतिबुध्यते। येन च देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चान्यदेशा

वि ३

पञ्चशाधानः स्थित ८१

दसन ५

श्री ३

पी वा कान २

रथा१

ब्रा॰सू॰१ रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादि। तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृ
ष्टिः आहोस्विन्मायामयीति। तत्र तावत्प्रतिपद्यते। संध्ये तथ्यरूपा सृष्टिरिति। संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोग
दर्शनात्। संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्वा संधौ भवतीति संध्यं तस्मि
१३ न्संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। कुतः। यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह। अथ रथान्रथयोगान्पथः
सृजत इत्यादि। स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च॥ अपि चैके शा
खिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनंति। य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मि
माण इति। पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयंते काम्यंत इति। ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्। न। शतायुषः
पुत्रपौत्रान्वृणीष्वेति प्रकृत्यांते कामानां त्वा कामभाजं करोमीति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। राम॰
प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः। प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादि। तद्वि
षय एव च वाक्यशेषोऽपि तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति।
प्राज्ञकर्तृका च स्वप्नसृष्टिः तथ्यरूपा समधिगता जागरिताश्रया। तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हतीति तथा च श्रुतिरथो १३

श्रु२ श्रु२

कामानां मध्ये ये लभ्याः कामीनेन कामभाजं लोके रोमी स्पर्श ४

पिव्रीह्यादिजन्मभवितुमर्हति॥ तद्विकल्पकरणानधिकृतस्योच्यते। नैवमिह वैराग्यकाः कश्चिद्दोषविरोधोस्ति॥ अतश्च
दुष्कृतस्य वलितानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाववचनमुपचरितं रेतः॥ सिग्योगो॥ इतश्च व्रीह्यादिसं
त श्लेषमात्रं तद्भावः। यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सि
ञ्चति तद्रूप एव भवतीति। न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति। चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति कथ
त मिवानुपचरितं तद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्यु व
पगन्तव्यः। तद्वद्व्रीह्यादिभावोपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः॥ ॥योनेः शरीरं॥ अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ
निषिक्ते रेतसि योनेरधि शरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं तद्य इह रमणीयचरणा
इत्यादि। तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरी[illegible]मेव सुखदुःखान्वितं भवतीति। तस्माद्व्री
ह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धं॥ ॥इति श्रीशारीरके मीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ तृती
याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥सन्ध्ये सृष्टिराह हि॥ अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगति
प्रभेदः प्रपञ्चितः। इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते। इदमामनन्ति। स यत्र [illegible] स्वपिति इत्युपक्रम्य न तत्र

श्रा·तृ१ पिनामन्याभिषिक्तेषु ब्राह्मणादिषु भवति। एतेन जनेनेषु स्वार्थत्वं प्रतिज्ञायातः उपभोगस्थानत्वेन स्थावरभावस्यान
१२ चैव पशूपभोगस्थानत्वेन स्थावरभावस्या वजानीमहे। भवतु नाम्नः अन्ये तूनामपुरापस्याम र्थ्येन स्थावरभावमु
५ पगतानामेतदुपभोगस्थानत्वं मनस्स्वं वरा हेतोः अनुशापिनो नस्थावरभावं उपभुंजत इत्याचक्ष्महे॥ अथ
इमिति चेन्न शास्त्रात्। यत्तु नरकाय पशुहिंसादि योगात् दुर्मानवरिकं कर्मी तस्मान्निष्टभयफलमधर्मकोस्मातद
ति। अतो मुख्यमेवानुशापिनां ब्राह्मणादिजन्मासु तत्र गोत्ती कल्मनानरिष्टिके तितस्यरिष्टपतेनाश्शास्त्रहे
तुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य। यथ मीयमधर्म इति शास्त्रमेव ज्ञाने कारणं। अतीन्द्रियत्वान्नयोः। अरिष्टपतदेश
कालानिमित्तत्वाच्च। यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो धर्मानुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवतीति तेन ब
न शास्त्रादेवधर्माधर्मविषयज्ञानं कस्यचिदस्ति। शास्त्राद्धि हिंसानुग्रहाद्यनेकाज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः। स
कथमशुद्धमिति शक्यते वक्तुं। न हिंस्याद्भूतानीति शास्त्रमेवमत विषयहिंसामधर्म इत्यवगमयति। वा..ऽ राम·
सग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति उत्सर्गापवादयोः शक्यविषयस्थितविषयत्वस्माद्विशुद्धं वैदि १२
कं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात्। अनिन्द्यमानत्वाच्च। ननु तस्य प्रतिरूप फलं जातिः स्थावरत्वं न चश्चा ... जन्मवद
ता१

नुशयिनां व्रीह्यादिजन्म।

स्यतो रूपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहिंसादियोगाविशेषादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः तस्मान्मुख्यमेवै
श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां
श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति। एवं व्रीह्यादिजन्मापीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादि
षु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत्। यथा वाय्वादिभावोऽनुशयिन
त्तां संश्लेषमात्रम्। एवं व्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रम्। कुत एतत्। तद्वदेवेहाप्यभिलापात्। कोऽभिला
पस्य तद्वद्भावः। कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनं यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु नैव किंचित्कर्मव्यापारं परामृश
ति। एवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि। तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभोक्तृत्वमनुशयिनाम्। यत्र तु सुखदुःखभोक्तृत्वमभिप्रेतं परा
मृशति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति च। अपि च मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्या
दिषु लूयमानेषु कण्ड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः। यो हि जीवो यच्छरीरमभि
मन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने [redacted]सुनावाहिजीवो यच्छरीरमभिमन्यते तस्मिन्नी
पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम्। तत्र व्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत। अतः संसर्गमात्रमनुश

त्य५ नु३

रा॰ल॰ त्वापत्तिरेवात्राकाशादिभाववद्युपचर्यते॥ नातिचिरेणविशेषात्॥ तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राक् व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति
११ वि[illegible]चः। किं दीर्घं दीर्घं कालं तत्तत्सादृश्येनावस्थायानन्तरं व्रीह्यादि पतत्युताल्पमल्पमिति। तत्रानियमः नियमकारि
णः शास्त्रस्याभावादिति। एवं प्राप्त इदमाह। नाति[illegible]चिरेणेति। अल्पमल्पमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमा
भुवमापतन्तीति। कुत एतत्। विशेषदर्शनात्। तथा हि। व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि। अतो वै खलु दुर्निःप्रपत[illegible]रमिति।
तकार एकश्छान्दसः प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः। दुर्निःप्रपतरं दुर्निःक्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवती
त्यर्थः। तत्र दु[illegible]र्निःप्रपतनं दर्शयन् पूर्वेषु सुखनिःप्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निःप्रपतनस्य
कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः। तस्मिन्नन्तराले शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासंभवात्। तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव का
लेनावरोहः स्यादिति॥ ॥अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्॥ तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्तमाने तत्र प[illegible]ते। तत इह व्रीहियवा
ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त इति। तत्र संशयः। किमस्मिन्नवरोहे स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभा राम॰
जो[illegible]नुशयिनो भवन्ति आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति। किं तावत्प्रा ११
स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुत एतत्। जनेर्मुख्यार्थोपपत्तेः। स्थावरभावस्य च श्रुति

तोऽर्हतः प्रतिपद्यते किंवाऽऽकाशादिसाम्यमिति न त्र्यम्यापन्नतावत् आकाशादित्वरूपमेव ५ ... मे ४ त्रु १ भवति ३

पसंग्रहः कृतः प्रसक्तत्वा ॥ ऽनयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भवप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् तस्मादवरोद्भेदं ... विलक्षणोऽङ्गमे
द्भेद इत्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवादः इत्यविरोधः ॥ साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ इष्टादिकारिणांश्चंद्रमसमारूढानां तस्मिन्या
वत्संपातमुषित्वा ततः सानुशयानामवरोहतीत्युक्तं । अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिः । अथैतमेवाध्वानं पु
नर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्र
वर्षतीति । तत्र संशयः । किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्त इति । कुतः । एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा लक्षणा स्या
त् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपापत्तावा
वकल्प्यन्ते । तस्मादाकाशादिस्वरूपापत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चंद्रमण्डले यदम्मय
शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति । ततो वायोर्वशमेति । ततो धू
मादिभिः संसृज्यत इति । तदेतदुच्यते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्येवमादिना । कुत एतत् । उपपत्तेः । एवं ह्येतदुपपद्य
ते । न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वायुनाऽवरोहो नोपपद्येत । विभुत्वाच्चाकाश
न नित्यसंबद्धत्वात् तत्साम्यापत्तेरन्यस्तत्संबंधो घटते । श्रुतिसंभवे तु लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव । अत आकाशादितुल्य

फर वर २

६ सीताभ्रमे ८ सकाशात्कुत्सना ... पदीदे घात ८ सकाशात्कुत्सना ६ व्याकरणस्यापरो दर्शनेनरेत ८ सर्वाङ्गैर्नेतद्रेताग्न्यन्तैर्नैतो ... सि... घ ९ घु मोऽन्नेनो ... कुत्सनेन

घर्प ४

शा०ल० म्रंतरेणो वाकुतिसंख्यानियमं वर्णितं प्रकारेणान्तरतीयस्थानप्राप्तिरूपं ... स्यतेजाघ स्वग्रिपस्वेते ... तरतीयस्थानमितित्रपिव
पवम्यामाकुतावापांपुरुषवचेतोभवतीतिमनुष्यशरीरहेतुत्वेनाकुतिसंख्या ... निकीर्त्यते नकीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वे
१० नापुरुषशब्दस्य मनुष्यतातीयवचनत्वात् अपिचापिवस्मामाकुतावपांपुरुषवदत्वमुपदिश्य तेनापंचम्यामाकु
तौपुरुषववत्वं प्रतिज्ञायते वाक्यस्य ... तादोषात्तत्रपेषामारोहावरोहो संभवतस्तेषांपंचम्यामाकुतौदेहदु
तिष्वति अपिपांतुविनैवाकुतिसंख्यायाम् तांतरोपस्य शामिरदुर्दुरु ... स्यते स्मर्यते पितृलोके अपिच स्मर्यते लोकेद्रो
णधृष्टद्युम्नप्रभृतीनांसीताद्रौपदीप्रभृतीनांवायोनिजत्वात्तत्र द्रोणादीनांयोषिदाहुतिरेकाकुतिर्नास्ति धृष्टद्युम्नादीनांतु
पांगुरुषविषयेदेकम्याकुतीनस्तः यं ... स्यानादरोभवति एवमन्यत्रापिमविष्यति बला
कांप्यन्तरेणैवरेतःसेकं स्मृतिः दर्शनात् अपिचावन्तुविधभूतग्रामेजरायुजोऽण्डजः स्वेदजोद्भिज्जलक्षणोऽस्वेदजोद्भिज्ज
पोरन्तरेणैवग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनादाकुतिसंख्यानादरोभवति एवमन्यत्रापिमविष्यति ननुतेषांखल्वेषांभूता
नांत्रीण्येवबीजानिभवन्त्यांडजंजीवजमुद्भिज्जमिति त्रिविधस्य भूतग्रामस्य श्रूयते कथंचतुर्विधत्वंभूतग्रामस्यप्रति
ज्ञातमिति अत्रोच्यते तृतीयशब्दविरोधःसंशोकस्य अंडजंजीवजमुद्भिज्जमित्यत्रतृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैवस्वेदजो

नैसे ... धनद्विज ४ पावनतत्राकुतिसं ५ जो १ अ ४

अथै१

।२४ पा१ पा१ व२ पे१

नप्रतिपन्नाः।पितृयाणःपंथाःकीर्त्तितस्तत्रक्रिंपाँतयोःथोर्न्नकतरेणचनेतिश्रुतं।एतदुक्तंभवति।नविद्या।साधने
नदेवयानेनपथाधिकृतानांविकर्मिणांपितृयाणेनतेषामेवक्षुद्रजंतुलक्षणोऽसकृदावर्त्तीतृतीयःपंथाभवतीति।तस्मा
दपिनानिष्टादिकारिभिश्चंद्रमाःप्राप्यते।स्यादेतत्तान्यपिचंद्रबिंबमारुह्यततोवरुह्यक्षुद्रजंतुत्वंप्रतिपत्स्यंतइति।तदपि
नास्ति।आरोहानर्थक्यात्।अपिचसर्वेषुप्रयत्स्वमुंलोकंप्राप्नुवत्स्वसौलोकःप्रपद्भिःसंपूर्य्येतेति।अतःप्रश्नविरुद्धंप्रति
ण वचनंप्रसज्यते।तथाहिप्रतिवचनंदातव्यंयथासौलोकोनसंपूर्यते।अवरोहाभ्युपगमादसंपूरणोपपत्तिरितिचेत्।नाश्रु
तत्वात्।सत्यमवरोहादप्यसंपूरणमुपपद्यते।श्रुतिस्तुतृतीयस्थानसंकीर्त्तनेनासंपूरणंदर्शयति।एतत्तृतीयस्थानंते
नासौलोकोनसंपूर्य्यइति।तेनानारोहादेवासंपूरणमितियुक्तं।आरोहस्येष्टादिकारिष्वविशिष्टत्वेसतितृतीयस्थाना
[illegible]स्यानर्थक्यप्रसंगात्।तुशब्दस्तुशाखांतरीयवाक्यप्रभवामशेषगमनाशंकामुच्छिनत्ति।एवंसत्यधिकृता
पेक्षःशाखांतरीयवाक्येसर्वशब्दोवतिष्ठते।येवैकेचास्माल्लोकात्प्रयंतिचंद्रमसमेवतेसर्वेगच्छंतीति।य
त्पुनरुक्तंदेहलाभोपपत्तयेसर्वेषांद्युमंगमनमेष्टव्यं।पंचम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमादितितत्प्रत्युच्यते॥ ॥नतृ
तीयेतथोपलब्धेः॥ नतृतीयस्थानेदेहलाभायपंचसंख्यानियमआहुतीनामादर्त्तव्यः।कुतःतथोपलब्धेः।तथाहि।

व५
दृष्टादिकारिण४

शि ह १४३ म२ वे३

ब्रा॰ ८१

णापमनुपपत्तं दर्शयति नलपापरूपः प्रतिभाति तु वाक्यप्रमाण्यं तं वित्रमोहेन न स्फुटं अर्थश्लोको नास्ति ह र इति नानीपुनःपुनर्वध
मापद्यतेन इति विरुद्धत्वं तत्संगमनं [illegible] नास्ति पंजातीयकं बन्धुत्वं [illegible] तद्रूपता प्राप्ति लिंगं भवति ॥ ॥ स्मरंति वा ॥ अपि
श्रीमत् व्यासप्रभृतयः स्वयमेव पुरेपमाप्तं कश्यपकर्मविपाकं स्मरंति । नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥ अपि [illegible] अपि वा स
नानरकाणेरवप्रभृत्यादुः कृतप [illegible] यते पौराणिकैः ॥ तान न [illegible] दिकारिणः प्राप्नुवंति । उत्तरेदे
द्रष्टा [illegible] रित्यभिप्रायः ॥ ननु विरुद्धमिदं यमापत्ता पातना पापकर्मिणोऽनुभवंतीति यावता तेषु रौरवादि [illegible]
माद्येनानाभिष्ठातारः स्मर्यंत इति नेत्याह ॥ ॥ तत्रापि च तद्व्यापाराद विरोधः ॥ तेष्वपि च सप्तसु नरकेषु तस्य व
मस्याधिष्ठातृत्वं व्यापाराभ्युपगमाद विरोधः ॥ यम प्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः [illegible] स्मर्यंते ॥ ॥ विद्याकर्मणो
रिति तु प्रकृतत्वात् ॥ पंचाग्निविद्यायां वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यते इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रुत्या पठ्यते यथा प
[illegible] तानि भानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवंति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न
संपूर्यत इति तत्रेतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात् । प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाण
योः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते तद्य इत्थं विदुरिति विद्या तत्प्रतिपत्तव्यो देवयानः पंथाः कीर्तितः ॥ इष्टापूर्ते दत्तमिति कर्मते

९

राम

१

स ५

एव चौ १ समे ५

तितिलौकिकात्राचरुतेषु धर्मे वरत्येषमहात्मेति आचारो विध धर्म विशेषैरमपदेशात्तु कर्मा वरणापो कैल्माप
क रिज्ञानं ... न्यायेनापुषपघुतोतस्माद्मरणी यचरणा । प्रशस्तकर्मा णा कप्रपखरणानिंदितकर्माणि इति नि
ष्टा र्णयः ॥ अति ... दिकारिणामपि चक्षुरंतं । इष्टादिकारिणां च द्रुमसंगं छतीतु ... तरे अनिष्टादिकारिणस्तत्पि किं चंद्रमंड
लं छुतुतनागच्छतीति चिंत्यते । तत्रतावदाह इष्टादिकारिण एव चंद्रमंडलं गच्छतीत्येतन्न कस्मात् । यतो ऽनिष्टादिकारिणाम
तै पि चंद्रमंडलं तन्मत्वेन श्रुतं तथा स्यु विशेषेणापि कौषीतकिनः समामनंति । ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छं लोकान्
तीति देहारंभोपि च पुनरजायमानानां नातरेणाचंद्रप्राप्तिमवकल्पेत । पंचम्यामाहुताविति संख्यानियमात् तस्मात् सर्वे म्यामकुत
एव चंद्रमसमासीदेयुः । इष्टादिकारिणामितरेषां च समानगतित्वं न युक्तमिति चेत् न इतरेषां चंद्रमंडले भोगाभावा
त् । संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ त उति दर्शनात् । तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसं गच्छंतीति भोगा येव
चंद्रारोहणं न निश्रयाजनानापि पतिना येव भोगार्थं निष्टादिकारिणां च द्रुमसिनास्तीतु ... तस्मादिष्टादिकारिण एव चं
द्रमसमारोहंति नेतरे संयमनं ... यमवश्यास्य स्वं ... अनुरूपा पापोमीपातनात्र नुभूय पुनरेव पितांकप्रसपरो
हंति । एवमस्तीतेषामारोहावरोहौ भवतः ॥ उतः ॥ तदुतिदर्शनात् ... हि यमवचनं रूपा ... ति ... वम नि इष्टादिकारि
णापि मलवरोहा येव यथा ... दुक्षमारोहतीति ... ... पादानामानिश्रयोजनं २ स १ मयता १

के २ रे १ धा १

रा २

तराणि तस्माच्चरणात् योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेत् नैष दोषः यतोनुशयोपलक्षणार्थैवैषा
चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्॥ स्यादेतत् कस्मात्पुनश्च
रणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धु
स्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति। अवश्यं च शीलस्यापि किंचित्फलमभ्युपगन्त
व्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेत्॥ नैष दोषः। कुतः तदपेक्षत्वात्। इष्टादि हि कर्मजा
तं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्यादिस्मृतिभ्यः। पुरुषार्थत्वे न
प्याचारस्य नानर्थक्यं। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारप्स्यते। कर्म च स
र्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतं। राम
न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता। न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति॥ सु ८
कृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः॥ बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते। चरणमनुष्ठा
नं कर्मेत्यनर्थान्तरं विशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते। यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करो

तु२ धास्य१ द५

आप्तावसरत्वेसमानेपीत्यत्रपा०

न १ मपि...के १

समानेपिसंनिधाने ... लंस्यमभिव्यन...क्तिस्तदा।एवंप्रायणात्समानेप्यनारब्धफलस्यकर्मजातस्यप्र
त्तावसरत्वेबलवतःकर्मणोवृत्तिलब्धावयतिनदुर्बलस्येतितस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोयम
शेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः।शेषकर्मसद्भावेतिमोक्षप्रसंग इत्ययमप्यस्थानेसंभ्रमः।सम्यग्दर्शनाद
शेषकर्मक्षयश्रुतेः।तस्मात्स्थितमेतदनुशयवंतोवरोहंतीति।तेचावरोहंतोयथेतमनेवंचावरोहंति
यथेतमितियथागतमित्यर्थः।अनेवमितितद्विपर्ययेणेत्यर्थः।धूमाकाशयोःपितृयाणे...श्रुपात्तयोरव
रोहेसंकीर्तनाद्यथेतशब्दाच्चयथागतमितिप्रतीयते।रात्र्याद्यसंकीर्तनादभ्राद्युपसंख्यानाच्चविपर्ययोपिप्र
तीयते।चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेतिकार्ष्णाजिनिः।अथापियास्यातुःयाश्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदा
हृतातद्यइहरमणीयचरणाइति।साखलुचरणाद्योन्यापत्तिंदर्शयति।नानुशयात्।अन्यच्चरणमन्योनुशयः॥
चरणंचारित्रमाचारःशीलमित्यनर्थान्तरं।अनुशयस्तु...भुक्तफलात्कर्मणोतिरिक्तंकर्माभिप्रेतं।श्रु
तिश्चकर्मचरणेभेदेनव्यपदिशति।यथाकारीयथाचारीतथाभवतीति।यान्यनवद्यानिकर्माणितानि
निषेवितव्यानि ... नोइतराणि।यान्यस्माकंसुचरितानितानित्वयोपास्यानीतिच।नेद

को १

शा॰टी॰ लस्यत्वदुर्वानुपपत्तिरितिचेन्नत्वनारब्धफलत्वसामान्येनज्ञातत्वसंतरोपभोग्यफलमप्यनेकंकर्मैकस्मिन्नापरोपु

गपत्प्रभिव्यक्तंसंदेकंजातिमारभतइतिशक्यंवक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात्तानापिकस्यचित्कर्मणोप्राप

कि णाभिव्यक्तिः किस्यचिदुद्वेदइतिशक्यंवक्तुं एकोतिरूपफलत्वविरोधात्तानहिप्रायश्चित्तादिभिर्हेतुंविना

८ क [illegible] मिणोमुच्छेदसंभाव्यतात्म्य. तिरपिविहितदुःफलेनकर्मणोप्र

स्य तिबद्धकर्मांतरस्यचिरम् वस्थानंदर्शयतिकदाचित्सुकृतंकर्मकर्तारंसुमिवतिष्ठतिमिथ्यमानेस्यसंसार

न पावद्दुःखाद्विमुच्यतइत्यवंजातीयकायदिक्तस्नमनारब्धफलकर्मैकस्मिन्नापरोभिव्यक्तसदेकांजातिमा

त रभेततः स्वर्गनरकतिर्यगादिष्वधिकारानवगमात्‌ धर्माधर्मानुत्पत्तौनिमित्ताभावान्नोत्तराजातिरुपपद्ये सर्वकर्मभोग योग्यत्वात्

तब्रह्महत्यादीनांचैकस्यकर्मणोनेकजन्मनिमित्तत्वस्मर्यमाणमनुपरुध्येतानचधर्माधर्म [illegible] दोःस्वरू

पफलसाधनादिसमधिगमेशास्त्रादतिरिक्तंकारणंशक्यंसंभावयितुंनच [illegible] दृष्टफलस्यक

र्मणःकारीयादेःप्रापणाभिव्यंजकत्वसंभवतीत्यव्यापिकाइयंप्राणाभिव्यंजकत्वकल्पनाप्रदीपोप रामं

न्यासोपिकर्मवलावलप्रदर्शनेनैवप्रतिनीतःस्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदंद्रष्टव्यापथाहिप्रदीपः। ८॥

र्ध५ भर २ छ३

तदामरणोशरीयकस्वर्गनरकतिर्यग्योनिषुभव्येषुकाचिज्जातिः स्यान्नतस्यांजातेनोसर्वभोगेनसर्वकर्मक्षयात्कर्मानधिकारेणपापुण्ययोरनुस

नंव त्रैमन्मनस्यात्‌ इत्ताभावेकारणनशीमाभावादयेमुक्तिरपिनस्यात् [illegible] येवेयमवस्थास्यादिति भावः ५

वंचित्तेपां नस्वर्गफलस्य शेषः कर्मणोऽनुसारित्स्नेहवदेकदेशेनुवर्त्तमानोनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन
कर्मणा शदिना स्वर्गमनुभूतवत्तस्यैव कश्चिदेकदेशोनुशयः कल्प्येत ततो प्रमाणापपद्येत को नुशयः स्यान्न विपरीतः
त्रेयमनुशयप्रविभागश्रुतिरुपरुध्येत तत्र य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयचरणा इति तस्मादामुष्मि
कफलेककर्मजातउपयुक्ते विशिष्टमैहिकं फलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तद्भूतोवरोहतीत्ययुक्तो यत्किंचेत्यवि
शेषपरामर्शात्स वैस्रेह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति नैतदेवमनुशयस
द्भावस्यावगमितत्वाद्यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्य
य ते। यत् प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं तत्र केनचित्कर्मणामुष्मि र
न्लोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीत्यतः यदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्यु
क्तं अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यं आरब्धफलेन कर्म
णा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्युद्भवानुपपत्तेः तदुपशमात्प्रायणकाले वृत्युद्भवो भवतीति यदुच्यते तन्न तावद्
क्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धानुपात्तफलारंभसंभवात् फलवता प्रतिबद्धस्येतर
कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेपि विरुद्धफलस्यानेकस्य॥५९

शा॰र॰ लस्यावशेषावस्थानं न्याय्यं॥ नायं दोषः॥ नहि सर्वात्मना भुक्तफलं तं कर्मणः प्रतिजानीमहे॥ [illegible]
[illegible] ननु निरवशेषकर्मफ
६ लोपभोगाय चंद्रमंडलमारूढाः॥ बाढं तथापि स्वल्पकर्मविशेषमात्रेणात्र तत्रावस्थातुं न लभ्यते॥ यथा कि
लकश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृप्तश्चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणः छत्र
पादुकादि [illegible] मात्रावशेषो न राजकुले स्थातुं शक्नोति॥ एवमनुशयमात्रपरि
न ग्रहो चंद्रमंडलेऽवस्थातुं न शक्नोतीति॥ ते धुते सिव नहि स्वर्गार्थस्य कर्मणोनुभुक्तफलस्यावशेषो
नुवृत्ति [illegible] विरोधित्वादित्युक्तं॥ न चैतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निरवशेषस्यानुभुक्तफल
त्वं भविष्यतीति॥ तदेतदपेशलं॥ स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निर्वर्त्तयज्जनयति स्वर्ग
च्युतस्यापि किंचित्फलं [illegible] जनयतीति न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते स्नेहभांडे राम
तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते॥ तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिः॥ न त्विह तथा स्वर्गफ ६
लस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते॥ नापि कल्पयितुं शक्यते॥ स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात्॥ अवश्यं चैतदे

रुपपद्यनेकार्यप लेशी ३

१

गार्भिः संस्कार्यादिकं च घृतकादिनं यानं तु रूतात्पये हतस्येष्टादेः केषितः फलोपभोगो नोपपद्यते सति सानुशया
म एवं मे वरोहं न्निकेतहेतुना इष्टस्मृतिभ्यामित्याह तस्याहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशया [illegible]
वरोहं दर्शयति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं
य क्षत्रियोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूक
रयोनिं वा चांडालयोनिं वेति चरणशब्देना [illegible] नुशयः सूच्यत इति वर्णितं इष्टापूर्त्तं नैव प्रतिप्रा लु
कर्म चावबरूपड उपभोग्यः प्रविभज्यमाना न श्राकस्मिकतः संभवादनुशयसद्भाववत्सूचयतीति अभ्युदयप्रत्यवायपापाः सु
कृतदुःकृतहेतुत्वसामान्यतः शाखाणामवगमितत्वात् स्मृतिरपि वर्णाश्रमाः स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्म
फलमनुभूय ततः शेषेणानामेवावरोहं दर्शयति कः पुनरनुशयो नामेति के चित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य क
र्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भांडानुसारि स्नेहवत् यथा हि स्नेहभांडं रिच्यमानं न स
र्वात्मना रिच्यते भांडानुसार्येव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति ननु कार्यविरोधित्वाद् दृ
२४ शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इति सानुशय ४२ एस्य न संक्रा फ

श२

श्लाच॰
गात्तु संपातशब्देनात्राकर्माशय उच्यते संपतत्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति यावत्संपात
मुषित्वेति चैवं स्वस्यास्य तस्यैव पुनरुक्तं तादर्शयितुं ते पापदातृत्वेपि वैतीति च श्रुत्यन्तरे तो व्येवाधीः प्र
५ दर्शितोस्यादेतत्तु यान्नैवेदममुष्मिंल्लोके उपभोक्तुं कर्म तावदमुपभुक्तं इति कल्पयिष्यामीति नैवं कल्प
पितुं शक्यते यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात् प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुन
रेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति ह्यत्र परामृश्यते यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेनैतदुक्तं स्यादिहकृतस्य कर्मणस्तत्र
क्षपितत्वं दर्शयति ॥ अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोभिव्यञ्जकं प्राक्प्रायणादारब्धफलेन क
र्मणा प्रतिब[stain]द्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यंजकं न हि
साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हतीति नह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोभिव्यज्यते न पट
इत्युपपद्यते तस्मान्निरनुशया रोहंतीति एवं प्राप्ते ब्रूमः कृतात्ययेनुशयवानिति येन कर्मवृंदेन चं
द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षपिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदु
पभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात्प्रविलीयते सवितृकिरणसंपर्कादिव हि[stain]करकाः घृतमु राम॰ ॥५॥॥

म४ ८२ म१

२अं कृतपरलेनैस्कृत्र योजनापानु कसात् फलितैस
अन्नवाक्य व्याख्यानलेने

रव्या १

श्री२ पं४

यो तीति गम्यते [illegible] नात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति तस्या पराभ्यां। अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टा
दिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः। पंचाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपचरंति प्रकरणात्। पंचाग्निविद्याविहीनत्वा
च्चेष्टादिकारिणां गुणवादेनात्मत्वमुद्भाव्यते पंचाग्निविद्याप्रशंसायै पंचाग्निविद्या हीह विधित्सिता वाक्यतात्पर्या
वगमात्। तथा हि श्रुत्यंतरं चंद्रमंडले भोगसमृद्धं दर्शयति। स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति तथा
न्यदपि श्रुत्यंतरमथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदो ये कर्मणा देवत्वमभि
संपद्यंत इतीष्टादिकारिणां देवैः संवसतां भोगप्रकाशं दर्शयति। एवं भाक्तत्वादन्नभाववचनस्य इष्टादिकारि
णो जीवा रंहंति परिष्वक्ता इति रंहतीति परिष्वक्ता इति पूर्वोक्तमेवोक्तं॥ ॥ कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां य
थेतमनेवं च। इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चंद्रमंडलमारूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आम्ना
यते तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते यथेतमित्यारभ्य यावद्रमणीयचरणा ब्राह्म
णादियोनिमापद्यंते कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति। तत्रेदं विचार्यते। किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्मा
णोवरोहंति। आहोस्वित्सानुशया इति। किं तावत्प्राप्तं। निरनुशया इति। कुतः। यावत्संपातमिति विशेषण व

वे १

[illegible]

स्त्र१ ॐ१

शा.भा. ४ वमेतन्नोभद्रायंता । तिचसमानविषयं स्पर्धंतरान व्याघ्रादिभिरिवदेवैर्मनुष्याणामुपयोगःसंभवतीतित्रि
तउत्तरंति ॥ ॥ माकेबा नाममित्वा तथाहि दर्शयति । वाशब्दश्चोदितदोषव्यावृत्तेनार्थः । माक्रमेषामत्र त्वेन उरव्यं
मुच्चितत्वंत्रित्तिस्वर्गाकामोयजेतेत्येवंजाती [illegible] यकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत । वरुनंमंडलेचेदिष्टादिकारिणामुपभोगोनस्यात् ।
किमर्थमधिकारिणाचेष्टाद्यायासबहुलंकर्मकुर्युः । अत्र शादेवोपभोगहेतुत्वसामान्यादनेन्त्रेणुपवर्यमाणा दृष्टप
भा.रा. तोयथाविशेषांतरं पशुवो त्रविशेषमितिनिस्मात् दृष्टस्त्रीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिवगुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभि
र्नित्यस्वविहरतांदेवानांतेदेवेपांभरी [illegible]
[illegible] वामाभिप्रेतंनमोदकादिवत्त्ववेरांनिगर
रांवानत्रूवेदेवाअप्रेतिनापिवन्ति एतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतीतिचदेवानांववराद्व्यापारवारयतितेषांचेष्टादि
कारिणादेवास्मृतिगुणभावोपगतानामप्युपभोगउपपद्यते । राज्ञःपत्नीनामिवपरिजनानां । अत्रात्मवित्
द्वेष्टादिकारिणांदेवोपभोगप्रभावउपपद्यते । तथाहिश्रुतिरतोविदांदेवोपभोग्यतांदर्शयति । अथयोन्यांदेवता
मुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेद यथापशुरेवंसदेवानामिति । स्वस्वामि [illegible] पितोकदृष्टादिभिःकर्मभिःप्री राम.
णा । यन्पशुवद्देवानामुपकरोति । किंतु [illegible] पित्रापितोकेतपजावीतदादृष्टफलमुपभुंजानः पशुवद्देवदेवानामुपक ॥४॥ ॥ ॥

उ१ स्त्र

नेनपथाचंद्रप्राप्तिंकथयति।आकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजेतितएवेहापिप्रतीयंतेतस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाः
श्रद्धांजुह्वतितस्याआहुतेःसोमोराजासंभवतीतिश्रुतिसामान्यात्।तेषांचाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्म
साधनत्वाद्दधिपयःप्रभृतयोद्रवद्रव्यत्वात्प्रत्यक्षमेवापःसंतिताआवहनीयाहुताःसूक्ष्माआहुत्य
पूर्वरूपाःसत्यस्तानिष्टादिकारिणआश्रयंतीतितेषांचशरीरैर्धनेनविधानेनात्यग्रावह्निर्जुहोत्यसौ
न स्वर्गायलोकायस्वाहेति।तास्ताःश्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्यआहुतिमय्यआपःपूर्वरूपाःसत्यस्तानि
ष्टादिकारिणोगतीवान्यरिवेष्ट्यअमुलोकंफलदानायनयंतीतिन्यायवदत्रजुहोतीत्यभिधीयते।श्रद्धांजुह्व ना
श्री तीतितथावाग्निहोत्रेषट्प्र निर्वचनरूपेणवाक्यशेषेणतेवाएतेआहुतीहुतेउत्क्रामतइत्येवमादि
नाग्निहोत्राहुत्योःफलारंभायलोकांतरप्राप्तिःप्रदर्शितातस्मादाहुतिमयीभिरद्भिःसंपरिष्वक्ताजीवाः
इतिस्वकर्मफलोपभोगायेति ष्यतेतासांपुनरिष्टादिकारिणांस्वकर्मफलोपभोगायरहणप्रतिज्ञा
पतायावतातेषांसूक्ष्मप्रतीकेनवर्तिनाचंद्रमसमभिरूढानामन्नभावंदर्शयति।एषसोमोराजाततद्देवा
नामन्नंतद्देवाभक्षयंतीतितेचंद्रप्राप्यान्नंभवं तितांस्तत्रदेवायथासोमंराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्य

शा०भा०
३

श्रद्धाशब्दवाच्यास्विति २ श्रद्धाशब्दवाच्य १

१ इति तु श्रद्धा ... सं १

वाक्यता न स्यात् ॥ इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति वोपदेशरन्ते तदेवदृश्यति । श्रद्धाकांक्षी च सो
मवस्यादिस्वत्रीभवद्भिः क्रूलेल क्ष्यते । सा च श्रद्धायाः श्रेष्ठपुष्टिः । कारणानुरूपं हि कार्यं भवति । न च श्रद्धाख्यो
मनस्प्रो मनसो जीवस्य वा धर्मः सन् धर्मिणो निःकृष्य होमायोपादातुं शक्यते पश्वादिभ्य इव हृदयादि
नि । इत्याप एव श्रद्धाशब्दाभवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चाप्सूपपद्यते । वैदिकप्रयोगदर्शनात् । श्रद्धा वा आप इति
। तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छंत्यापो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहश
ब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते । मंचशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धा
शब्दोपपत्तिः । आपो हास्मै श्रद्धां संनमंते पुण्याय कर्मणे इति श्रुतेः ॥ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारि
णां प्रतीतेः ॥ ॥ अथापि स्यात् प्रश्नप्रति[वच]नाभ्यां [नाम] मापः श्रद्धादिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाका
रं प्रतिपद्येरन्न । न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः अश्रुतत्वात् । न ह्यत्रापामिव जीवानां श्रावयिता कश्चि
च्छब्दोऽस्ति । तस्मात् रंहति संपरिष्वक्त इत्ययुक्तमुक्तमिति चेत् नैष दोषः । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । अथ
य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंतीति उपक्रम्य इष्टादिकारिणां धूमादिना पितृया राम
३

दि २

अपां पंचम्यामाहुतिर्न भवतीत्यर्थः २

ब्र ४ क्ष १

देवकानां कामाद्युपकारितां नामरलोकाद्युपकारनिवृत्तिमात्रमपे [illegible] वागादयो ग्न्यादीनां छतास्तुपचर्य
ते॥ प्रथमेश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः॥३॥ स्यादेतत्। कथं पुनः पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवंतीत्येतन्निर्द्धारयितुं पार्यते। यावता नैव प्रथमेग्नावपां श्रवणमस्ति। इह हि द्युलोकप्रभृतयः पंचा
ग्नयः पंचानामाहुतीनामाधारत्वेनाधीतास्तेषां च प्रमुखे सो वा असौ लोको गौतमाग्निरित्युपन्यस्य तस्मिन्ने
तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रद्धा होम्यद्रव्यत्वेनावेदिता न तत्रापो होम्यद्रव्यत्वेन [illegible] ता यदि ना
म पर्जन्यादिषूत्तरेषु चतुर्ष्वग्निषु पो होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्प्यतां नाम तेषु होतव्यतया प्राप्तानां
७ सोमादीनामेवंरूपतापपत्तेः॥ प्रथमे त्वग्नौ श्रुता श्रद्धा परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यंत इति साहसमेतत्। श्र
द्धा च नाम प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात् तस्मादयुक्तः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेन्नैष दो
षः यतस्तत्रापि प्रथमेग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयंते। कुतः उपपत्तेः। एवं ह्यादिमध्यावसानसं
गानादेनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते। इतरथा पुनः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रतिवचना
वसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो होम्यद्रव्यं श्रद्धा नामावतारयेत् ततोन्यथा प्रश्नो न्यथा प्रतिवचनमित्येक

श्रु

रू ८

क्ष्या १

शारी॰ भा॰ कर्मनिमित्तो लोकारम्भेऽपि रूपं तत् प्रतिव[illegible]ति तस्मादपां बाहुल्यप्रसिद्धिः। बाहुल्यापेक्षश्चापशब्देन सर्वेषामेव
देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्॥ प्राणगतेश्च॥ प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते
२ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादिश्रुतिभिः। सा च प्राणानां गति-
न सी र्नाश्रयमन्तरेण भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि तत्रोपसृष्टानां गतिरव-
गम्यते न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्त-
त्वात्॥ स्यादेतन्नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति अग्न्यादिगतिश्रुतेः तथा हि श्रुतिर्मरणका-
ले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं
प्राण इत्यादिनेति चेन्न भाक्तत्वात्। वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात्।
श्री ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा इति हि तत्रैवाम्नायते न हि लोमानि केशाश्चोत्प्लुत्यौषधीर्वनस्पतीं- राम
श्च गच्छन्तीति सम्भवति न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्पते नापि प्राणैर्विना देहान्त- २
र उपभोग उपपद्यते विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादि-

न रथ्या २ २२

एवंबोकेमलं भोगस्थानमास्रनि छ्ते जीवरबोलक्षुल्पदेहः हेतरं प्रतिपद्यते १

व [illegible] तिं द्विंपार्ति तु देहः वदभिनवान्येवत त्रतत्र भोगस्थानं उत्पद्यंते। शुक्र उवव त्वाहृत्तां तरमित्येवमा
:ता: सर्वोपवानादात्रिस्या।श्रुतिचिरोधात्तु।नन दाहृता।स्याप्र अप्रतिवद्धता।स्यां केवलाभिरद्धिः संपरि
ता।रहतीतिप्राप्ते।तत्पूत्र दत्रवता सामर्थ्यात्।तत्र कथमामान्येनप्र मित्त्वायत्ते।सर्वैरेवभूत सूक्ष्मैः
संपरिष्वक्तो रंहतीति।अतउत्तरं पठति। ॥त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्॥ तुशब्दे नचोदितामाशंकां मुष्टि
नत्ति।त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करण श्रुतेः।तास्वारंभिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगंतव्यं
भवति।त्र्यात्मकेदेहः।त्रयाणामपि तेजोवन्नानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः।पुनश्च त्र्यात्मकः।त्रिधातुत्वात्।त्रिभिः
वातपित्तश्लेष्मभिः।नसम्रंतातराति अन्यावस्थापकेवलाभिरद्भिरारब्धः शक्यते।तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोयमपः
पुरुषवचस इतिप्र [illegible] अप्रतिवद्धतनयारपृशब्दतकेवल्यापेक्षः।सर्वदेहेषु सल्लोहितादव द्रव्यस्त्वद्दृश्यते।
नन्वपार्थिवोधातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते।नैषदोषः।इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति।दृश्यते हि शुक्र
शोणितलक्षणोपि देहबीजे द्रवबाहुल्यं कर्म च निमित्तकारणं देहांतरारंभे।कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सो
मादृष्याणि प्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि।कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह

[illegible] नौ ६ शुं ५ हि २४ मरा मा २

कर्म [illegible]

पित्त: ज्ञोमाश्रोदनकरणानिष्ठपादनेसंकीर्त्यपति वाक्यशेषवज्ञदिसंकीर्तनात्तु नैवं तमात्रोपादनसंकी
१ र्तनमस्तित्तु समाम्नसर्वत्रमस्तमात्रापत्रे वेदेहृ आखुव्यक्तत्रेवसतितासानपनेतिः प्रयोजनंतातस्मा
दस्यपरिष्वक्तोयातीतिविरवप्रातिपठत्यावायैः तदंतरप्रतिपत्तौ रंहतिसंपरिष्वक्तइतिातदरप्रतिप
त्तौ देहांतरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः परिष्वक्तोगच्छतीत्यवगंतव्यं कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां त
थाहि प्रश्नोवेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति निरूपणं च प्रतिवचनं श्रुपर्जन्यपृ
थिवीपुरुषयोषित्सु पंचस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पंचाहुतीर्दर्शयित्वेति तु पंचम्यामाहु
तावापः पुरुषवचसो भवंतीतितस्माद्भिः परिवेष्टितो जीवो व्रजतीति गम्यते नन्वन्या श्रुतिर्जलौका
नाव वत्सर्वदेहंतमुंचतिया वद्देहांतरं नाक्रामतीति दर्शयति तद्यथा तृणजलायुके ति तत्राप्य परि
वेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रंजलूकयोपमीयते
इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहांतरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणा
नामात्मनश्च देहांतरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभः तत्रभं एम:
१

तथापि ३

तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां ॥ द्वितीयोऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदांतविहितेब्र
ह्मदर्शने परिहृतः । परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपंचितं श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृतः । तत्र च जीवव्यतिरिक्ता
नि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायंत इत्युक्तं । अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारः तदव
स्थांतराणि ब्रह्मसतत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनो
पायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थजातं तृतीयेऽध्याये निरूपयिष्यते । प्रसंगागतं च किमप्यन्यत् ।
तत्र प्रथमे तावत्पादे पंचाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः । तस्माज्जुगुप्सेतेति
चांते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेंद्रियः समनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं वि
हाय देहांतरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतं । अथैनमेते प्राणा अभिसमायंतीत्येवमादेरन्यन्नवतरं कल्याण
तरं रूपं कुरुत इत्येवमतः संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् धर्माधर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहबीजैर्भू
तसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छत्याहोस्वित्संपरिष्वक्त इति चिंत्यते [illegible] । किं तावत्प्राप्तं । असंपरिष्वक्त
इति । कुतः । करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इति ह्यत्रते

स्मृ नेत्रिव २ हे ३ योर १

मि- ८३

स्यौ स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यमं मध्यात्मं मांसं वर्द्धयति । अणिष्ठं तु मन एवमितरयो स्तेजसो
ऽपि यथाशब्दं कार्यमवगंतव्यं मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यं अस्थि मज्जा वाक् तेजस इति । अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृ
त्कृतं भौतिकमविशेषश्रुते । तासां त्रिवृतमेकैकामकरोदिति किंकृतस्तर्हि अयं विशेषव्यपदे~~[illegible]~~श इदं तेज इमा
आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि इदं तेजसोऽशि
तस्य कार्यमस्थ्यादीनि । अत्रोच्यते वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः । तुशब्देन चोदितदोषमपनुदति । विशेषभावो वैशेष्यं भूय
स्त्वमित्यर्थः । सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित्कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपल भ्यते । अग्नेस्तेजसो भूयस्त्वमुदकस्या
पां भूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति । व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणं । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृत रज्जुवदेकत्वा
पत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लौकिकस्य प्रसिध्येत् । तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नवि
शेषवादो भूतानामुपपद्यते तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्ति द्योतयति ॥ ॥छ ८३
ति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ ॥ ॥राम

दोष

स्य घोर २

अध्याय २ संपूर्ण

स२ श्रुति२

रणेष्वस्यैव त्रिवृत्कृतीः कृतेन नामरूपव्याकरणं त्रिवृत्करणपूर्वकमेव वेदमिह नामरूप व्याकरणेविवक्षितो प्रत्ये
कं नामरूपव्याकरणस्य तेजोबन्नानां त्रिवृत्करणेनैवोक्तत्वात् तत्र त्रिवृत्करणस्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु दर्शयितुमाह यदग्ने
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यादिना तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते तस्य तिर्वव्याकरणे वि रूप
प्रतिलम्भात् अग्निरितीदं नाम व्याक्रियते एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यम् अनेनाग्न्याद्युदाहरणेन भौमानसतै
जसेषु त्रिष्वपि द्रव्येषु विशेषाणां त्रिवृत्करणमुक्तं भवति उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात् तथाह्य विशेषेणोपक्रमो म
इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवतीति अविशेषेणैव चोपसंहारः यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमित्येवमादि यो
यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इत्येवं मतः तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां
नां नामध्यात्मम परं त्रिवृत्करणमुक्तं इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवतीति तदिदानीमाचार्यो यथा
भुत्यैवोपदर्शयति आशितं केचिद्दृष्टं परिहृत्य विष्ण्वन्तः ॥ ॥मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च॥ ॥अस्मि
स्त्रिवृत्ता याः पुरुषेणोपयुज्यमाना यो मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते तथाहि श्रुतिः अन्नमशितं त्रे
धा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन इति त्रिवृत्कृतायाः भूमे
रेवैतदन्नं व्रीहियवाद्यन्नरूपेण इत्यभिप्रायः तै

त्ते२ जरित्नमत१

मूर्त्रि दक्षिणे ४
न्तक्षय ३

अनेकप्रकारैर्व्याकरणे परमेश्वरस्यैव सी भवनिर्दिशनाय ६

शरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टं तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत इति तु शब्देन पक्षं व्यावर्तयति। संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत्

मि तु त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं ति। ~~शब्देन पक्षं व्यावर्तयति संज्ञामू~~। त्रिवृत्करोतस्य निरपवादकर्तृ

८२ त्वं निर्दिश्यते। येयं संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरग्निरादित्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृ

व गमनुष्यादिषु प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा सा खलु परमेश्वरस्यैव तेजोबन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवितु

न: ३ पदे मर्हति। कुतः। तथा हि। सेयं देवतेत्युपक्रम्य व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् परस्यैव ब्रह्मणो व्याक

र्तृत्वमिहोपदिश्यते। ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरणस्याध्यवसितं। नैतदेवं। जीवेनेत्येतद

नुप्रविश्येत्येतेन संबध्यते आनन्तर्यात् न व्याकरवाणीत्यनेन। तेन हि संबंधे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तम

पुरुष औपचारिकः कल्प्येत। न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्य

मस्ति। येष्वप्यस्ति सामर्थ्यं तेऽपि परमेश्वरायत्तमेव तत्। न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चार इव राज्ञः। आत्मनेति राम

विशेषणात् उपाधिनिबंधनत्वाच्च जीवभावस्य। तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति। पर ८२

मेश्वर एव नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः। आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्

३ अपि चास्ति मात्र २ क्षेत्र ७ न ५ नाम १

पृथक् प्राणात् क्रमणाकाविरोधेन १
व प्राण २
मु ३ इति ३ दृ १ ती ३

मनु

क्रामति प्रपंचेन । अथ इति श्रुता मस्यां व प्रारयति । तस्मान्न विरोधः । तत्र वागादिषु परिस्पंदलाभस्य प्राण-
यत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मंतव्यं न तादात्म्यं । अत एव शब्दस्येंद्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा
च श्रुतिः । एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायंते प्राणा इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्यें-
द्रियेषु लाक्षणिकीं प्रवृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वांतराणि प्राणादिंद्रियाणीति ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्व-
शात तउपदेशात् सम्बन्धत्रिपायी तेजोबन्नानां सृष्टिं विधायोपदिश्यते सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्ति-
स्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी-
ति । तत्र संशयः । किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहोस्वित् परमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्राप्तं तावज्जी- नि
वकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुतः । अनेन जीवेनात्मनेति विशेषणात् । यथा लोके चारेण
रूपरसैन्यमनुप्रविश्य संकलयामीत्येवं जातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव सत्सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वा-
द्राजात्मन्यध्यारोपयति संकलयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । एवं जीवकर्तृकमेव संतन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृ-
त्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । अपि च डित्थडवित्थादिषु नामसु घट

ते २ रूप २
उत्तमपुरुषप्रयोगेण हेतुकर्तृत्वेन यथा संकलनं ~~साध्यं~~ स्वमनसा पर्य्य २
मारोप्योक्तेत

मुख्यादितरेषु तत्त्वान्तरत्वं ... ४५ त्री एवं ४

मि०
८

दृष्टाद्यंतत्वभेदउपपद्यते। तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन्प्राणादीन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धं
तस्मात्तत्त्वांतरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वांतरभूताः॥ भेदश्रुतेः॥ भेदेन च वागादिभ्यः सर्वत्र प्राणः श्रूय
ते। ते ह वाचमूचुरित्युपक्रम्य वागादीन्सुरविद्धांस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् अथ हेममासन्यं
प्राणमूचुरित्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात्। तथा मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेकु
रुतेत्येवमाद्याऽपि भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वांतरभूताः॥ वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्य
तरेषां च सुषुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः। आप्तास्त्वितरे तस्यैव स्थित्युत्क्रांति
भ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्येति एवंजातीयको ल्स्यापा
लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणां तस्मादप्येषां तत्त्वांतरभावसिद्धिः। यदुक्तं तस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतेः प्रा
णा एवेन्द्रियाणीति तदयुक्तं तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः। तथा हि। वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे इति
वागादीनीन्द्रियाण्युपन्यस्य तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वागिति श्रमरूपेण मृत्यु
ना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधायाथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राण इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूत रम.
८१

भेद५

ऽत्वप्रसज्येत॥ तइंद्रियाणितद्व्यपदेशादन्यत्रश्रेष्ठात॥ मुख्यश्चैकः इतरेचैकादशप्राणाअनुक्रांताः॥
तत्रेदमपरंसंदिह्यते॥ किंमुख्यस्यैवप्राणस्यवृत्तिभेदाइतरेप्राणाआहोस्वित्तत्वांतराणीति॥ किंतावत्प्रा
प्तं॥ मुख्यस्यैवेतरेवृत्तिभेदाइति॥ कुतः श्रुतेः॥ तथाहिश्रुतिर्मुख्यमितरांश्चप्राणान्संनिधाप्यमुख्यात्मतामितरे
षांख्यापयति॥ हंतास्यैवसर्वेरूपमसामेति त एतस्यैवसर्वेरूपमभवन्निति प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः॥ ति
इतरथाह्यन्याय्यमनेकार्थत्वंप्राणशब्दस्यप्रसज्येत॥ एक[illegible]मुख्यत्वं[illegible]तरत्रलाक्षणिकत्वमाप
द्येत॥ तस्माद्यथैकस्यैवप्राणस्यप्राणाद्याःपंचवृत्तयः एवंवागाद्याअप्येकादशेति॥ एवं[illegible]प्रा[illegible]ब्रूमः॥ ने
तत्वांतराण्येवप्राणाद्वागादीनि॥ कुतः व्यपदेशभेदात्॥ कोऽयंव्यपदेशभेदः॥ तेप्र[illegible]कृताःप्राणाःश्रेष्ठंवर्ज
यित्वावशिष्टाएकादशेंद्रियाणीत्युच्यंतेश्रुतौतथाव्यपदेशदर्शनात्॥ एतस्माज्जायतेप्राणोमनः सर्वेंद्रियाणि
चेति एवंजातीयकेषुपृथक्प्राणोव्यपदिश्यतेपृथगिंद्रियाणि॥ ननुमनसोऽप्येवंसतिवर्ज्जनमिंद्रियेभ्यः
प्राणवत्स्यात्॥ मनः सर्वेंद्रियाणिचेतिव्यपदेशभेददर्शनात्॥ सत्यमेतत्॥ स्मृतौत्वेकादशेंद्रियाणी
तिमनसोपींद्रियत्वेनश्रोत्रादिवत्संग्रहः॥ प्राणस्यत्विंद्रियत्वंनश्रुतौस्मृतौवाप्रसिद्धमस्ति॥ व्यपदेशभे

प्रदेशे ३३ भेद४ ननुम ३

श्री कृ१ २५

श्रीयते।यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठातॄणां भोक्तृत्वप्रसंगो न शारीरस्येति तत्परिहृत्यते।प्राणवता शब्दात्।
सतीष्वपि प्राणानां तासमधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकारणसंघातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्रा रा२
णानां संबंधः श्रुतेरवगम्यते। तथाहि श्रुतिः अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय
चक्षुः अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणमित्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां संबंधं श्राव
यति। अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन् शरीरे अवकल्पते एको ह्ययमस्मि
ञ्छरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादवगम्यते। तस्य च नित्यत्वात्। तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भो
क्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसंभवात् सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानाम्। ता हि परस्मिन्नै
श्वर्यपदे वतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन् शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति। श्रुतिश्च भवति पुण्यमेवामुं गच्छ
ति न ह वै देवान् पापं गच्छतीति। शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबंधः उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् हि।
तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्सती राम-
ष्वपि करणानां नियंत्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति करणपक्षस्यैव हि देवता न भो ८०

हि१

धिष्ठितं वागादिकरणजातं स्वकार्येषु प्रवर्त्तत इति प्रतिजानीते हेतुं चास्य चेष्टे सदामननादि किं तत्प्रात्यामन्ते
रग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिश्रेर्मन्त्रार्थवादोरुखवप्रेव शास्त्रे देवतात्मनाधिष्ठानत्त्वमंगीकृत्य
च्यते । नहि देवतासंबंधे प्रसाख्यापाश्नदीवि गुरुवाक्यादि विशेषसंबंधो दृश्यते तत्पावापुः प्राणा
त्मा नासिके प्राविशदित्यत्र चाग्निपयोजल्पितव्यात तथान्यत्रापि वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोग्निना
ज्योतिषा भाति तपति चैवमादिना वागादीनामग्न्यादिस्योतिष्ठ वद्वद्वैतेवा पुंड्रदय मे
तिसवैवा वमेव प्रथमामस वहतु सापदाम्रत्युमसंव्यतसोग्निरभवदिति चैवमादिना वागादीनां ऊ
अग्न्यादिभावापत्तिवचनेनाभ्रवार्थे [illegible] तपति । सर्वत्र वाध्यात्मामधिदेवविभागेन वागा [illegible]
त्तुक्रमणामनपैव प्रसावसास्भवति । स्मृतावपि वाध्यात्ममिति प्रोक्तं ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः वाक्
यमधिभूतं तु वक्तव्यमत्र वाधिदैवतमित्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्र
पंचं दर्शितं । पठ्यंतं स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तेरन्निति तदयुक्तं । शक्तानामपि
शकटादीनामनड्डहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयथोपपत्तौ चागमाद्देवताधिष्ठितत्वमेवेति

आ१ ग१

भि.
७९

भिर   वर्तेभ्यएव १   लेर

णाः प्रत्येतव्या इतरप्राणांस्त्वपवदति स्वां स्वाम्नेनावाद्धित्वं चैतापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यता।
पर्वभिरीत्तिं कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् सूक्ष्माः प्राणा उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थैर्नानुपलभ्यमानत्वात् परिच्छिन्नाश्च उत्क्रा-
न्तिगत्यागतिश्रुतेः ननु विभुत्वमपि प्राणानां समाम्नायते समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम ए-
भिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेत्येवमादिषु उच्यते आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण
प्राणात्मना तद्विभुत्वमाम्नायते। नाध्यात्मिकेन। अपि च समः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणि- व
वर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः॥ ॥ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्॥ ते पुनः प्रकृ-
ताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्याय प्रभवन्त्याहोस्विद्देवताधिष्ठिताः प्रभवंतीति विचार्यते तत्र
प्राप्तं तावद्यथास्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तेरन्निति। अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणा-
नां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसंगाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्र-
लीयेत अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरित्येवं प्राप्ते इदमुच्यते ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्विति तु शब्देन पक्षो व्या-

नेर   वर्त्यते। ज्योतिरादि भिर गम्याधिष्ठिमानिनीभिर्देवताभिर १

म २ म २ ङ्प एवप्रा४ प्रतिर उत्क्रान्तो

तेन पदश्रुतिप्रतिपत्तिरिति तेनेतरस्त्राणानवतीति च प्राणानिमित्तं शारीरं द्विपपुरिदं दर्शयति ॥ कस्मिन्नहं उत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्या
मि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणान्न नेति । न प्राणानि निमित्तेनोत्क्रान्ति स्थितिं दर्शयति ॥ पञ्चवृत्ति
मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ अत्र श्रुतिरस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं प्रकारान्तरेण पञ्चवृत्तिरूपं वदितुं तेनोक्तं श्रुतौ प्राणोऽपानो
व्यान उदानः समान इति वृत्तिभेदश्च पञ्चधा प्रभेदा पेत्यः प्राशु तिरुच्छ्वासादि नमोऽपानो [illegible] व्यानस्तु तिर्यग्
भ्रादिकर्मा मान स्तयोः संधिवीर्यवत् कर्महेतुः उदानस्तूर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः समानः सर्वेषु गोपुरोरसान्न
पनीति एवं पञ्चवृत्तिः प्राणो मनोवद्यथा मनसः पञ्चवृत्तिः एवं प्राणस्यापीति ॥ श्रोत्रादितिमित्रा शब्दादि
विषया मनसः पञ्चवृत्तयः प्रसिद्धाः ननु कामः संकल्पः इत्यादयः परिपठिताः परिगणितास्तत्र पञ्चत्वसंख्यातिरेको
त्वानन्तत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षाः तम विष्णवादि विषयोपशमन सोऽपि नास्तीति समानः पञ्चसंख्यातिति
रेकः ॥ एवं हि परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायात् इह योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्चवृत्तयः परिगृ
ह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयो नाम विरुद्धवृत्तित्वे मात्रेणान्यमनः प्राणस्यापि दर्शनमितिद्रष्टव्यं
जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यं ॥ ॥ अणुश्च ॥ ॥ अणुश्चापञ्चरवाः प्रा
न३

मि
१८

जीवं प्रति करणभावो [illegible] तिश्रुतिवैकल्प्यमनुपपन्नमेतद्विषयानुसंधानं [illegible] लोचनात्मा मिहितिर्मि
[illegible] भवतिश्रुतिवैकादशेव कार्यजाता निरूप्यत्वेन नीयते निरवशिष्यतामिति
पदार्थमेकादशप्राणाः संगृहीताः। न तु द्वादशमपरं कार्यजातमधिगम्यते। यद्दशमयं द्वादश प्राणाः प्रतिज्ञा
पतइति श्रुतउत्तरं पठति॥ ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति॥ न तावत् [illegible] संतो दोषः करणत्वा
त्प्राणस्य न हि चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते न च [illegible] स्यैतावता कार्याभाव एव। कस्मा
त्तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेषु असंभवमानं मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु अथ ह
प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे इत्युपक्रम्य यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति चोपन्यस्य
प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं
शरीरपातप्रसंगं दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरस्थितिं दर्शयति तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमाप
द्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति। एतमेवार्थं श्रुतिराह प्राणेन रक्षन्नवरं कुला
यमिति च स्वप्ने [illegible] प्राणनिमित्तां शरीरस्थितिं दर्शयति। यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति। गुम० १८

म३ अ३

द्वेषरतगुणासावशेषत्वामस्थुतंप्रतिवागादीनां [illegible] तकरणत्वं तिमात्रेप्राणोव कल्प्येतातस्मादन्योवायुक्रियाभ्यांप्राणः॥
कथंतर्हि इयंश्रुतिर्यःप्राणःसवायुरितिउच्यते।वायुरेवायमध्यात्ममापन्नःपंचव्यूहोविशेषात्मनावतिष्ठमा
नःप्राणोनाम[illegible]तेनतत्वांतरंनापिवायुमात्रंअतश्चोभेअपिभेदाभेदश्रुतीनविरुध्येते।स्यादेतत्प्राणोपितर्हिजीववद
दस्मिंशरीरेस्वतंत्रःप्राप्नोतिश्रेष्ठत्वात्गुणभावोपगमाच्चतंप्रतिवागादीनांतथाह्यनेकविधाविभूतिःप्राणस्यश्रा
व्यतेसुप्तेषुवागादिषुप्राणएकोजागर्तिप्राणएकोमृत्युनानाप्तःप्राणःसंवर्गोवागादीन्संवृंक्तेप्राणइतरान्प्राणान्रक्ष
तिमातेवपुत्रानितितस्मात्प्राणस्यापिजीववत्स्वातंत्र्यप्रसंगःतंपरिहरति॥चक्षुरादिवत्तुतत्सहशिष्ट्यादिभ्यः॥तुशब्दःप्राण
स्यजीववत्स्वातंत्र्यंव्यावर्तयतियथाचक्षुरादीनिराजप्रकृतिवज्जीवस्यकर्तृत्वंभोक्तृत्वंचप्रतिकरणानिनस्वतंत्राणितथा
मुख्योपिप्राणोराजमंत्रिवज्जीवस्यसर्वार्थकरत्वेनोपकरणभूतोनस्वतंत्रः।कुतः।तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः।तैश्चक्षु
रादिभिःसहैवप्राणःशिष्यतेप्राणसंवादादिषुसमानधर्मिणांचसहशासनंयुक्तंबृहद्रथंतरादिवत्।आदिशब्देनसं
हतत्वाचेतनत्वादीन्प्राणस्यस्वातंत्र्यनिराकरणहेतून्दर्शयति।स्यादेतत्यदिचक्षुरादिवत्प्राणस्यजीवंप्रति
करणभावोभ्युपगम्येतविषयांतरंरूपादिवत्प्रसज्येतरूपालोचनादिभिर्हिवृत्तिभिर्यथास्वंचक्षुरादीनां

प्रा०५ कस्यास्वदेहेवातप्रकृतिः कस्यचित्पित्तप्रकृतिरित्यादियत्तत्प्रभावेसप्रकृतिशब्दोर्थः५

सि॰
७७

रु२ क२

याश्चाचक्षते। सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति। अत्रोच्यते। न वायुः प्राणः। नापि करणव्यापारः। कुतः। पृथ
गुपदेशात्। वायोस्तावत् [illegible] पृथगुपदेशो भवति। प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चेति।
न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते। तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति। वागादीनि करणान्यनुक्रम्य त
त्र तत्र पृथक् प्राणस्यानुक्रमणात्। वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात्। न हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदि
तथै श्यते। तथा एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुरित्येवमादयोपि वा[illegible]योः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा
अनुसर्तव्याः। न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः संभवति। प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्। समुदायस्य चाकारकत्वात्। ननु पं चे
जरचालनन्यायेनैतद्भविष्यति। यथैकपंजरवर्तिन एकादश पक्षिणः प्रत्येकं [illegible] नियत[illegible]व्यापाराः संतः सं
रके भूय पंजरं चालयंति। एवमेकशरीरवर्तिन एकादश प्राणाः प्रत्येकं [illegible] नियतवृत्तयः संतः संभूयैकां प्राणाख्यां
वृत्तिं प्रतिलप्स्यंत इति। नेत्युच्यते। तत्र प्रत्येकवर्तिभिरवांतरव्यापारैः पंजरचालनानुरूपैरेवोपेताः प
क्षिणः संभूयैकं पंजरं चालयंतीति युक्तं तथा दृष्टत्वात्। इह तु श्रवणाद्यवांतरव्यापारोपेताः प्राणा न संभूय प्राण्यु राम॰
रिति युक्तं। प्रमाणाभावात्। अत्यंतविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य। तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्यु ७७

सरू२ रु६

प्राण इति जिज्ञास्यतेकस्यचिन्मतिः ॥ तामतिदिशेनाप्यन्दतिआनीछद्दीपिन [redacted] आणुसत्वे ॥ प्राणोऽणव
स्त्वचपति [redacted] स्वात्मिति विशेषणात् दि. ति अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषवि
स्तस्य प्रदर्शितत्वात् तस्मात्कारणात् सद्भावश्रुतिपादनार्थे एवा प्रमाणो छंदः ॥ श्रेष्ठ इति वक्ष्यमाणसूत्रं प्राणामभिदधाति
ब्रसूभा प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति श्रुतिनिर्देशात् ॥ ज्येष्ठः प्राणः शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य च त्तिलाभात् नचेत्तस्य तथा
वृत्तिलाभः स्यात् । योनौ निषिक्तं शुक्रं घूर्यते न संभवेत् श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृ
न त्तिलाभात् ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठश्च प्राणो गुणाधिक्यात् न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति श्रुतेः ॥ ॥ न वायुक्रिये पृथ
थ गुपदेशात् ॥ स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेः [redacted] अथवा
तंत्रांतरीयाभिप्रायात् प्राण इति प्राप्तं ~~यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः स~~
~~मान इति अथवा तंत्रांतरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः~~ [redacted] ~~प्राण इति प्राप्तं~~ ; एवं हि तंत्रांतरी
यः प्राण इति एवं हि श्रूयते यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति ३
प्रीया समस्तकरणवृत्तिः २

पयत्तिप्रसंगात् सूक्ष्माश्चैते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युः । मरणकाले शरीरान्निष्क्रामन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन् म्रियमाणा
मि॰ स्य पार्श्वस्थैः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात् तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न
सिद्ध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत् न वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेव उ
पलब्धिसाधनं वृत्तिरन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पनानर्थि
का तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥ श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद् ब्रह्मविकार इत्य
७६ तिदिशति तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रि
याणि चेति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात् स प्राणमसृजत इत्यादिश्रवणेभ्यश्च कि राम
मर्थः पुनरतिदेशः आशंकान्तरनिराकरणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति । न मृत्यु ७६
रासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न
परः किंचनास इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति तस्मादजः

तस्मात्सर्वदा बंधकत्वेन ग्रहणात्प्राण सो व्यपदिष्ट इति भावः १   ३६ ह्नि यो तरतु न्यूले मानुक्रमणो हस्तादीनामिंद्रियत्वेन
त्वेत्य ३ ५ तस्मादेतच्छ्रुति समानार्थ लो प्रवृत्ते

व २

देवघ्यते शरीरांतरेषु पितु ल्पलाद्बंधनस्यातस्माच्छरीरांतरसंचारी दं ग्रह संज्ञकं बंधनमित्यर्थः उक्तं भवतीति तथा च स्मृ
तिः पुर्यष्टकेन लिंगेन प्राणाद्येन स युक्तस्यते न बद्धस्य वै बंधो मोक्षो मुक्तस्य तेन च वेति । प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बं
धनेनावियोगं दर्शयति । अथ वक्तो विषयेंद्रियानुक्रमतो बद्धत्वं ह एवं वेत्यत्र तु वक्ष्यत्वादीनींद्रियाणि स विषया
त्यनुक्रामति हस्तौ वादातव्यं चोपस्थश्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गंतव्यं चेति तथा दशमेयु
रुषे प्राणा आत्मैकादश । ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामंत्यथ रोदयंतीत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रांतिं दर्शयतीति सर्वं
शब्दोपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणान [redacted] मिदं प्राणोन प्रकरणविभूनस स्वेवच्च वक्ष्य
प स्मि तु शाकपते प्रकरणकुद्द स्पबलीयस्त्वात् । सर्वश्रुत्या हलणाभोजिताइत्यत्रापि सर्वेषामेवान्यनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रह
णं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात्सर्वभोजनासंभवे तत्र निमंत्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य प्रवृत्तिराश्रिता इह तु न किं
चित्सर्वशब्दार्थसंकोचे कारणमस्ति तस्मात्सर्वशब्देनात्राशेषाणां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च सप्तानामनुक्रमणो
मित्यन्वयः तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धं ॥ ॥ अणवश्च ॥ अधुना मेकस्वभावानन्यमनुचिंतेतीति अ
वश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुतुल्यत्वं कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानु

तु ५   ते ४ प्राणानां ३   र्थं २ प्राणानां २

ऽप्रमाणः प्रसिद्धोस्ति मुख्यस्य तु प्राणस्य प्रभवादिनाभिरध्येकं विशेषायतनमित्यतो नाभिदिशामीत्युच्यते। केचिदुपा
मि० सनार्थकतिचित्प्राणगणयंते। केचित्तु दर्शनार्थं तदेवं विचित्रेषु प्राणेषु नानाम्नानेषु सत्सु किं परमार्थाम्नानमिति विवेक्तव्यं। का
र्यजातवशात्विकारदर्शनात्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितौऽध्यमपरास्त्रत्वदृष्ट्यायोजना। सप्तैव प्राणाः स्युः। यतः सप्ताना
मेव गतिः श्रूयते। तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीत्य त्रानुसर्वशब्दस्त्वपच
७५ ते। कपसप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति विशेषितत्वादित्याहा सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्यंता विशेषिता इह
प्रकृताः। स्यत्रेष वाच्ह्युश्च पुरुषः पराङ्पर्यावर्तते ऽथारूप ज्ञो भवत्येकी भवति न पश्यतीत्या ऊरीत्येवमादिनानु
क्रमणेन प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति [redacted]
यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमंत्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यंते नान्ये इति। न चैव विज्ञान राम०
मष्टममनुक्रांतिकपसप्तानामेवानुक्रमणान्नैष दोषः मनो विज्ञानयोः तत्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः॥ ७५
तस्मात्सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। हस्तादयस्तु परे सप्तभ्योतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयंते हस्तौ वै ग्रहः इत्यादिश्रु
तिषु ग्रहत्वं चैव बंधनभावो गृ तेबध्यते देवज्ञानेन नयहसंज्ञकेन बंधनेनेति सच देवज्ञोनेकस्मिन्नेव शरी

एवमिहाप्ये प्रकृताः सप्त प्राणाः त एव सर्वशब्देनोच्यंते नान्ये ४

ह्या१

रांतमेव तिान चतुर्दशीनायामधिका। अतश्च नैवं संतर्मस्तोककल्पनात् उरोधात्सहैव प्राणाः स्फुरिति उत्तरस्य खण्डानु
रोधादेकादशैते प्राणाः स्युः। तथा चाह। कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति। आत्मशब्देन चान्तःक
रणं परिगृह्यते करणाधिकारात्। नन्वेकादशत्वादधिकेभ्यो दशत्रयोदश। वेऽप्युदाहृते सत्यमुदाहृतो। न त्वेकादश
भ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः पं
च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि पञ्च क
र्मेन्द्रियाणि। सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तेदाद्यौ। चित्ता वृत्तिभेदाद्व्यपदिश्यते मनो
बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति। तथा च श्रुतिः। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धीर्ह्रीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति। अपि
च सप्तेत्यभिधिते रूपाणामेव मनसापि च व्यवहितानि प्राणानि त्र्यभिमतानि स्युः। इन्द्रियाणि च
सन्तः सप्तगतयो श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वागिति न चेता वता मेव वृत्ति भेदा इतरे प्राणा
इति शाक्यं वक्तुम्। हस्तादिवन्ती नामप्यन्तविजातीयत्वात्। तथा नवैव पुरुषे प्राणाः नाभिर्दशमीत्यत्रापि
देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दशसंख्योच्यते न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण नाभिर्दशमीति वचनात्। नहि नाभिर्नाम कश्चि

इतरे ये प्राणास्ते नाभिमताः … नाम
वर्ष्मनि ते दा ३ लक्ष्यमेषे ३

मि० ७४

ह[illegible] इति । क्वचिन्नव सप्त [illegible] वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववांचौ इति । क्वचिद्दश नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्द्वि
शमी इति । क्वचिदेकादश दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति । क्वचिद्द्वादश सर्वेषां स्पर्शानां [illegible] त्वगेकायतनमि
त्यत्र । [illegible] क्वचित्रयोदश चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्यत्र एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रतिश्रुतयः । किं तावत्प्राप्तं सप्तैव प्राणा
इति कुतः सप्त वै तान् [illegible] गमयंते सप्त प्राणाः प्रभवंति तस्मादित्येवंविधासु [illegible] श्रुतिषु विशेषितत्वाच्च ते सप्त
वैशीर्षण्याः प्राणा इत्यत्र ननु गुहाशया निहिताः सप्त सप्तेति वीप्सा श्रूयते सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गम
यति । नैष दोषः । पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्या
न्ये प्राणा इति । ननु अष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा संख्या
ध्यवसा तव्या तत्र स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षं च संख्यांतरश्रवणमिति मन्य
ते अत्रोच्यते ॥ ॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं ॥ हस्तादयस्तु परे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयंते हस्तो वै
ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्येवमादिषु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरे
के सप्तत्वमंतर्भावाच्छक्यते संभावयितुं हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिकसंख्या ग्राह्या भवति तस्यां हीन

राम ७४

त्रे

मुपचरंति शब्दाः स्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते ॥ ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ यद्यप्यस्मिन्प्रकरणे प्राणानामुत्प
त्तिर्न पठ्यते तेजोबन्नानामेव त्रयाणामुत्पत्तिश्रवणात् तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानात्प्राणा
नां वाक्प्राणमनसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथा ह्यस्मिन्नेव प्रकरणे तेजो
बन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । तत्र यदि
तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्त्तत एव ब्रह्मप्रकृतिकत्वम् अथ भाक्तं तथापि ब्रह्मकर्त्तृकायां नामरूपव्या
क्रियायामाम्नानाद्येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्युपक्रमादैतदात्म्यमिदं सर्वमिति चोपसंहारात् श्रुत्यंतरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्य
त्वप्रपंचनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥
सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत
त्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति संप्रति तु कतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विचारः क्वचि
त्सप्त प्राणाः संकीर्त्यंते सप्त प्राणाः प्रभवंति तस्मादिति क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यंते । अष्टौ ग्र

तीप सर्वप ग्र२ श२

हिरण्यगर्भो ब्रह्मसेत्यर्थः

६२

मि. ७३

कृष्णैवं प्रतिज्ञायोपलक्षितयाकथं पुनः प्राणस्य तत्त्वतः प्राणानां सृष्टाव श्रवणेन ततः मूलप्रकृतिविषयं । अग्रयारोगाद्यमनाः अग्रा
न्तरस्यरतः परं तिमूलप्रकृते प्राणा दिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अबातरप्रकृतिविषयं त्वेतत्स्वविकारापे
क्षयाप्युत्पत्तेः । प्राणसङ्घावधारणामिति दृष्टव्याख्याकृतविषयत्वाम पिस्थपसीनामवक्षीनाश्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभा
वप्रसिद्धेः चियदधिकरणोक्तिहितोपसंभवादिति पूर्वपक्षस्त्रत्वाङ्गीगाजन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातं प्रतिज्ञाहान्याच
तेश्चासिद्धतोऽपिहितः इहतु सिद्धांतसूत्रत्वात्तापाजन्मश्रुतेरसंभवादि [illegible] तिव्याख्यातंतत्स्वरो बेन विहायपितोती
जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचष्टा गोऽप्रतिज्ञाहानिरूपेक्षितास्यात् ॥ ॥तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ इतश्च आकाशादीनामिव प्राणानामपि
मुख्यैवजन्मश्रुतिः । यज्जायतेऽमाद्इमंकंजनकाचिपदं प्राणंपुत्राक्श्रुतंस्यउत्तरेषप्याकाशादिषत्वदन्नितो । एतस्माज्जायते प्राणा
इतिआकाशादिषु चमुरव्यंजनेतिप्रतिष्ठापितंतसान्न्यायात्तोष्वपिमुरव्यमेवजन्मभवितुमर्हति । नत्वेकस्मिन्प्र
करणेतस्मिन्नुवाक्ये एकशब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संबंध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौणः इत्यप्यवसातुं शक्यं वैरूप्य
प्रसंगात् । तथा सप्राणमजनत्प्राणाच्छ्रद्धामित्यत्रापि प्राणेऽश्रुतत्सृजतीपरश्चश्रुतत्त्रिमन्तुअ श्रद्धादिषु तु पञ्चतोपत्र
पिपश्चाच्छ्रुतउत्पत्तिवचनी सर इति सिबध्यतेतत्राप्येष दन्यायो प्रत्यासवात्तोत्तानि कुर्वरत्नोत्यमित पठिता राम. ७३

२

त्येवंजातीयकं। तत्र यथा लोके कार्यं परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यते तेन यथा प्राणोऽप्रतीत्यर्थः। तथैतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी। इत्येवमादिश्रुतिभ्यो दिव्यकारणो नामरूपात्मिकेति इत्यर्थः। अथ वा पानवाप्यवतत्वादिस्ये
वमादिश्रुत्यवस्थितोपमानसंबंधस्याण्याश्रितत्वात्तद्ध्यानेतोतानंतरपादौ कुन्कां वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिग
तास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यं। कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः। श्रुतत्वमेव। ननु केषुचित्प्रदेशे
षु प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इत्युक्तं। प्रदेशांतरेषु श्रवणान्न हि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते। तस्माच्छ्रुत
त्वाविशेषादाकाशादिवत्प्राणा अप्युत्पद्यंत इति सिद्धं॥ गौण्यसंभवात्॥ यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामु
त्पत्तिश्रुतिरिति तत्प्रत्याह। गौण्यसंभवादिति गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः। न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति प्र
तिज्ञाहानिप्रसंगात्। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाम्ना
यते एतस्माज्जायते प्राण इत्यादि। सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावा
त्सिध्यति। गौणत्वे तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतेः प्रतिज्ञा हीयेत। तथा च प्रतिज्ञार्थमुपसंहरति पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृत
मिति। ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति च। तथात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमित्येवंजातीयकाभ्यः श्रुति

ध्य२

स१

मि· स्यान्निर्णीयते च विद्यानुत्पन्नैरेवैषामाप्राप्यते असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदिति ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्त
७२ दाहुः के त ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते यथा
ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इति । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति । सप्त प्राणाः प्रभवंति
तस्मादिति स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीइंद्रियं मनोऽन्नमिति चैवमादिषु प्रदेशेषु तत्र श्रुतिविप्रतिषेधा
दन्यतरनिर्द्धारणकारणानिरूपणाद्वाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । अथवा प्रागुत्पत्तेः श्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्रा
प्नोति । अत इदं पठति । तथा प्राणा इति । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात् सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणम
तीतानंतरपादांते प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं संभवति साम्याभावात् । साध्यस्य ह्युपमानं स्याद्यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति ।
अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत । यथादृष्टस्य सर्वात्मसन्निधौ वर्तमानस्यानियतत्वमेवं प्राणानामपि सर्वात्मसन्नि
धावनियतत्वमिति । तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् । न जीवेन प्राण उपमीयेत सिद्धांतविरोधात् । जीवस्य
ह्यनुत्पत्तिराख्याता प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासिता । तस्मात्तथेत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति । नोदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबंधोप
पत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्यजातमुदाहरणम् एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरंति ७२

५ तस्मात्तस्मिन्प्रदेशेऽनयोरदृष्टसत्वादेकेनैव शरीरेणोभयोरुपभोगस्तस्मिन्प्रदेशे स्यादिति द ८ ४ पूर्वोक्तो दोषः

शक्यः कल्पयितुं कल्प्यमानोप्ययं निःप्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियंतुं शक्नोति। शरीरमपि सर्वात्मस
न्निधावुत्पद्यमानमस्यात्मनो नेतरस्येति न नियंतुं शक्यं। प्रदेशविशेषाभ्युपगमेपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदे
नैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात्। समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य संभवात्। तथाहि देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे सुखदुःखमन्वभू
त्तस्मात्प्रदेशादपक्रांते तच्छरीरे यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानसुखदुःखानुभवो दृश्यते स न स्याद्यदि देवदत्तय
ब्र ज्ञदत्तयोः समानदेशमदृष्टं न स्यात्। स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसंगश्च प्रदेशवादिनः स्यात्। ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशे[illegible]दृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशांतरव घ
र्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोगस्य। सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां दृष्टांताभावात्। वद तावत्त्वं के बहवः समानप्रदेशाश्चेति। रूपादय इ
ति चेत्। न तेषामपि धर्म्यंशेनाभेदात्। लक्षणभेदाच्च न तु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोस्ति। अंत्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति
चेत्। न भेदकल्पनायाश्चांत्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात्। आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्यु
पगमात्। तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धं॥५३॥ ॥इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ द्वि
तीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥३॥ तथा प्राणाः॥ वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः। चतुर्थेनेदानीं प्राण
विषयः परिहृयते। तत्र तावत्तत्तेजोऽसृजत। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामु

त्वविन्नसिद्धिनिबंधनाव्यवस्थां व्याविनाशे उपपत्त्यानुकूपादिविषयवर्त्मत्यत । असत्यां तु नरूपपत्तेः । कामं मा भूद्भिन्नत्वेनैतदुपरूपवे
वर्त्म । प्राप्नोति तु व्यवस्था हेतुमीवाद्यतिकरः । कार्यादीनामपि यदेकेनात्मनामनः संयुज्यते तदात्मांतरैरपि नात्मायचकः संयोगस्यात्मसं
निधानाद्विशेषात् तत्तत्सूर्हेतुविशेषाल्पनाविरोधः यदि तेषांस्यात्मनः सुखदुःखसंयोगे सर्वात्मनामेव समानं सुखदुःखत्वं प्रसज्येत । सा
देतदद्दष्टानिमित्तो नियमो भविष्यतीति नेत्साहुः । अदृष्टो नियमात् । बहुशात्मसु सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यंतरा विशेषतः सन्निहितेषु
मनोभावानाकृपर्यायमलहराः । महदप्युपार्ज्यते । संख्यातांताये न्नदनात्मसमवायिप्रधानवर्जं प्रधानसाधारणो ह्यप्रसात्मसुखदुःखोप भो
गस्य नियामकमुपपद्यते । कालादीनामपि सर्वं वत्साधारणो नात्ममनःसंयोगेन निर्वर्तितस्याऽदृष्टस्यैवात्मनः एनम् दृष्टमिति नियमस्त्व म्य
भावादेवम् एवं दोषः स्याद् एतदस्मिन् फलं प्राप्नुवानिदं परिहराणि इत्थं प्रयतेऽहं करवाणि इति विविधा अभिसंध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमानाः
अदृष्टस्यात्मनां व्यवस्थामिमां नियंस्यं तिति नेत्साहुः । अभिसंध्यादिष्वपि चैवं । अभिसंध्यादीनामपि साधारणो नेवात्ममनःसंयोगेन सर्वा
त्मसन्निधौ क्रियमाणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुषंग एव । प्रदेशादिति चेन्न तदभावात् । अथ यद्यपि विभुत्वेनात्मनः शरी
रपरिच्छिन्नमनसा संयोगः शरीराविच्छिन्न एवात्मप्रदेशमवविष्यति । प्रदेशकृता व्यवस्था भिसंध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष राघ्य.
तीति तदपि नोपपद्यते । कस्मादं तदभावात् विभुत्वाद्विशेषादिति सर्वदेवात्मानः सर्वशरीरसंबंधेन वर्तंते तेनैव देशविशेषे शरीरावच्छिन्नो ह्यात्मप्रदेशः ७१

फ.क स्वामिनः

ढ१ अतक्ष ५

हारादेव कुसुमपात्प्यात्मनो देहविशेषयोगात् । यस्त्वयं कर्मफलसंबंधः स चैकत्वमप्युपगम्य व्यतिकीर्येत तत्साम्यं कृत्वा क्षिति चेत्तानैतदेवं प्रसज्यते नै
मित्तिकत्वेन मी कर्तृत्वात्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबंधो नित्योपपादितं योऽहिंसाविरसः उपाधिसंतानाइवात्मनिजीवसंतानः तत्स्वकर्मव्यतिकरः फलव्य
तिकरो वा न भविष्यति ॥ आभास एव च ॥ आभास एव चैव जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः न स एव साक्षान्नापि वस्त्वंतरं । अतश्च
यथा नैकस्मिन् जलसूर्यके कंपमाने जलसूर्यकांतरं कंपते एवं नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसंबंधिनि जीवांतरस्य तत्संबंधः एवमव्यतिकर एव
कर्मफलयोः आभासस्य चाविद्याकृतत्वात् तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोप घु
३ पत्तिः येषां तु बहव आत्मानः ते च सर्वे सर्वगताः तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । कथं बहवो विभवश्चात्मानः चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिश न्म
याः तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तो भोगापवर्गाविति सांख्याः सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादिसमा द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽ
चेतना आत्मानः तदुपकरणानि चाणूनि मनांसि अचेतनानि तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगात् नव विशेषगुणा इच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यंते
ते चाव्यतिरेकेण प्रत्येकमात्मसु समवयंति स संसारः तेषां नवानामात्मगुणानामत्यंतानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः तत्र सांख्यानां तावत्
चैतन्यस्वरूपत्वात् सर्वात्मनां सन्निधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसंबंधे सर्वेषां सुखदुःखसंबंधः प्राप्नोति स्यादेतत् प्रधानप्रवृत्तेः पु
रुषकैवल्यार्थत्वात् व्यवस्था भविष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् तथा च अनिर्मोक्षः प्रसज्येतेति नैतत् सारं न ह्य[illegible] भि

दृ१

ब्री.
७०

चमुपसेवितव्यमित्यनुज्ञा शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः एवंप्रकारावनुज्ञापरिहारावेकत्वेप्यात्मनो देहसंबंधात्स्यातां देहैः संबंधो देहसंबंधः
कः पुनर्देहसंबंधः देहादिरयं संघातोहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः दृष्टा च सा सर्वप्राणिनामहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहमंधोहमनंधोऽ ठो
हं मूढोहममूढ इत्येवमात्मिका। न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यन्निवारकमस्ति प्राक्तु सम्यग्दर्शनात्प्रततैषा भ्रांतिः सर्वजंतुषु तदेवमविद्यानिमित्तदे
हाद्युपाधिकृताद्विशेषादैकात्म्याभ्युपगमेप्यनुज्ञापरिहाराववकल्प्येते सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तं नातस्य कृ
तार्थत्वात्तन्नियोज्यत्वानुपपत्तेः हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात् आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन्कथं नि
युज्येत न चात्मात्मन्येव नियोज्यः स्यात् शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेन्न तत्संहतत्वाभिमानात् सत्यं व्यतिरेक
दर्शिनो नियोज्यत्वं तथापि व्योमादिवद्देहाद्यसंहतत्वमपश्यत एवात्मनो नियोज्यत्वाभिमानः न हि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नि
योगो दृष्टः किमुतैकात्म्यदर्शिनः न च नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसंगः सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वादभिमानाभावाच्च
सम्यग्दर्शिनः तस्माद्देहसंबंधादेवानुज्ञापरिहारौ ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिष एकत्वेप्यग्निः क्रव्यात्परिह्रियते नेतरः यथा च प्रकाश एकस्या २
पि सवितुरमेध्यप्रदेशसंबद्धः परिह्रियते नेतरः शुचिभूमिष्ठः तथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैडूर्यादय उपादीयंते भौमा अपि संतो नरकलेवरा राम.
दयः परिह्रियंते तथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिगृह्यते तदेव जात्यंतरे परिवर्ज्यते तद्वत्॥ असंततेश्चाव्यतिकरः॥ स्यातां नामानुज्ञापरि ७०

ध५ तावत्।

ति पादवंतिवेदवादास्तत्र मस्तीत्येवमादयः। तस्माद्भ्रांतिनैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसंगः॥ स्मरंति च॥ स्मरंति च व्यासादयो य
था न जीवेन दुःखेन परमात्मा दुःखायत इति। तत्र यः परमात्मा स हि नित्यो निर्गुणः स्मृतः॥ न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा॥ कर्मात्मा त्वप
रो यो ऽसौ मोक्षबंधैः स युज्यते। स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनरिति। चशब्दात्समामनंति चेति वाक्यशेषः। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न
न्यो ऽभिचाकशीति। एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति च श्रुतिः। यदि तर्ह्येक एव सर्वेषां भूतानामंतरात्मा
स्यात्कथमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति। ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तं। तद्भेदाच्चानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावव्यतिकीर्णावुप
पद्येते किमत्र चोद्यत इति। उच्यते नैतदेवमनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयंति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशन्नान्यो
तो ऽस्ति द्रष्टा मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्येवंजातीयकाः। ननु भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वं प्रसिध्य
तीत्युक्तं। स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्यातां अभेद एव त्वत्र प्रतिपिपादयिषितः। ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ हि पुरु
षार्थसिद्धेः स्वभावप्राप्तस्तु भेदो ऽनूद्यते न च निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्यो ऽंशो जीवः संभवतीत्युक्तं। तस्मात्पर एवैकः सर्वेषां भूतानामंतरा
त्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्यानुज्ञापरिहारोपपत्तिः। तां ब्रूमः। अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत्॥ ऋतौ भार्यामु
पेयादित्यनुज्ञा गुर्वंगनां नोपगच्छेदिति परिहारः। तथाग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेदित्यनुज्ञा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति परिहारः। एवं लोकेपि

न १ इ ५ तृ २ अ २

नामरूपप्रकरेण निर्वर्त्तितेन्यर्थः १ दुःखस्यैवेत्स्यर्थः २

गी. नतु खेन दुःखमहमिति स्वविद्याकृते दुःखोपभोगमभिमन्यते। नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावाभावेन दुःखाभिमानो वास्ति। जीवस्याप्यविद्या
६९ कृतनामरूपनिर्वर्त्तितदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानो न तु पारमार्थिकोऽस्ति। यथा च स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्त
दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवत्यहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन
पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः। ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते। मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति। व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमव
पु गम्यते। तथा हि पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्संबंधाभिमानेषु (?) पुत्रो मृतो मित्रं मृतमिति चैवमा[...]षिते ये पूर्वमेव पुत्रादि दि भा
मत्ताभिमानास्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनां। अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं कि-
मुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति। तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः। प्रकाशादिवदिति निद-
र्शनोपन्यासः। यथा प्रकाशः सौर्यश्चान्द्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबंधात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भा-
वमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते। यथा वाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति। यथा
चोदशरावादिकम्पनात्तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्वान्सूर्यः कम्पते। एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपहिते जीवाख्येंऽशे दुःखायमा-
नेऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते। जीवस्यापि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तं। तथा चाविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्र रामः ६९

मा उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः इति। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदा
स्त इति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिभ्यश्च। स्यादेतस्यार्थस्य सिद्धिः चैतन्यं चाविशिष्टं जीवेश्वरयोः यथाग्निविस्फुलिंगयोरौष्ण्यं अतो भेदाभेदाव
गमाभ्यामंशत्वावगमः कुतश्चांशत्वावगमः॥ मंत्रवर्णात्॥ मंत्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति। तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति। अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजंगमानि निर्दिशति। अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र ती
र्थेभ्य इति प्रयोगात्। अंशः पादो भाग इति चानर्थांतरं। तस्मादप्यंशत्वावगमः। कुतश्चांशत्वावगमः॥ अपि च स्मर्यते॥ ईश्वरगीतास्वपीश्वरा च
शत्वं जीवस्य स्मर्यते। ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति। तस्मादप्यंशत्वावगमः। यत्तूक्तं स्वामिभृत्यादिष्वेवेशित्रीशितव्यभावो
लोके प्रसिद्ध इति यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिः तथापि शास्त्रात्त्वंशांशित्वं ईशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते। निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चेश्वरो नि
हीनोपाधिसंपन्नान्जीवान्प्रशास्तीति न किंचिद्विप्रतिषिध्यते। अत्राह ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखेनांशिनो
ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमांगगतेन दुःखेनांगिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत्। ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं
दुःखं प्राप्नुयात्। अतो वरं पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः स्यादिति। अत्रोच्यते॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः॥ य
था जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति प्रतिजानीमहे। जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्कृते

कें २

मी. तिविहितकारिणाम पर्यनततत्स्थ्रुपामाप्तपवेदसात्तमियादीश्वरस्य वास्तंता न पेहते लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं॥ तयोदेशकालनिमि
६८ त्तानां श्रवौ॰ दोषप्रसंगश्चेत्येवंजातीयकदोषजातमप्रत्यूहमेतेन दर्शयति॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके॥
जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः। स च संबन्धयोरेव दृष्टो लोके यथा स्वामिभृत्ययोर्यथाग्निविस्फुलिंगयोः। ततश्च जीवेश्वरयोरप्यु
पकार्योपकारकभावाभ्युपगमात् किं स्वामिभृत्यवत्संबन्ध आहोस्विदग्निविस्फुलिंगवदित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति।
अथवा स्वामिभृत्यप्रकारेष्वेवेशित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव संबन्ध इति प्राप्ते अतो ब्रवीति अंश इति। जीव ईश्वरस्यांशो भवितु
मर्हति यथाग्नेर्विस्फुलिंगः। अंश इवांशः। न हि निरवयवस्य मुख्योंऽशः संभवति। कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति। नानाव्यपदेशात्।
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः। एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति चैवंजातीयको भेदनिर्देशो नास
ति भेदे युज्यते। ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत इत्यत आह। अन्यथा चापीति। न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंश
त्रप त्वप्रतिपत्तिः। किं तर्हि। अन्यथा चापि च व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः। तथा ह्येके ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उतेत्यादिना। दाशा य एते कैवर्ता प
प्रसिद्धा ये चामी दासाः स्वामिष्वात्मानमुपक्षपयंति। ये चान्ये कितवा द्यूतकृतः। ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजंतूदाहरणेन सर्वेषामेव नाम राम.
रूपकृतकार्यकरणसंघातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह। तथान्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामयमेवार्थः प्रपंच्यते। त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कु ६८

खिनो दाशकितवादिभावं ब्रह्मण आमनंत्याथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते ब्रह्म दाशा २

दिषु कर्मसु तेष्वीश्वरः कारणत्वेन प्रसिद्धः तथापि सर्वोस्य वशवर्ति पुरुष ईश्वरो हेतुकर्त्रैति तिष्ठते रवसीयते तथा हि श्रुतिर्भवति । एष ह्येव साधु कर्म कार
यति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति पश्चात्त्वमनिति ष्ठत्वा त्वा नवेत तेपमधतीति वेको
तोपकान्नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां तो ऽप्यहृता ष्वामगमञ्ज नीवस्पतिनेस्फुयाते ॥ कृतप्रयत्ना पेक्षस्तु विहितप
तिषिद्धासेवपर्यादिभ्यः तु शब्दः त्रोदितदोषव्यावर्तनार्थः कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति । अत्र तस्यै
ते वोदितदोषाः न प्रसज्यन्ते जीव कृत धर्माधर्म वैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषमं विभजेत् पर्जन्य वदीश्वरो निमित्तमात्रेण यथा लोके ल
नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां व्रीहियवादीनां चासाधारणेभ्यः स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः न ह्यसति पर्जन्ये
रसपुष्पफलपलाशादि वैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वबीजेषु एवं जीव कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते ननु
कृतप्रयत्नमपेक्षमाणस्य परापेक्षत्वे न ते पपद्यते नैष दोषः परायत्ते पि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति अपि च पूर्व
प्रयत्नमपेक्षेदानीं कारयति पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात्संसारस्येत्यनवद्यं कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ई
श्वर इति । विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह एवं स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवं जातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं
भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्स

मी.
६०

करणात्वाभ्युपगमात्। समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात्। तस्मात्कर्तृत्वम
प्यात्मन उपाधिनिबंधनमेवेति सिद्धं। परात्तु तच्छ्रुतेः। यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबंधनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत्किमनपेक्ष्येश्वरं
भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा। तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति। कस्मादपेक्षाप्रयोजनाभावात्।
अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादि प्रयुक्तः कारकांतरसामग्रीसंपन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति न च लो
के प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जंतून्संसृजत ईश्वरस्य नै
र्घृण्यं प्रसज्येत विषमफलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यं। ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तं सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सा
पेक्षत्वे संभवे सापेक्षत्वं चेश्वरस्य संभवति सतोर्जंतूनां धर्माधर्मयोः। तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे। तदेव चेत्कर्तृत्वमीश्व
रापेक्षं स्यात्। किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत। अकृताभ्यागमश्च जीवस्य प्रसज्यते। तस्मात्स्वत एव जीवस्य कर्तृत्व
मिति। एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावस्थायां कार्यकारणसंघाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्या
तिमिरांधस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिवासात्साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसार
स्य सिद्धिः तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः तच्छ्रुतेः। यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्च जीवः यद्यपि च लोके कृष्या

संभवे यदुक्तं तदुपपन्नं भवतीत्यर्थः

राम.
६०

नमिति। कामाद्यथ्यमनसो रत्नयतीति श्रुतिः। तां स्वप्ने हस्यं तेन तन्मात्समनाए दस्वप्ने विहरति। विहारोपि वत्तत्वो वासनामय एव ननु
पारमार्थिकोस्तितया वस्तुनि रिवकारानुकूलमेव स्वप्ने व्याकर्णयति। उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो हसन्नुतेवापि भयानि पश्यन्निति। लोक
कोऽपि तथैव स्वप्ने रूपयति। आरूढं हस्तिनमिव गिरिशृंगमङ्गानामिव वनराजिमिति। तथोपादाने य[illegible] ए विक्रियरो भूत्कर्मकरणादिमत्विनिर्दि
शत्यापि तत्संबन्धस्यैवात्मनः कर्तृत्वे दृष्टव्येकवचनेकर्तृत्वात्सर्वस्य दर्शनत्वात्। भवति वलोके अनेकधा कारा विवक्षायां कथं प्रयुज्यते। योवै
राजोभ्युध्यत इति च। अपि चात्मिनुपादाने करणव्यापारोपरमामात्रं विवक्षते। न स्वातंत्र्यं कस्य चिदित्युक्तिरेवं कस्यापि स्वात्मकरणव्यापारो
परमस्य हेतुत्वात्। पत्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः। विज्ञानं यज्ञं तनुत इति। स च कर्तृत्वं प्रापयति। विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्। मनो
नेतरपात्रवत्तस्य श्रद्धैव शिर इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः। विज्ञानं देवाः
सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासत इति च वाक्यशेषात्। ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात्। स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यत्तरति
च यज्ञस्य नरपत्तस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात्। न च शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमेन भवति। सर्वेषां कारकाणामेव स्व
व्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वादुपलब्ध्यपेक्षत्वेयां करणानां त्वासा वात्मनः। न च तस्याप्यस्य कर्तृत्वमस्ति। नित्योपलब्धिस्वरू
पत्वात्। अहंकारस्य कर्तृत्वमपि कर्तृत्वेनोपजनयितुं न वितुम इति। अहंकारस्याप्युपलभ्यत्वात्। न चैवं सति करणान्तरकल्पना प्रसंगः बुद्धेः

शुद्धस्य

मात्र १

कर्तृत्वेन

गी.
६६

मापत्तुन्नयस्वमात्मानं परं ब्रह्म विश्वविमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्त्ता सुखी भवति सेयं दर्शदवस्थायो तथा तु न्नवस्थापामप्यविशेषां
ते विद्याप्रदीपेन विश्रुत्यात्मैव केवलो निर्द्वंद्वः सुखी भवति । तत्र हृष्टांतश्चैतवतो शेनइत्यत्र । तत्रा हि विशिष्टहेतुत्वन्नरणादिष्णुव्यापारेषपे
ह्येव वर्तिनियतानि करणानि वाक्पादीनि कर्त्तृणी भवति स्वशरीरेणात्वकर्त्ता एवमयमात्मा सर्वव्यापारेषपेक्षैव मनस्यादीनि करणानि कि
र्त्री भवति स्वात्मनात्वकर्त्तेति । नत्वात्मनस्तन्त्रगाइवावयवाः संतिये ह्स्तादिनि रिवव्यापारयानि तत्रामनश्चाशक्तिकरणान्यालंब्याइदीन
न्यस्येदाधयत्तनेसान्वार्थवतादिर्निर्हेतुकिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तत्र विधिशास्त्रं तावद्दाप्यात्मनं कर्तृत्वमुपादायकर्त्तृव्यविशेष
मुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मैषोऽपदेशादिति वो वाम्मानत्वादविद्यकृतं कर्तृत्वमुपा
दाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते । कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः इत्येवं जातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथापाप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवद
त्यतिरेतेन विहारोपादानेपरिहृतौ तयोरप्यनुवादरूपत्वात् ननु संध्ये स्थाने प्रभुमेषुकरणेषु स्वेशरीरे यथाकामं परिवर्त्तत इति विहारमुपदि
श्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति तत्रोपादाने वितदेव प्राणानामादाय तिस्मानेन विज्ञानमादायेति करणेषु कर्मकरणा विभक्ती
श्रूयमाणेन केवलस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं गमयतइति चेन्नोच्यते । न तावत्संध्ये स्थाने संतमात्मनः करणाविरमणमस्ति स्वधीः स्वप्नो भूत्वेमं राम·
लोकमतिक्रामतीत्यादिनात्रैव धीसंबंधश्रवणात् । तथाच स्मरन्ति इंद्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि सेवते विषयानिवत हि धीः स्वप्नदर्शं ६६

स्वप्नेकुक्रोऽ२

यदा

स्वप्नान्तस्यानित्यत्वात् । अपि चानित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षत्वसिद्धिः । तान्यात्मप्रतिपादने च न स्वाभाविकं कर्तृ
त्वं वक्तुं शक्यते । तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं । तथा च श्रुतिर्ध्यायतीव लेलायतीवेत्याद्युपमानो
पन्यासेन त्याज्यं कर्म [illegible]नी विरामइति वा पाषिलेपञ्चस्यैवात्मनोऽत्वात् । नहि कर्मादिविशेषलाभं दर्शयति नहि विवेकितं परस्माद्योतीयो
नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा दिव्य वेत्याता । परस्मादन्यः संसारी कर्ता भोक्ता वा प्रसज्येत परस्मादन्यस्य द्वितीयाभावात् बुद्ध्यादिसंघात
व्यतिरिक्तो न स्यात् । न [illegible] विद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । सविद्याव
स्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां तत्र एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति । तथा
स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसंपर्ककृते श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपतितः श्राव यित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्य श्रा
वयति तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं [illegible] शोकान्तरमित्यारभ्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक
एषोऽस्य परम आनन्द इत्युपसंहारात् । तदेतदाह याज्ञवल्क्यो यथा वतत्तो भवयेति । त्वं यत् वाधं वःपपठितः । नैवमं तत्र स्वाभाविकमेवात्मन
कर्तृत्वमग्रीषोमीयं विनिधिपानुलोकेतत्रानारणादस्माहस्माकर्ता दुःखी भवति । स एव स्वप्नसंस्थानो विप्रकृतवासनादिकरणाः स्व
[illegible]निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भवति । स्वप्नविद्याप्रत्युपस्थापितदैतसंस्थानस्यात्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति स तद्

यत एतादृशः श्रीः स यो एष ह रो [illegible]मात्मा भार्ये श्रावयितिः ३ त ५

अत्मागमादि २

मी· पद्येत। सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यं। अहंकरणं शरीरकार्या एवं प्रवृत्तेः सर्वेन्द्रियदर्शनात् तस्य
६५ हंगकामिश्रे हं जजे हं विजानामीति च। तस्माद् बुद्धेः कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारिकरणमन्यत्कल्पयितव्यं शक्तोऽपि हि स कर्ता करणा द
न्युपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृष्टस्तद्वदिति। ततश्च स एवात्मा ते विशेषवादः स्यात् [illegible] वर्त्मनि इदं कश्चिन्न करणमस्तीति तस्य कर्तृत्वा
भ्युपगमात्। समाधानमाह। योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः स्वभावविरूपदृष्टो वेदान्तेषु आत्मा [illegible]
तत्त्वोऽमन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति तेषां यदा आत्मानमित्येवं [illegible] सोपपत्तिः आत्मनः कर्तृ
ल त्वेनोपपद्येत। तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः॥ यथा चेतनोऽमयथा। एवं तावद् बुद्ध्यादेर्चेतनत्वादिनिर्देशे तु किं कर्तृत्वं शास्त्र [illegible] दर्शितम्
ति नुनः स्वाभाविकं वास्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते। तत्रैतेरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं प्राप्तम् [illegible] त्वमावादि
सिवंप्राप्तेब्रूमः। न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति अनिर्मोक्षप्रसंगात् कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः संभवति
अग्नेरिवौष्ण्यात्। न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्य
परिहारात् पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात्। यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभाववत्तद्वत्। न
निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन संबद्धानामत्यन्तपरिहारासंभवात्। ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति। न। साधनाय राम·
६५

स्यात्किंतु स्वक्रियायाः कर्तृत्वं व्यपदिशति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि चेति। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः करणव्युत्पत्त्या न जीव
स्य कर्तृत्वं सख्यते ति। नेत्युच्यते जीवस्य वैषनिर्देशो न बुद्धेः। अन्यथा जीवस्य स्यात् निर्देशविपर्ययः स्याद्विज्ञानेनेति वै निर्देशः स्यात् तथा य
स्य बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते। तद्यथा तं तौ विज्ञानमादाय वाति। इह तु विज्ञानं यज्ञं तनुत इति क
र्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यते। अतः स्वतन्त्रः कर्ता जीवः। ननु बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स्वतन्त्रः
सन् प्रियं हितमेवैकात्मनो नियमेन संपादयेत्। न विपरीतं विपरीतमपि तु संपादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिर नियमेनो
पपद्यत इति। अत उत्तरं पठति। उपलब्धिवदनियमः। यथाऽयमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते एवमनियमे
नैवेष्टमनिष्टं च संपादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादाना॰॰॰दिति चेत्। न। विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजन
त्वादुपलब्धिहेतूनाम्। उपलब्धौ स्वतन्त्रः। अपि चात्मनोऽन्यत्र योगात्। अर्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति दे
शकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते। भवति ॰॰ऽप्येधोदकाद्यपे॰॰॰स्यापि पक्तुः पक्तृत्वं स
हकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्ट॰॰क्रियाप्रवृत्तौ नियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते। शक्तिविपर्ययात्। इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता
भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् ततः शक्तिविपर्ययः स्यात्। करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चा

मि.
६४

५३

थ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत न चैवं दृश्यते। अथवान्यतरस्यात्मन इंद्रियस्य वा श
क्तिप्रतिबंधोऽभ्युपगंतव्यः। न चात्मनः शक्तिप्रतिबंधः संभवत्यविक्रियत्वात्। नापींद्रियस्य न हि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्ति
कस्य सतोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिबध्येत। तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मनः। तथा च श्रुतिः। अन्यत्रमना
अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति। कामादयश्चास्य वृत्तय इति द
र्शयति कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति। तस्माद्युक्तमेतत्तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश
इति॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्। तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपंच्यते। कर्ता चायं जीवः स्यात्। कस्मात्। शास्त्रार्थवत्वात्।
एवं च यजेत जुहुयाद्दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति। अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति।
न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भवति। एष हि द्रष्टा श्रोता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति। विहारोप
देशात्। इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां संध्ये स्थाने विहारमुपदिशति। स ईयतेऽमृतो यत्र काममिति। स्वे शरीरे यथाकामं
परिवर्ततेति च॥ उपादानात्। इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति। तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञा राम.
नमादायेति। प्राणान्गृहीत्वेति च॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः। इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु ६४

२५ ए। २

मिथ्याज्ञानस्यसम्यग्ज्ञानादन्यत्रनिवृत्तिरस्तीति।अतोयावद्ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयंबुद्ध्युपाधिसंबंधोनशाम्यति।दर्शयति
च।वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात्।तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेति।ननुसुषुप्तप्रलययोर्नश
क्यतेबुद्धिसंबंधआत्मनोऽभ्युपगंतुं।सतासोम्यतदासंपन्नोभवतिस्वमपीतोभवतीतिवचनात्कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च।तत्कथंयावदा
त्मभावित्वंबुद्धिसंबंधस्येति।अत्रोच्यते॥पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोऽभिव्यक्तियोगात्।यथालोकेपुंस्त्वादीनिबीजात्मनाविद्यमानान्येव
बाल्यादिष्वनुपलभ्यमानान्यविद्यमानवदभिप्रेयमाणानियौवनादिष्वाविर्भवंति।नाविद्यमानान्युत्पद्यंतेषंढादीनामपितदुत्प
त्तिप्रसंगात्।एवमयमपिबुद्धिसंबंधःशक्त्यात्मनाविद्यमानएवसुषुप्तप्रलययोःपुनःप्रबोधप्रसवयोराविर्भवति।एवंह्येतद्युज्यते।नह्या
कस्मिकीकस्यचिदुत्पत्तिःसंभवत्यतिप्रसंगात्।दर्शयतिचसुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसद्भावकारितं।सतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्य
महइति।तइहव्याघ्रोवासिंहोवेत्यादिना।तस्मात्सिद्धमेतद्यावदात्मभावीबुद्ध्याद्युपाधिसंबंधइति॥नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनिय
मोवान्यथा॥तच्चात्मनउपाधिभूतमंतःकरणंमनोबुद्धिर्विज्ञानंचित्तमितिचानेकधातत्रतत्राभिलप्यते।क्वचिच्चवृत्तिविभागेनसंशया
दिवृत्तिकंमनइत्युच्यतेनिश्चयादिवृत्तिकंबुद्धिरिति।तच्चैवंभूतमंतःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगंतव्यम्।अन्यथाह्यनभ्युपगम्यमा
नेतस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगःस्यात्।आत्मेंद्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानांसंनिधानेसतिनित्यमेवोपलब्धिःप्रसज्येत।

मी. तद्वत्। स्यादेतद्यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यंभावीत्यतो बुद्धिवियो
६३ गे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति। अत उत्तरं पठति॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥ नेयमनंत
रनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशंकनीया। कस्मात्। यावदात्मभावित्वाद्बुद्धिसंयोगस्य। यावदयमात्मा संसारी भवति यावदस्य सम्यग्दर्शनेन
संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति। यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसंबंधस्तावदेव जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च।
परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति। न हि नित्यमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्विती
यो वेदांतार्थनिरूपणायामुपलभ्यते। नान्योतोस्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता। नान्यदतोस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मंतृ विज्ञातृ। तत्त्वमसि। अहं ब्रह्मास्मीत्यादि
शा श्रुतिशतेभ्यः। कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति। तद्दर्शनादित्याह। तथा हि शास्त्रं दर्शयति। योयं विज्ञानमयः प्राणे
षु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि। तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसार
त्वमेवाभिप्रेयते। यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत्। स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरतीति च लोकांतरगम ज
नेप्यवियोगं बुद्ध्या दर्शयति। केन समानः। तयैव बुद्ध्येति गम्यते सन्निधानात्। तद्दर्शयति ध्यायतीव लेलायतीवेति। एतदुक्तं भवति। ना
यं स्वतो ध्यायति नापि चलति ध्यायंत्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलंत्यां चलतीवेति। अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरोयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसंबंधः। न च राम.
बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति प्रदेशांतरे विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इति विज्ञानस्य मन आदिभिः सह पाठात् ४ ६२

[redacted]
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् २१
गुणेनाराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति पूरणीयं ... तु गुणेनेत्यस्य
वरणी बुद्धेर्गुणसेवेत्यर्थः ३

तयाचबालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यतुभागोजीवःसविज्ञेयःसचानंत्यायकल्पतइति।अणुत्वंजीवस्योक्त्वातस्यैवपुनरानंत्यमाह।
तच्चैवमेवसमंजसंस्यात्।यद्यौपचारिकमणुत्वंमेवसार्वगत्यंचानंत्यं।नतत्त्वमर्थेणुत्वंमेवकल्पितं।नवानंत्यमौपचारिकमितिराख्यंविना
त्वंसर्वोपाधिषस्तुब्रह्मात्मभावस्यप्रतिपिपादयिषितत्वात्।तथेतरस्मिन्नपिश्रुतेऽणुत्वंनेऽबुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवाराग्रमात्रोह्यवरोऽपिदृष्टइतिबुद्धे
र्गुणसंबंधेनैवाराग्रमात्रत्वंशास्तिनस्वेनैवात्मना।एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यइत्यत्रापिनजीवस्याणुपरिमाणत्वंशिष्यतेपरस्यैवा
त्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेनज्ञानप्रसादगम्यत्वेनचप्रकृतत्वाज्जीवस्यापिचमुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः।तस्मात्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रा
यमिदमणुत्ववचनंउपाध्यभिप्रायंवाद्रष्टव्यं।तथाप्यतयाशरीरंसमारुह्यैवमेवंतासुरीयकेषुविभेदोपदेशेषुबुद्धेर्वोपाधिस्तयानी
ऽशरीरंसमारूह्यैवंयोजयितव्यं।व्यपदेशमात्रंवाशिलापुत्रकस्यशरीरमित्यादिवत्।नह्यत्रगुणागुणिविभागोविद्यतइत्युक्तं।
हृदयायतनत्ववचनमपिबुद्धेरेवतदायतनत्वात्।तथोत्क्रांत्यादीनामप्युपाध्यायत्ततांदर्शयति।कस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्या
मिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेतिउत्क्रांत्यभावेहिगत्यागत्योरप्यभावोविज्ञायते।नह्यनपसृप्तस्यदेहादपा
गतिःस्यात्।एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशःप्राज्ञवत्यथाप्राज्ञस्यपरमात्मनःसगुणोपासनेषूपाधिगुणसारत्वा
दणीयस्त्वादिव्यपदेशः।अणीयान्व्रीहेर्वायवाद्वामनोमयःप्राणशरीरःसर्वगंधःसर्वरसःसत्यकामःसत्यसंकल्पइत्येवंप्रकारः

प२ स्तु ६ स्य ४

मी· चेद्ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवोपि विभुर्भवितुमर्हति। परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातं तस्माद्विभुर्जीवः तथा च स वा एष म
६२ हानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवंति। न चाणोर्जीवस्य सक
लशरीरगता वेदनोपपद्यते। त्वक्संबंधात्स्यादिति चेन्न कंटकतोदनेपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कंटकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि व
त्र र्तते त्वक् च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति। पादतल एव तु कंटकतुन्नो वेदनां प्रतिलभते। न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात्। गुणत्व
मेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत। प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यांतरत्वं व्याख्यातं। गंधोपि गुणत्वाभ्युपगमात्स्वाश्रय एव संचरितुमर्हति। अ
न्यथा गुणत्वहानिप्रसंगात्। तथा चोक्तं द्वैपायनेन। उपलभ्याप्सु चेद्गंधं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितमि
ति। यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात्। चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ नात्र गुणगुणिविभागो
विद्यत इति। शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातं। परिशेषाद्विभुर्जीवः। कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश
इति। तस्या बुद्धेर्गुणाः तद्गुणाः इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयः। तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे संभवति तद्गुणसारस्त
द्भावस्तद्गुणसारत्वं। नहि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति। बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं रामः
संसारित्वमकर्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः। तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशस्तदुत्क्रांत्यादि ६२

ते१ भिन्नास्योऽहंत्यादि व्यपदेशो न स्यात् ४ —— १

वस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति। अतश्चानैकांतिकमेतत् तद्गुणत्वाद्रूपादिवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गंधस्याश्रयविश्ले
षदर्शनात्। गंधस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसंगात्। तच्चाक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातोऽवगम्यते
इतरथा पूर्वावस्थातो गुरुत्वादिभिर्हीयेत। स्यादेतत् गंधाश्रयाणां विश्लिष्टानामल्पत्वात्सन्नपि विशेषो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि गंधपरमाणवः स
र्वतो विप्रसृता गंधबुद्धिमुत्पादयंति नासिकापुटमनुप्रविशंत इति चेन्न। अतींद्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगंधोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु न च लो
के घ्रातो गंध इति प्रतीतिर्गंधवद्द्रव्यमाघ्रातमिति। गंध एवाघ्रात इति लौकिकाः प्रतियंति। रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गंधस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरे
क इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः। तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुमंतव्यं निरूपकैर्नान्यथा। न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतस्त
नो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियंतुं शक्यते॥ ॥ तथा च दर्शयति॥ हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय त
स्यैवालोमभ्य आनखेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति॥ पृथगुपदेशात्॥ प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति चात्मप्रज्ञयोः
कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिता गम्यते। तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति च कर्तुः शारीरात्पृथग्वि
ज्ञानस्योपदेश एतमेवाभिप्रायमुपोद्बलयति तस्मादणुरात्मेति। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्॥ तुशब्दः पक्षं व्या
वर्तयति। नैतदस्त्यणुरात्मेति। उत्पत्त्यश्रवणाद्धि परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तं। परमेव

उच्यते ५ ध ५

श्री. ६२ वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ अत्राह यदुक्तमविरोधश्चंदनवदिति तदयुक्तं । दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरतुल्यत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशवृ
त्तित्वे चंदनदृष्टांतोऽवकल्पेत । प्रत्यक्षं तु चंदनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनं च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं
नैकदेशवर्तित्वं । अनुमेयं तदिति यदुच्येत न चात्रानुमानं संभवति किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिंद्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः स
तः किं वा विभोर्नभस इव आहोस्विच्चंदनस्येवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयानतिवृत्तिरिति । अत्रोच्यते । नायं दोषः । कस्मात् । अभ्युपगमात् । अभ्यु
पगम्यते ह्यात्मनोऽपि चंदनस्येव देहैकदेशवर्तित्वमवस्थितिवैशेष्यं । कथमिति । हृद्येष ह्यात्मा पठ्यते वेदांतेषु । हृदि ह्येष आत्मा । स वा एष आत्मा
हृदि । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष इत्याद्युपदेशेभ्यः । तस्माद्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदवि
रोधश्चंदनवदिति ॥ गुणाद्वालोकवत् ॥ चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृ
तीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभापवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात् कदाचिच्चंदनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्माव
यवविसर्पणेनापि सकलदेहाह्लादयितृत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवाः संति येरयं सकलं देहं विप्रसर्पेदित्याशंक्य गुणाद्वालोकवदित्युक्तं ।
कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न त
स्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः प्रविरलावयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति । अत उत्तरं पठति । व्यतिरेको गंधवत् ।
यथा गुणस्यापि सतो गंधस्य गंधवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गंधवत्सु कुसुमादिगंधोपलब्धेः एवमणोरपि सतो जी राम. ६२

स्वगंध १ तं १ तं ५

नू२

२ वमप्ययमात्मानाणुः स्यात् १ त१

णुत्वसिद्धिः॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्॥ अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा कस्मात्तच्छ्रुतेः। अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः।
स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रति
षिध्येतेति चेत्। नैष दोषः कस्मादितराधिकारात्। परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः। परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदित
वाक्यात् व्यत्वेन प्रकृतत्वात्। विरजः पर आकाशादित्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात्। ननु योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीरो महत्व
संबंधित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते। शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः। तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते।
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च॥ इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते। एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेश
इति प्राणसंबंधाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते। तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति। बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पित
स्य च भागो जीवः स विज्ञेय इति। आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानान्तरं। ननु अणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्येत।
दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वांगशैत्योपलब्धिः। निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति। अत उत्तरं पठति॥ अविरोधश्चन्दनवत्।
यथा हि हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसंबद्धोऽपि सन्सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करि
ष्यति। त्वक्संबंधाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते। त्वगात्मनोर्हि संबंधः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति॥ अवस्थिति

र३ प

मी. माणा इति। ननु च नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तमतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति। परस्य चात्मनोनंतत्वमाम्नातं तेन च कुतो
६. जीवस्य परिमाणचिंतावतार इति। उच्यते सत्यमेतत् उत्क्रांतिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयंति। स्वशब्देन चास्य क्वचिदणु
परिमाणत्वमाम्नायते। तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः। तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नो जीव इति। उत्क्रां
तिस्तावत् स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामतीति। गतिरपि ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छं
ति। आगतिरपि तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे इति। आसामुत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति
प्नोति। न हि विभोश्चलनमवकल्पत इति। सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्य
ते। स्वात्मना चोत्तरयोः॥ उत्क्रांतिः कदाचिदचलतोपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत न तूत्तरे
गत्यागती। नाचलतः संभवतः। स्वात्मना हि तयोः संबंधो भवति। गमेः कर्तृस्थक्रियत्वात्। अमध्यमपरिमाणस्य च गत्याग
ती अणुत्व एव संभवतः। सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रांतिरप्यपसृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते। न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्याताम्।
देहप्रदेशानां चोत्क्रांतावपादानत्ववचनाच्च चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति। स एतास्तेजोमात्राः सम
भ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति। शुक्रमादाय पुनरैति स्थानमिति चांतरेपि शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतः। तस्मादप्य राम.
६

स्था १ बुद्धिसत्वस्य ५ ग ४

स्व[stain]स्थ चेतयमाना दृश्यन्ते। अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। ज्ञो नित्यचैतन्योऽयमात्मात एव य
स्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते। परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातं विज्ञानमान
न्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यादिषु श्रुतिषु तदेव चेत्परं ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यापि नित्यचैतन्य
स्वरूपत्वमग्न्यौष्ण्यप्रकाशवदिति गम्यते। विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति। असुप्त[stain]ः सुप्तानभिचाकशीति अत्रायं पुरुषः स्व
यंज्योतिर्भवति नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत एवंरूपाः। अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति च सर्वैः करणद्वारैरिदं वे
६ देदेति विज्ञानेनानुसंधानात्तद्रूपत्वसिद्धिः। नित्यचैतन्यस्वरूपत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् न गन्धादिविषयविशेषपरिच्छे
दार्थत्वात्। तथा हि दर्शयति गन्धाय घ्राणमित्यादि। यत्तु सुप्ता[stain]दयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः सुषु[stain]प्तस्य यद्वै नं
तन्न पश्यति [stain] पश्यन्वै तन्[stain]न पश्यति। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु त[stain]द्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभ
क्तं यत्पश्येदित्यादिना। एतदुक्तं भवति विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादिति। यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रका
श्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्तद्वत् वैशेषिकादिकल्पनाऽश्रुतिविरोधादाभासीभवति। तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति नि
श्चिनुमः॥१५॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्॥ इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते किमणुपरिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्विन्महत्परि

ना ५ त २

आत्मम य २

मी. पीसर्वभूतांतरात्मेतिश्रुतेः बुद्ध्याद्युपाधिभिर्भिन्नत्वस्य प्रविभागवतिभानेप्याकाशस्येव घटादिसंबंधनिमित्ते। तथावस्थातुंसर्वाश्रय
५९ मात्मानं ब्रह्मविज्ञानमयो मनोमयः स्वच्छत्वं मकश्रोत्रमयइत्येवमादिब्रह्मरूपएवाविहितस्य सतोस्यैकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति।
तन्मयत्वं वास्य विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्यातदुपरक्तस्वरूपत्वेन्नीमयोजात्मेत्यादिवत्स्वरूपं। यदपि विश्वायात्माविज्ञानमय एव तोतद
प्यतएवौपाधिकसंबंधात्तेनत्वं। उपाध्यभेसन्नावस्थानात्तीत्तत्वलये चप्रलयइति। तथावदर्शयति एतेभ्यो भूतेभ्यः समु
त्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति नवोपाधिपलपरूवा यैनात्मविलयइत्येतदप्यत्रैव मा भगवानमोहांतमापीपदन्नवा
६ इमं विज्ञानामिनप्रेत्यसंज्ञास्तीति प्रश्रुत्वंकंपतिपारयति। नवाअरेहंमोहंब्रवीम्यविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा
मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति प्रतिज्ञानुपरोधाय विलक्षणस्यैवब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात्ताल्लक्षण्यमेवो प्पनपोह्यपाधिनिमि
त्तएव। अन्यत्रऊर्ध्वं विमोक्षात्प्रेत्य बुद्धिनिश्चय तस्यैवविज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्र[illegible]त्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् त त्या
मात्रैवात्मोत्पद्यते मलोत्पद्यते वेति।। ताः तत एव ।। सकिंजात्वाद्युतानानामिव आगंतुकचैतन्यः स्वतश्चेतनश्चा[illegible]इत्वित्सांख्यानामिव नित्यचै
तन्यस्वरूपएवेतिवादविप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तमागंतुकमात्मनश्चैतन्यमात्ममनःसंयोगजं [illegible] इष्टसंयोगजत्वेनोत्पद्यते राम·
नादिगुणावदित्यापाते। नित्यचैतन्यत्वेहि सुप्तमूर्छितग्रहाविष्टानामपिचैतन्यस्यात्। तेष्वपि नकिंचिद्विद्यम चेतयामहीति जल्पंति। ५९

पं २ म २

इत्यादिवाक्यसंदर्भैनः ४

सेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्ट्वा सर्व एव आत्मानो व्युच्चरंतीति भोक्तॄ
णामात्मनां पृथक्सृष्टिं शास्ति यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चै
वापियंतीति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते। सरूपवचनाज्जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवंति चैतन्ययोगात् न च क्वचिदश्रव
मन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति। श्रुत्यंतरगतस्याप्यविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्त्तव्यत्वात्। तथा प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावाप
त्त्यैव व्याख्यातव्या। तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिवत्। तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नात्मा जीव उत्पद्यत इति। कस्मादश्रुतेः। न ह्य
स्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्सु प्रदेशेषु। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं। सत्यमुक्तं। उत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति
वदामः। कस्मान्नित्यत्वाच्च ताभ्यः चशब्दादजत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते। तथाजत्वमवि[illegible]तस्यैव ब्रह्मणो
जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मना चेति। न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते। ताः काः श्रुतयः। न जीवो म्रियते स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृ
तोऽभयो ब्रह्म। न जायते म्रियते वा विपश्चित्। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ना
मरूपे व्याकरवाणि। स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः। तत्त्वमसि। अहं ब्रह्मास्मि। अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमा[illegible] नित्यत्ववादिन्यः श्रुतयो जीवानां नि
त्यत्वं प्रतिपादयंति। ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यत इत्युक्तं। अत्रोच्यते नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्या

धौं १ प्र २ धो २ दिवा २

देहाश्रयावुत्पत्तिप्रलयौ जीवस्य न स्त इत्यर्थः प४९

मी-
५८

रोभावयोर्हिंसतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतो नात्मनः । न हि शरीरसंबंधादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केन चिदुपलभ्यते । स वा अ
यं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाणः इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति ।
जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यं । अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य जीवस्य परस्मादात्मन उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति ना
स्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्त इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥१६॥ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ता
भ्यः ॥ अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपंजराध्यक्षः कर्मफलसंबंधी स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्य
त इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः । कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिंगादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते । कासुचि
त्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते । न चोत्पत्तिराम्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति । कुतः । प्रतिज्ञा
नुपरोधादेव । एकस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमितीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत । तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य
प्रतिज्ञोपरुध्येत । न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं । लक्षणभेदात् । अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा त
द्विपरीतो हि जीवो । विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान्ह्याकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारस्तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधि राम
गता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखयुक् प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्य प्रपंचोत्पत्तिकाले उत्पत्तिर्भवितुमर्हति । अपि च यथा ५८

न तयोः क्रमान्तरं मृग्यं सर्वत्रैव भौतिकत्वे लिंगं करणानां अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येवंजातीय
कः [illegible] व्यपदेशो क्वचित् भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः अथ पुनरभौतिकानि करणानि तथापि न भूतोत्पत्ति
क्रमः करणैर्विशिष्यते प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं करणानीति । आथर्वणे तु समाम्नाये पाठक्रमपमा
त्रे करणानां भूतानां च न तदोत्पत्तिक्रम उच्यते तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करणक्रम आम्नायते प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आ
त्मानमैक्षत स मनोसृजत तन्मन एवासीत् तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भंगः ॥ १५ ॥ चराचरव्यपा
श्रयः स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवंजातीयकाल्लौ
किकाद्व्यपदेशात् जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात्कस्यचिद्भ्रान्तिः तामपनुदामः । न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसंबं
धोपपत्तेः । शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्यातां श्रूयते च जीवापेतं वा
व किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति । ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः । सत्यं दर्शितो भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरण
व्यपदेशः । किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति उच्यते चराचरव्यपाश्रयः स्थावरजंगमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ स्थावर
जंगमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते च अतस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते । तद्भावभावित्वात् शरीरप्रादुर्भावति

शरीरांतरावच्छेदेन [illegible]नेत्यर्थः ४४

दू॰

मी. ५७ कार्या तीति॥ अनन्तस्योपपद्यत इत्यत आह विपर्ययेति॥ ज्ञानानां सतां हि लिङ्गिकालस्य व्यतिक्रान्तावदेवीपीयात॥ आपस्तेजसो जाताः सम्मस्तेजो वायुः एवं
क्रमेण लयस्तस्मिन्संस्तमेतरेचानेनतरम नेनतरं कारणमपीत्यस्य सर्वकार्यत्वात् परमकारणं परमसूक्ष्मं ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यं॥ नहि स्वका
रणाव्यतिक्रमेण कारणकारणैरपायो न्याय्यः। स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र प्रदर्शितः। जगत्प्रतिष्ठा देवर्षयः पृथ्वी
अप्सु प्रलीयते ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयत इत्येवमादौ॥ उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेवक्रान्तत्वान्नाप्ययेमवितुमर्हति॥ नचा
सावयोग्यत्वादप्ययेनाकांक्ष्यते। नहि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः। कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः॥ कार्या
प्ययेतु कारणस्यावस्थाने युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात्॥ अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेणतल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात्॥ भूतानामु त
त्तिप्रलयावनुलोमक्रमाभ्यांभवतइत्युक्तम्। आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मान्त इत्युक्तम्। संहितस्यतु मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः
त श्रुतिस्मृत्योः बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेवच इंद्रियाणि हयानाहुरित्यादिलिङ्गेभ्यः। तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पत्ति
प्रलयावुपसंग्राह्यौ॥ सर्वस्यवस्तुजातस्योत्पत्तिब्रह्मत्वाभ्युपगमात्॥ अपिचाथर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तराखेकरणा
न्युक्रम्यन्ते। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति। तस्मात् पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्र
मभंगप्रसंगो भूतानामिति चेन्नाविशेषात्। यावद्धि तावद्भौतिकानि करणानि ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति राम. ५७

प्रतिलोम ५

शाखै १

नोभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति संदेहे सति प्राप्तं तावत्स्वयमेव स्वविकारान्सृजंतीति कुतः । आकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादिस्वात
त्र्यश्रवणात् ननु चेतनानां स्वतंत्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा । नैष दोषः तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षंतेति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणाद
त्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते । स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति । कुतः शास्त्रं यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथि
व्या अंतरो यमयतीत्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति तथा सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति प्रस्तुत्य स सच्च त्यच्चाभवत्
दात्मानं स्वयमकुरुतेति चेतनस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्तु ईक्षणश्रवणमप्तेजसोः तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं । ना
न्योतोस्ति द्रष्टेति । किंतु नरखाति चेतनाः ब्रह्मतत्वाख्यसत्तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति सूत्र ३ ॥१३॥ विपर्ययेण तु क्रमोत उप
पद्यते च ॥ भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिंतितः येदानीमप्ययक्रमश्चिंत्यते । किमनियतेन क्रमेणाप्ययः उतोत्पत्तिक्रमेणाथवात
द्विपरीतेनेति । त्रयोपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलयाः भूतानां ब्रह्माधीनाः श्रूयंते यतो वा इमानि भूतानि जायंते । येन जातानि जीवंति
यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति । तत्रानियमोऽविशेषादिति [illegible] अथवोत्पत्तिक्रमस्यावगतत्वात्प्रलयस्यापि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रम
स्यादित्येवं प्राप्ते । ततो ब्रूमो विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोतः उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति तथाहि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढ
स्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति । अपि च दृश्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येति अद्भ्यश्च जातं हिमकरकाद्यब्भावमप्ये

पं॰

मी॰ श्यादिनाऽच्यते। किं वा पृथिवीति। तत्र पृ(?) त्वावत्। श्री(?)स्विय वा घोऽदना। दिवा परिगृहीतत्वमिति। तत्र सूत्रे शब्दः प्रसिद्धेर्नो द्रव्या(?)नास्य
५६ शेषोऽयं तमर्थमनुपोद्बलयति। तस्माद्यत्र कांचनवर्षं तत्र देवभूयिष्ठमत्रे भवती ति। श्रीस्विय वा येव स्विस्ति निर्वर्तेत बहुः ... तिन पृथिवी
त्वं वंशानुक्रमः। पृथिव्येवेयमत्रशब्देनाऽभ्योऽनायमाना विवक्षितेति। कस्मादत्र विकारात ता रूपा ना शब्दो तत्र ख्या। प्रसिद्धा रस्या ...
तैजोत्स्वननतत्र दपोऽस्वजते ... व महाभूतविषयावर्ज्येति। तत्र क्रमप्राप्तं पृथिवी महाभूते विनेश्यना। कस्माद्धीत्या(?)दिपरिग्रहो न्या(?)यः। तयाऽऽत्
पमविवाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणेऽस्यते। पत्तूलं तत्रत्रस्ये तिान स्योऽदनादेरम्य वस्तार्थस्य हुतत्वनियमोऽस्ति। नाविव्रीह्यादीनामनु पृथिव्याः श्रु
विनेवहुलत्वनियमोऽस्ति। यथा पाण्डुरस्याङ्कुरस्याहितस्य वन्दे त्रसादर्शनात्। नायं दोषो बाहुल्यादेनत्वात्। भूयिष्ठे हि पृथिव्याः कृत
रूपं न तथाऽप्तरोहितेऽपोरालोकाः। अपि पृथिव्याः कार्यासार्वत्र मुख्य ... स्वाव हन्तामालेस्यतः ... कं रूपं पृथिव्याः इति निश्चीयते। कृष्णतरमपि
६ समानाधिकारमध्यः पृथिवी निमवतीति। तथ दृष्टोदारश्चाभीतत्समरूप्यतत्ताः पृथिव्यामवदिनिचा पृथिव्यालक्षीत्याप स्पष्टं निर्दर्शयति। पृ
थिव्याः ऊषघयऊषधीभ्योऽन्नमिति चैवमपि विकारादिपृथिव्याः प्रतिपादके श्रुतस्तुकृतो व्रीह्यादि श्रुतिपक्षेः प्रसिद्धिरधिकारादिति
रेव लाभ्यते। वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वादन्नाद्यस्य तत्कारेता पृथिव्या एवाम्बुः प्रमेवक्तत्वपतीति दृश्यते। तस्मात्पृथिवीयमन्नशब्देनेति। तत्र राम॰
निधानादेवतुनर्लिङ्गात्स्वः। ... मानि विपदादीनि भूतानि तद्वयमेवस्वविकारात् ... स्यास्तोऽस्मिन्परमेश्वरस्तेनेते नान्यनादनिश्चया ५६

क्र   न१
स्र२

काशः संभूत इति श्रुतस्तात्संभवस्य पदादानस्यात्मनः पंचमीनिर्देशात्तस्यैव च संभवत्तेरिहापि कारात्परत्ता दर्शितः दधिक्षीरे इति
ष्या ॐ वपथयस्यपादाने पंचमी दर्शनात् क्षयोरग्निरित्यप्यपादाने पंचम्यैवेति गम्यते। अपि च वायोरूर्ध्वमग्निः संभूत इति कल्पेऽप
पदार्थयोगः स्फुमत्तकारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूत इति तस्मादेषा श्रुतिः वायुयोनित्वं तेजसो गमयतीति न चेतरापेक्ष्या किं तु स
योनित्वे तेजसो गमयतीति तेनेजो ब्रह्मजमिति नियन्तस्याः पारंपर्यजत्वेप्यविरोधात्। यदा पयस्याकाशं वायुं वसद्भावायुभावापन्नं ब्रह्म तेजो स
त्प जतेति ब्रह्मजत्वेपि तेजसो न विरुध्यते। यथा तस्याः शृतेन तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादी दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मना वस्था
नेन दात्मानं स्वयमकुरुतेति। तथा वेश्वरस्मरणं भवति बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः इत्याद्युक्त्वा भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा इति य घ
पि बुध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवंतो ईश्वरं नेन यापि सर्वस्य भावजातस्य सा ज्ञात्मना भावेश्वरवेद्यत्वात्। एतेनाक्रमस्य सृष्टिवादिन्य
क्रतयो व्याख्याताः। तासां सर्वासामुपपन्नेः। क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वेष यापानुपपन्नेः प्रति तापितहं रूपत्वमात्रमपेक्षतेनाव्यपद्धितन
मात्वमिति स्पाविरोधः॥ ११॥ ॐ अतस्माप्याहास्त्वरूवर्ज्ञते। आपोत्स्नेस्तसेज्जो यते। तस्मात्तद्याप्याहा। तदपोसृजततेतिचाग्नेरापइतिव
सति वचनेनास्ति सेशयः। तेजसस्तत्सृष्टिं व्याख्याय इदानीमपां सृष्टिं व्याचष्टे। पात्रीं प्याभिस्यापइति सत्र यांव भव॥ इयं स्वविकाररूपशब्दं
तेरूपः। तापापरे ह्नंतव...स्यांसडनायेमभीतितात्यग्नस्वल्पजं ततिति श्रुत्ये। तत्रसंशयः। किमनेनान्वेशदेन्धाशियवा घम्पकरूपर्थवा

[illegible]

मी. ५५ ननु वियदसत्त्वमसंभववदपि वितिरेकेन खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभवत्युत्पत्तिराशंकितव्या। कस्मादनुपपत्तेः। सन्मात्रं हि ब्रह्म
न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः संभवति असत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः। नापि सद्विशेषात् दृष्टविपर्ययात्। सामान्याद्धि विशेषा उत्प
द्यमाना दृश्यंते न तु विशेषेभ्यः सामान्यं। नाप्यसतः निरात्मकत्वात्। कथमसतः सज्जायेतेति चाक्षेपश्रवणात्। स कारणं क
रणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति च ब्रह्मणो जनयितारं निवारयति। वियत्पवनयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता न तु
ब्रह्मणः सास्तीति वैषम्यं। न च विकारेभ्यो विकारांतरोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोपि विकारत्वं भवितुमर्हति। मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्र
संगात्। या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेवनो ब्रह्मेत्यविरोधः॥ तेजोऽतस्तथा ह्याह॥ छांदोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं तैत्तिरीयके तु वायु
त मूलत्वं। तत्र तेजोयोनिं प्रति विप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इति। कुतः। सदेवेत्युपक्रम्य तत्तेजोऽसृजतेत्युपदेशात्। सर्ववि
ज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य संभवात्। तज्जलानिति च अविशेषश्रुतेः। एतस्माज्जायते प्राण इति चोपक्रम्य श्रुत्यंतरे सर्वस्या
विशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्। तैत्तिरीयके च स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेत्यविशेषश्रवणात्। तस्माद्वायोरग्निरिति क्रमोपदे
शो द्रष्टव्यो वायोरनंतरमग्निः संभूत इत्येवं प्राप्ते उच्यते। तेजोऽतो मातरिश्वनो जायत इति। कस्मात् तथा ह्याह। वायोरग्निरिति। अव्यवहिते हि ते
सो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरिति पंचमी कृतिः करर्षिता स्यात्। ननु क्रमार्थैषा भविष्यतीति चेत्। नेति ब्रूमः। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ

राम ५ मृ. १२

१ अनित्यत्वेऽकृतिमाह तोन्यदिति॰ मत्वेकस्यैव संभृत शब्दस्य गौणत्वेनुरूपत्वं चेति तन्न॥ आकाशेति विनाशस्य पुरस्सरसंभवादित्याह तपसीत्वि॰ बल व निर्दिष्टकृतपाठो तोन्यकृते नमनादेकवाक्य
तमाश्रयति भत्वा मनिस्समन्वयदृश्यप संहरति तस्मादिति॰ २

व १ मा १ क्षा ३

ननस्य प्रतिमात्ता लिंगत्वस्तोः नु स्पर्शान्तत्वं दर्शयति॥ अस्त्येतस्य दार्ढ्यमिति विवक्षतत्त्वोन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति॥ तपस्विप्रस
शब्दवदाकाशस्य नन्वस्ति तेगौरवात्वमित्येतदाकाशसंभवश्रुतस्य नुमानाभ्यां परिहृतं तत्स्याद्कुलकार्यं वियदिति सिद्धं॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥
अतिदेशोपमेतेन न वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदगद्योवायुर्व्याख्यातः॥ तत्राप्येतेष वायोर्गं ... रवचितव्यः॥ न वायुरुत्पद्यते ... दोग
नाग्रुत्पत्तिश्रवणस्य॥ न प्रामाण्यमस्येकः पक्षः॥ अस्तितु न त्रियाणामुत्पत्तिश्रवणं॥ आत्मन आकाशादायुरिति परिनिष्पन्नोत्तरं॥ तत्राश्रयमायादिश्रुतिविषय श्रु
निर्गतौ वायोरुत्पत्तिश्रुतिः॥ असंभवादिसपरोक्षपायः॥ असंभवश्रुतेषां नस्तिमिता देवतायदाद्युरित्यत्तमय प्रतिषेधात्॥ अस्मृतत्वादश्रवणा
च्च प्रतितानुपरोधाधावद्धिकारे च विभागाभ्युपगमाद्युत्पद्यते वायुरिति सिद्धांतः॥ अत्तमयपक्षतिषेधोऽपरविद्याविषयश्रापि त्रिकाधात्मा
दीनामिव वायोरुत्तमयानावाच्छत्तप्रतिविधानंवाम्नतत्वादश्रवणं॥ ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणेऽश्रवणाश्रवणायोरेक
मर्वाधिकरणाकुमयविषयमस्तु किमतिदेशेनेति विशेषदृष्ट... व्यतेस्यमे ... तन्नश्चापि मंदधियां शंकामात्रनिवृत्तारांकानिवृत्त्यर्थोपमतिदेशः ४
क्रियते॥ तेवर्गविद्यादिद्युत्पद्यस्ततया वायोर्महाभागत्वश्रवणाद्तत्मयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवनि नित्यत्वाशंका स्यादिति॥ असंभवस्तु
सतोनुपपत्तेः॥ वियत्सवनयोरुत्पद्यमानत्वेन नोत्पत्तिमुपपद्यत तत्र सतोपिमत्वेकृतं छित्तरुत्पत्तिरिति स्यात्तस्यापि विच्छिन्नतिःतेषा
विकारेभ्यश्चाकाशादिभ्य उत्तरे षां विकाराणामुत्पत्तिमुपपद्यत्या काशस्यापि विकारादेव ब्रह्मणोऽनुत्पत्तिरितिकश्चिन्मन्येत॥ तामाशंकामप

ना ४

तथा चोक्तं स्वबोधसिद्धिप्रतीपदृष्टुमराकार्नकृत्य० १

आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेरन्योन्यदत्तजन्मस्वभावस्याकाशस्य सतिश्रुत्या लिङ्गरूपमभावस्तत्राद्यमथायेति। विभुत्वादाकाशवत्सर्वगतत्वेति श्रुत्यर्थः। विभुत्वात्परद्व्यमत्वानिरवयवद्रव्यत्वलिङ्गानां विभु
त्वादिलिङ्गसहितागमबाधमाहयदपीत्यादिना। धर्मिविकाराभावे गुणनाशो नस्यादिति तर्कार्थमनित्यपदं गुणाश्रयत्वमेव हेतुः। तद्वत्स्वसमानसत्ताकगुणवत्त्वं भवतो विभुत्वानित्वानित्यविचार
मनत्वमारिरत्पूर्वार्थः। स्वरूपासिद्धिमप्याह विभुत्वादीनां चेति। स्वर्धमस्य संयोगः परिमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणत्वमनित्यत्वं तेनाकाशसंयोगस्य सा मनवत्त्वमनित्यत्वं नत्वसाधारणं हि तद्भूतारस

पी. आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा वाक्योपसंहारदर्शनात्रेति वक्ष्यति रखङ्गु ति। एवं चोत्पन्नमाका
५४ शस्योत्पत्तेर्न सर्वोत्तरकालयो विशेषः संभावयितुं शक्यत इति। तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमा
नेन नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा चन ब्रह्म स्थूलादिभिः पृथिव्या
दिस्वभावैः स्वभाववदक्षरं ब्रह्मस्थूलमनणु इत्यादिश्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि तत्स्वभाववदनाकाशमिति श्रुतेरव
गम्यते तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशत्वमिति स्थितं। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत् श्रुतिविरोधे
सत्युत्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्। अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वाद्घटादि
वदित्यादि प्रयोगसंभवाच्चात्मन्यनेकान्त इति चेन्नतस्योपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनां चाका
शस्य संप्रतिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् यच्चोक्तं शब्दाच्चेति तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियदमृताद्वौकसत्रनिवत्‌ द्रष्टव्या
उत्पत्तिप्रलयोपपादितत्वात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियत इत्यविरोध
प्रमहत्त्वायनाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते न तु तुल्यगतित्वाय तद्वत्। एत
तेनानंतत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। ज्यायानाकाशादित्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः काकाशान्याकाश्यस्यानुपपन्नमात्तत्वा इति सिद्धिः राम. ५४

श्रुत्योपजन्म सर्वगतत्वविभुत्वमात्मा आकाशयोर्न समं। ज्यायानाकाशादिति श्रुतेः। फकिराकाशसाम्यं तत्र तत्राह यदि किं चित्स्वर्वसंबंधेन व्यपदिश्यते असङ्गत्वेन वा पंचीकरणादस्पर्शत्वम
सिद्धं कार्मदिम्मात्मानिरवयवत्वमप्यसिद्धं द्रव्यत्वलक्षणहितेभ्यात्म्यव्यासिद्धेरित्यर्थः। नित्य इत्यंशे न साम्यं मन्तनिवक्षितं। ननु यथानंतोपमाकाशस्यैवमनंतत्वात्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव सा
म्यं भूतेनेत्याह एतेनेति। आकाशस्य कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः। श्रुतिस्त्वापेक्षिकानंत्यद्वारा ब्रह्मानंत्यं प्रत्यायतीति भावः। न्यूनाधिकाकाशस्य न मुख्योपमानत्वमित्याह ज्याया
निति। मुख्योपमानासत्त्वे श्रुतिर्न तदवेति। तस्मादाकाशस्योपमानत्वमात्रेणानित्यत्वं नास्तीति भावः।

उच्छेदो विनाशो ऽभावस्वभावत्वं मिथ्यात्वं वा संभावयितुं शक्य इत्यर्थः ... तत्र भवसिद्धस्य स्वभावस्य बाधकाभावादित्यर्थः। अकार्यात्मनः सिद्धो ऽस्याविद्यासहितस्योपादानस्या
दृष्टादिनिमित्तस्य च सत्त्वात् कारणानुपपत्तिहेतोः सामग्रीसत्त्वे ... सिद्ध ... कार्य ... वेति। आ ... विषये जातीयता
... तात्पर्यमिति प्रकृतमनुपपन्नमिति स्यादित्यादिना। न१

मवत्यपि तात्पर्येन तान्तरस्य यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वात् तत्र यावत्सत्त्वमवस्थित्वे नात्र्यन्तरो ऽवर्तमानस्वभावत्व
स्वभावत्वं वा न संभावयितुं शक्यम् एवमप्रमात्यक्षिपस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं वा कारणस्य पतन्ते समानजातीयमने
कारणं द्रव्ययोरप्रीनास्तीति तेषामुच्यते न तावत्समानजातीयमेवारभन्ते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हि तन्तूनां तत्संयोगा
नां च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यत्वगुणत्वाभ्युपगमात् न च निमित्तकारणं नाम विशुद्धिवेमादीनां समानजातीयत्वनिय
मोऽस्ति स्यादेतत् समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति तदप्यनैकान्तिकं सूत्रमो
ने ह्यनेकजातीयैरेकारभ्यते ... तथा ... विविजातीयकं वन्वितं ... ता घ ...
समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमान्तर्यक्षोऽसर्वस्य सर्वथा समानजातीयत्वात् नाप्यनेकमेवारभन्ते नैकमिति नियमोऽस्ति
अणुर्मनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् एकैको हि परमाणुर्मनश्चाद्यं कर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते द्रव्यारम्भे
एवेति कारणं कृत्वा नियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात् भवति हि नियमो यदि संयोगसचिवे द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्ये
त तदेव द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यमित्यभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणममानमेकं जायते यथा भावेन क्वचिदेकं
परिणममानं क्षीरादि दध्यादिभावेनानेकमेकं कारणं कार्यं जनयतीति ... शास्त्रप्रमाणकात्वात् ...

... समवायिकारणं संयोग ... कर्म ... आद्यकर्मारम्भ ... आत्मा ... इत्यादि ...
केनभावि ... समवायि नैकत्वादनेकत्वनियमभंगं नियम ... इत्याह एकैको हीति। द्रव्यान्तरैः समवायिभिरित्यर्थः। द्वितीयकुत्र ... आरम्भ ... संगीकारेण द्व
... नियमाभ्युपगमात् ... इति ... स ... परमाणु ... इति ... क्षीरादौ ... इति ... ५
... निर्णयादिदिभानम् ... सहायदर्शनात् ... कर्मसर्गादिति ... आनन्दभावो ... इति ... श

आकाशो नोत्पद्यते सामग्र्यभावात् इत्याकाशो विकारः विभक्तत्वात् घटादिवदिति सत्प्रतिपक्षमाह यावदिति। यो विभक्तः स विकार इत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह ... [illegible] दिगादिषु व्यभिचारमाशंक्य ... [illegible] ... तेनेति। विभक्तत्वेनेत्यर्थः। आत्मनि व्यभिचारं शंकते नन्विति। ... [illegible] ... परमार्थतो विभागस्य कल्पितत्वेन ... [illegible] ... व्यभिचार इत्याह नेति। अत्र ... [illegible]
धादौ व्यभिचारः।

मी. ५३
स्य ब्रह्मकार्यत्वेनोपपन्नं स्यादिति द्रष्टव्यं। यत्तु नेत्युक्तं संभवाभावादिति प्रागनुत्पत्तिरुक्ता निरस्तेति ग्रन्थक्रमः॥ यावद्विकारं तु विभा
गो लोकवत्॥ ॥ तुशब्द आकाशस्य संभवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः। न खल्वाकाशोत्पत्त्यसंभवमाशंकनीयं। यतो यावत्किंचिद्विकारजातं घट
घटिकोदंचनादि वा कटककेयूरकुंडलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोकेऽनुदृश्यते। नत्वविभक्तं किंचित्कार्यं तद्वि
भक्तमुपलभ्यते। अस्ति विभाग आकाशस्य पृथिव्यादिभ्यो वगम्यते। तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति। एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वा
दीनां कार्यत्वं व्याख्यातं। नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत्प्राप्नोति। न। आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुतेः। यदि
ह्यात्मापि विकारः स्यात्तस्मात्परमन्यन्न श्रुतमिति आकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकं स्यात्। आत्मनः कार्यत्वे स्यात्। तथा च शून्यवादः प्रसज्येत।
दे आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणाशंकानुपपत्तिः। न ह्यात्मागंतुकः कस्यचित्स्वयंसिद्धत्वात्। न ह्यात्मात्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति। त
स्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेयसिद्धये उपादीयंते। न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युप
गम्यंते। आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात्सिध्यति। न चेदृशस्य निराकरणं संभवति। आगंतुकं हि
वस्तु निराक्रियते न स्वरूपं। य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वरूपं। न ह्यग्नेरौष्ण्यमग्निना निराक्रियते। तथाहमेवेदानीं जानामि
वर्तमानं वस्तु अहमेवातीतमतीततरं चाज्ञासिषमहमेवानागतमनागततरं च ज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनान्यथा राम. ५३

... [illegible] विभक्तत्वादित्यादिहेतोराभासत्वमाह ... [illegible] ... परमकारणत्वेनाकृतस्य कार्यत्वे ... [illegible]
... [illegible] ... शास्त्रार्थ ... [illegible] ... नाभासत्वमित्याह ... [illegible]
आत्माभावे ... [illegible] ... शून्यवादः ... [illegible] ... आत्मत्वादिति।
... [illegible] ... कार्ये नाहि ... [illegible] ... सिद्धोऽन्यथा ... [illegible] ... नहीति।

दिवसुपसंत्राचविसन्ववः ४

नदन्यत्वन्यायेनैव उदकंक्षीरस्यमविक्षारस्तानान्नवस्यते भेदादितिभावः ७ सिंहावलोकितन्यायेनविमर्शस्तत्वतिवादिनं प्रत्याहापिचकांदांगेप्यहति ३

अर्थाक्रम्यमानः २

नेत्यत्यतेनाक्लिनेजः प्राचम्पानुरोधेन न्नूसंतरवासिद्धाविषयसदार्थः परिसमन्नबोमवति। पदार्थधर्मत्वात्नूमस्या। प्रविचतन्तेनोसन्नेनेतन्निना
वन्नमस्य वाचकः कश्चिद्धोस्ति अर्थानुक्रमो गम्यते। तेर्वायोरग्निरित्यनेन अनुसंतर प्रसिद्धेन क्रमेणानिवार्यते। विकल्पस्य तु विषये तु विषयत्रेनमोः
प्रथमजत्वविषयावसंभवानभ्युपगमाभ्यां निवारितो। तस्मान्नास्तिक्रमो विप्रतिषेधः। अपिच कांदाग्येचेनाक्रांतं अक्रांतं भवतीसेतां प्रति
सांवाक्वापक्रमेक्रांतां समर्थयितुं मसमाक्रांतमपि विषयं तुल्यत्वात्तु पसंख्यानं तथां। किमगण्डनस्तेस्विरापकेसमाक्रांतं न संग्रहे। तत्वापदी
नूमाकाशस्य सर्वगतानप्रदेशत्वाद्दु स्वराणां तत्कार्यत्वे अस्मद् विदितमेवतद्भवतित्रातो नप्रतिज्ञा हीयते। नचैकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिको
धो भवति। क्षीरोदकवद्धस्तनमसारव्यतिरेकोपपन्नेरिति। अत्रोच्यते। नक्षीरोदकन्यायेन ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानेनेत्वं। प्रदादिहष्टे भांसाद्
क्रि तप्रमाघना ... प्रकृतिविकारन्यायेन वेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते। क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानेन सम्यक्कृतानेसा
ता। नहि क्षीरस्यानग्रहीतस्योदकस्य सम्यक्कृतानग्रहे ... नत्वमस्ति नचवेदस्य पुरुषाणामिव मोघालीकत्वं वनादिभिर्योवधारणानु
पपद्यते। सा वधारणा चेयमेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिः। क्षीरोदकन्यायेन नोपमानापीष्यते तन्नैव स्वकार्यायेन रूपेदं वत्वेकदेशाविष कार्यमेववस्ते
यं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयपतावधारणां चेतिन्याय्यं। प्रदादिष्वविहितं संभवात्रैतदसर्वं वद्रुपन्यसितं भवतिस्थितं कृतोपनुसोमे
महामना अनूचानमानीस्तब्धोस्य तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिनात स्याद्देशेयवत्कविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं नर्वे

नाप्यौपचारिकमित्याहसावधारणांचेति। कामयकं वै२ मेवारादस्त्वेकत्वं अवधारणाद्धिलीमयरेतुनोपपद्यते) हि२ मामाभ्रांतिस्तामालीकं मिथ्याभावप्राणेनेगवंचनमभार्थ मेयं नै। आदिपदा
नहिमाणवकसिंहत्वमुपचर्मन सिंहादन्योस्तिमनाणविमाणवकरतिमदंगितोक्तिम्। तस्माद्दृष्टमेकांतिकं) विअलिक्षास्रमादकरत्नावादर्शानेमद्वत्तं तेते ४
नगनो विवक्षितं अक्रमानलौपचारिकं अभ्यासो हि असकमर्थस्य भवति नत्वस्यात्यमपि आगो यो पचारिकत्वमित्यर्थः ३ निः शेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नासान्निक्षर्ष तदेविरो
एकदेशविषयो ... पनेन ... ३

२ एकमेकदेशिमते हि विते अलमामाण्यवादी त्वोकं स्मारमति त्यमर्थिति। मु रूपसिद्धांत्याहनैकेति २

अकुसंतरवितोषे नीभमपरत्वक मनावीयाग्रास्मै दोषनेऽश्रीत्वाहिंक स्येति ६

५ प्रकृतिपंचम्यावीवपि मीरव्यस्य क्रमस्य क्रतत्यात्प्रवृत्तत्वात्) तेऽनः आधमात्रसभावेनदुर्बलत्वात्‌ ५

त १

मी.
५२

पदप्रमात्वाद्वद्वैवं स्मृतं पुरस्तादित्येवमादयः। तस्मात्त्व... आदि वेदवचनमप्युपपद्यते। पञ्चक्रमात्रेन्नैर्विषयत्वमुपपद्यत इति तदयु

क्तं विधयुक्तविषयस्यान्यत्वे नरस्य दर्शितत्वात्। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति। सैतंदर्शितं विरुद्धं तु तत्र नैतो ऽस्य जन्यतेस्येन न

अनंतरत्वान्नैकवाक्यत्वात्सर्वश्रुतीनां भवत्येकवाक्यत्वमविरुद्धानां। इह तु विरोधः तत्र सह तु तस्यत्व उपपद्यते इदयत्वं वेद्यानां भवान्तदपो

न प्रथमजत्वं संभवति। विकल्पासंभवाद्वेति। नैष दोषः। तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात्। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः

संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति। अशक्या हि पंक्तिरन्यथा परिणेतुं। शक्यते परिणेतुं कोरशक्यत्वे तिर्यग्लोकं चाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तत्ते

जोऽसृजतेति। न हि पंक्तिस्तेजोजनिप्रधाना सतीकां तत्तस्यः ...ऽमाकाशस्य तन्निवारयितुं शक्नोति। एवं कस्य वाक्यस्य व्यापार अविरोधादित्यर्थः

दपासंभवात्वेकोपक्रमेरणानेकेत्र वेद्यस्त्वेन हि तस्य कवाक्यकल्पनायां संभवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिहानिर्न वा

निःसल्लकृत्तस्यत्व उत्त्वश्च व्यासहयसंवेद्यो निश्चीयते। अनंतरवशेन स्वच्छंदतोपसंहृतानां यथा वसर्वेषु त्वविद्वत्सनन्त्वानां नित्य

तेसातद्वादेवसर्वस्य वस्तु जातस्य ब्रह्मजत्वं प्रथमात्तेन प्रदेशांतरे विहितं तेनेः प्रकृत्वे तत्त्विक्रमं वारयत्येवं नेजसो विब्रह्मजत्वेन

प्रमाणांतनत्र्यंतरविहितं नभः प्रकृत्वेतत्त्विक्रमं वारयितुमर्हति। न तु रामविषानार्थमेत तद्वक्तं तज्जनानि विशितं तद्वुपासीत निश्रुते। राम।

नितस्त्रष्टिवाक्ये तस्मादेतत्प्रदेशांतरस्य सिद्धक्रममन्यथयितुमर्हति। तन्नेजोऽसृजतेत्येवंस्रष्टिवाक्येऽनाद्दत्तपाश्रितक्रमेव सृष्टानयस्ते। ५२

न त्वेकस्य अपूर्वेने कार्थत्वं संभवति दूरलसत्यापि भि कार्याणि गस्यादि लतत आह स्त्रजलिविभिः एकस्य कर्तुरनेककार्यसंबंधो दृष्टः। न त्वेकस्य वाक्यस्य नानार्थत्वं दृष्टं। नानार्थकप्रयोग

तुपयउत्तनभिन्नार्थो आहृत्या वाक्यभेदएव। आनयनस्य जलस्तीराभ्यां घटपटसंबंधादित्यर्थः ५ एकस्य शब्दस्यावृत्तिं विनाऽनेकार्थत्वं नास्तीत्येतत्तु जनेनेतिप्रदेशस्थां सृष्टिं प्रत्युप

कारानस्त्येवी वाक्यांतरस्यैव कल्पनान्नाप्रतिपाद्यत्यर्थः ५ तेजोऽसृजतेत्याकाशादितन्नसर्वे तेजोजनत्वाजिगिरिस्थते जोजनत्वर्थादित्याकाशादिजनितेषु संहारेत्वं दा

एरमाकाशस्यानुत्पत्तौ सर्वश्रुतीनामविरोधप्रदर्शनेनदर्शितेतिसिद्धांतःआगमस्यश्रुतस्यसिद्धांतेनदूषयति प्रतिज्ञेति। अहानिरबाधः सामयजुरथर्वणं शाखाभेदज्ञापनार्थाः तदिषदः नकाचने
ति। आत्मनि दृष्टे [illegible] नास्ति। सर्थः

श्री१ म२

तीसतोब्रह्मणस्तत्कार्यं तद्विज्ञातेनसहविज्ञातमेवाकाशं भवतीय याज्ञीरदर्शीघटेकतिविदक्षिंदंकः प्रकृत्रिमाःसंतः [illegible] हस्तेनैव
दृष्टाय वंति। नहिस्त्रीरज्जुहस्ताद्विंदुश्चहस्तौ परिशिष्यते। एवं ब्रह्मणस्तत्कार्यं च व्यतिरिक्तेदेशकालेनत्वात् [illegible] तमेव ब्रह्मस्यहस्तोनसीमवति।
तस्मादाकाशेनमसः संभवश्चवदतामिति एवं प्राप्तइदमाह॥ ॥प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः॥ ॥येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंवि श्रुत
मते ज्ञातमित्यात्मनिखल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदंसर्वंविदितमिति कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिनकाचनमद्बहिर्वि
द्यास्तीति चैवंरूपाप्रतिवेदांतंप्रतिज्ञाविज्ञापिता। तस्याःप्रतिज्ञायाएवमहानिरनुपपद्यतेयद्यव्यतिरेकःकृत्स्नस्यवस्तुजातस्यविज्ञेया
द्ब्रह्मणःस्यात्। व्यतिरेकेहिसत्येकविज्ञानेनसर्वंविज्ञायतइतीयंप्रतिज्ञाहीयेत। सचाव्यतिरेकएवमुपपद्यतेयदिकृत्स्नंवस्तुजा
तमेकस्माद्ब्रह्मणउत्पद्येत। शब्देभ्यश्चप्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैवप्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते। तथाहियेनाश्रुतंश्रुतंभव
तीतिप्रतिज्ञायमृदादिदृष्टांतैःकार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैःप्रतिज्ञैषासमर्थ्यते। तत्साधनायैवचोत्तरेशब्दाःसदेवसो
म्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षततत्तेजोऽसृजतेत्येवंकार्यजातंब्रह्मणःप्रदर्श्याव्यतिरेकंप्रदर्शयंतिऐतदात्म्यमि
दंसर्वमित्यारभ्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः। तद्यद्याकाशंनब्रह्मकार्यंस्यान्नब्रह्मणिविज्ञातेआकाशंविज्ञायेततततश्चप्रतिज्ञाहानिः
स्यात्। नचप्रतिज्ञाहान्यावेदस्याप्रामाण्यंयुक्तंकर्तुं। तथाहिप्रतिवेदांतंतेतेशब्दास्तेनतेनदृष्टांतेनतामेवप्रतिज्ञांज्ञापयंति। इदंसर्वं

ननु सर्वस्य ब्रह्माव्यतिरेकात् प्रतिज्ञाया अहानिरिष्यतां तत्कथं विज्ञानाद्वि [illegible] लोके ग्रहणादि कल्पितत्वेनाव्यतिरेकात् प्रतिज्ञासिद्धिः किं न स्यादित्यस्त्येनेतत आह शब्देभ्य
श्चेति। अव्यतिरेकस्य एवमन्यायमसो ने सर्थः। अयं भावः। जीवस्य तावत् ब्रह्मत्वात् ब्रह्माव्यतिरेकः। अज्ञानतत्संबंधयोः कल्पितत्वेनाव्यतिरेकः एवं तथा ज्ञानाद्यो [illegible] सत्कार्य
त्वेनैवाव्यतिरेकसिद्धिः तस्मात् [illegible] उपादानत्वात् तस्माद् व्यतिरेकाभावो [illegible] निस्त्रलक्षणस्य [illegible] तस्मात् प्रतिज्ञासिद्धये आकाशस्य कार्यत्वेनैव
[illegible] आथर्वणे [illegible] दृष्टांतेन [illegible] इदं सर्वमिति आय [illegible]

…ताश्रीमान्न द्वितीयमिति कथमिति सएवादेशेन दृष्टं स्वदृष्टं … नद्वितीयमित्यद्वितीयश्रुतिः … सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाधके

प्रथमा सेयं द्वितीयपरिहारेति एकमेवेति। कार्यं … द्वितीयमत्वतं वागवस्थायामसत्त्वं … सर्वं इत्यर्थः उक्तेन्दे

अभेदोपचारात्मकिः

छां॰ सश्वेतकेतो ब्रह्मतत्त्वशिक्षाभिकारेत्रादि गौरवाद्योगव्याख्यानं देवस्तब्धोऽयमाहूतपासि ब्रह्मविज्ञानसाधनेऽदृष्टश्रौत्र

५१ श्रीप्रपुरुषतेऽशुंजसा श्रुवितो ये ब्रह्मणा तद्दत्ता कथं पुनरनुतस्य श्रेनमसएकमेवाद्वितीयमितीदं प्रतिज्ञा हास्य घटेनैव

नमसोद्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति। कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति। तदुच्यते। एकमेवेति ज्ञानाद्वस्तु

कार्यापन्नकारणापद्यते। यथा लोके कश्चित्कुम्भकार एक एव घटशरावोदञ्चनादीनि … लभ्यापरेषु कस्त्रनानाविधेषु

मत्पात्रेषु सारितान्यपनम्य दृश्यन्ते एवैकाकिनी सर्वेषु पात्रेष्वासीदिति। सदेवत्याव धारणपार्थकार्यजातमेवं सर्वं

एकमेवेत्यवधारणमात्रं कार्यं अद्वितीय पदव्याख्यानमपि छा॰ अंतरं … श्रेयसीदिदमित्येषा श्रीदेवदत्तादि तद्वदद्वितीयश्रुतिरपि प्रत्येतरं वाधयति। यथा सदेवेदमग्रमप्रहे … तुमृदाराघ्ना

पिष्टान्यद्दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेनपि … सृष्टान्तास्ति निन च नमसोपि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्मप्रसज्यते। न

हि शास्यत्वानि विशेषितानि नानात्वानि न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः नभसो … अन्यत्वमस्ति क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोः किंपितात्र नेत्ता

दिधर्मसामान्यात्। सर्गकाले तु ब्रह्म जगद्रूपादविनु पततोऽस्तिभिन्नभिन्न रश्मिश्रुतिर्नेनान्यत्वमवसीयते। तेन पा

कोशशरीरं ब्रह्मत्वादिभिर्निम्योपि ब्रह्मणः काशयोरभेदोपचारसिद्धिः। अत एव ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः। राम॰

पि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणापि … अव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवत् ५१

धर्मसाम्येऽप्यन्तरं … कथं भेद इत्यत आह सर्गकाले त्विति। धर्मसाम्यादद्वितीयत्वोपपत्तिरिति … भाष्यकारोक्ति। द्वितीयमाकाशमपरि) अद्वितीयं ब्रह्म …

इति अद्वैतेति। अभेदोपचारादेव सर्व

भेदोऽनेकेषु गुणत्वे वैदिकोदाहरणमाह देवदत्तेत्यादिना आकाशे द्वितीये भेदव्यपदे
शोऽपि गौणः इति संबंधः

प्रागभावासत्त्वे स्फुरत्प्रतिपिंडीति स्थलान्तरबोधकाकाशस्वरूपमाह छिद्रमव्याप्यमः सुषिरमिति भेदः

संभावयितुं शक्यते। किंचिच्छिद्रगुणत्वेन नन्वाकाशमस्तु छिद्रमविशिष्टं वस्त्वेव निराकृतेः अवसानं। पृथिव्यादिवैधर्म्याद्विभु
त्वादिलक्षणादाकाशस्याजनत्वसिद्धिः तस्माद्यथा लोके आकाशं कुर्वीकाशो जातः इत्येवं जातीयको गौणः प्रयोगो भवति। यथा
च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येवं जातीयको भेदव्यपदेशो भवति। वेदेऽप्यारण्यानाकाशेष्वा
लभेरन्निति एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या॥ शब्दाच्च॥ शब्दः खल्वाकाशस्याजन्यत्वं ख्यापयति। यत आह वायुश्चा
न्तरिक्षं चैतदमृतमिति। न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते। आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति चाकाशेन ब्रह्म नित्यत्वसर्वगत
त्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमानेनाकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति। न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते। स यथानंतोऽयमाकाश एव
मनंत आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणं। आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मेति च। न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणा तेन विशे
षणं संभवति। नीलेनेवोत्पलस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥ इदं
पदोत्तरं सूत्रं स्यादेतत्कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य तस्मादेतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु
तेजःप्रभृतिषु वर्तमानस्य मुख्यत्वे संभवत्याकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्याच्चैकस्यापि संभूत
शब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः। ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य तपसा ब्रह्म विजिज्ञा

इत्यत्र उपमितावे ददृष्टान्तवच्चेद ४

नीलेनेति वराहदृष्टो दाहरणमिति मत्वा: सर्वोत्तरं:

सद्भावे:

यथैकस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे अन्नं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेति वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्यान्ने गौणत्वं आनंदे च मुख्यत्वं तथैकस्यापि संभूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदेन प्रयोगो नानार्थत्वादिमाह स्याच्चेति २

४ आकाशेन ब्रह्मसदृशीकरणमिति यत गम्यते पूर्वोक्तवाक्येभ्यस्तस्मान्नित्यं

उदाहरणांतरमाह यथा चेति १

वायोरग्निरिति क्रमश्रुतिभंगप्रसंगादिति भावः २

मी. ५०

जतेति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन संबंधो दृश्यते । यथा सूपं पक्त्वौदनं पचतीति । एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति
योजयिष्यामि नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि छांदोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके चाकाशस्य । न चोभयोः प्रथमजत्वं संभवति ।
एतेनेतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्रापि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मा
त्तेजः संभूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य संभवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्संबंधानुपपत्तेः वायोरग्निरिति च पृथगाम्ना
नात् । अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह ॥ गौण्यसंभवात् ॥ नास्ति वियत उत्पत्तिः अश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादि
नी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् । असंभवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्कणभु
गभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसंभवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयंति । समवाय्यसमवायिनिमित्तका
रणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न त्वाकाशस्यै
कजातीयमनेकं च द्रव्यमारंभकमस्ति यस्मिन्समवायिकारणे सति असमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशमुत्पद्ये
त । तदभावात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरका राम
लयोर्विशेषः संभाव्यते । प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः ५०

सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंतीति वाजिनः एतस्माज्जायते प्राण इत्याथर्वणिकाश्चामनंति नान्ये २

अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्मिथो विरोधोस्ति न वेति वाक्यभेदेकवाक्यत्वाभ्यां संदेहे एकस्मिन्स्तदा वाक्यभेदेन विरोधात् अप्रामाण्यमनयोः श्रुत्योरिति पूर्वपक्षः विप्रत्वादान नुत्पत्तिप्रसंगेको श्री

एकाती मारुतत्रतादिति उत्पत्तिश्रुतिर्मुख्या नास्तीति निरूप्यते संधिः संप्रति पूर्वपक्षः तैत्तिरीयकाः पक्षि स्वरूपकाराः अस्ति तु इति छांदोग्या:

तै.

वेदांतेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यंते। केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनंति केचिन्न। तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमाम

छंदोग्य. नंति केचिन्न। एवं जीवस्य प्राणानां च। एवमेव क्रमादिद्वारकोपि विप्रतिषेधः श्रुत्यंतरेषूपलक्ष्यते। विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षि

ले तत्वं स्थापितं। तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशंक्येत इत्यतः सर्ववेदांतगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपंच आ

रभ्यते तदर्थनिर्मलत्वे व प्रयोजनं आशंकानिरसनमेव। तत्र [illegible] तावदाकाशमाश्रित्य चिंत्यते। किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत ना

स्तीति। तत्र तावत्प्रतिपद्यते। न वियदश्रुतेरिति। न खल्वाकाशमुत्पद्यते। कस्मात् अश्रुतेः। न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति। छांदो

ग्ये हि सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति। सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य तदैक्षत तत्तेजोसृजतेति च पंचानां महाभूतानां

मध्यमं तेज आदिं कृत्वा त्रयाणां तेजोबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते। श्रुतिश्च नः प्रमाणमतींद्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ। न चात्र श्रुतिर

स्त्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी। तस्मान्नास्त्याकाशस्योत्पत्तिरिति॥ ॥ अस्ति तु॥ तुशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे॥ ॥ मा नामाकाश

स्य छांदोग्ये भूदुत्पत्तिः। श्रुत्यंतरे त्वस्ति। तैत्तिरीयका हि समामनंति। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति प्रकृत्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ

काशः संभूत इति। ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति। ननु एकवाक्यतानयोः श्रुत्योर्यु

क्ता। सत्यं सा युक्ता न तु सावगंतुं शक्यते। कुतः तत्तेजोसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन संबंधानुपपत्तेः। तत्तेजोसृजत तदाकाशमसृ

सत्यैशुक्रा १

क श्रीदकसिर ६ ... इत्याह रागश्च क्लिष्टनियागादौ।

मकारांतरेण ... इति कथमिति। किं च ... ... एव ... तेषां ... विकारत्वेनाभिन्नाः आद्यमनूद्य दूषयति यदीत्यादि वे २ ना। द्वितीये विकाराः प्रकृतितुल्या ... ना

... प्रतिषेधः स्त ... ... पादिना ... ... माह नैषामिति। यदि ... भगवतो ... ...

मी. तिषेधः प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारांतरेणेत्यभिप्रायः। कथं यदि तावदयमभिप्रायः। परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवा
४९ दयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मत्वमस्तीति। ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः। सि
द्धांतहानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्रायः। एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहा
स्तुल्यधर्माण इति। तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवः। न हि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति। संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चा
वा। निरुद्धस्य। अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः। नह्यसत्यतिशये कार्यकारणमित्यवक
ल्पते। न च पंचरात्रसिद्धांतिभिर्वासुदेवादिष्वेकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते। वासुदे
वा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यंते। न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतस्य समस्तस्यै
ह्य व जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात्॥ विप्रतिषेधाच्च॥ विप्रतिषेधश्चास्मिन्शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते। गुणगुणित्वकल्प
नादिलक्षणः। ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः। आत्मान एवैते भगवंतो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात्। वेदविप्रतिषेधश्च भ
वति चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शांडिल्य इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिवेदनिंदादर्शनात्। तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सि
द्धं॥ ॥इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥न वियदश्रुतेः। वेद राम.
४९

इति। तत्र ... ... इत्याह ... प्रकारांतरेण विप्रतिषेधाच्चेति। स्वस्यैव गुणत्वं गुणित्वं च विरुद्धं आदिपदात् ... ज्ञानादिरूपत्वेऽपि ... नात्मनात्वि ३ ... ...
न एवैत इति विरुद्धेति। ... २ ज्ञानैश्वर्यादिकात्सुदेवादयस्ते पांचरात्रवाक्ये वासुदेवात् ... ... वासुदेवा लोके ... विरुद्धा
पौरुषेयवेदांतसमन्वयविरोध इति सिद्धं। ... परविरोधादसांगत्यमिति सूत्रार्थमुक्त्वा भाष्यं तदर्थमाह वेदेति। एकस्यापि ... ... अवगतावनुर्वेदाप्यधिकृत इति निंदादिपदार्थः। तस्मा
... विरुद्धाभिः पौरुषेयकल्पनाभिर्न।

समाहितः भगवतो ... यथोपासते ... श्रुतिः ... विरुद्धं ... नारायणः ... परमात्मा ... दोष ... [illegible]
दिक्रियापांचरात्रागमस्य ... मानत्वाभाव ... जीवस्योत्पत्तिर्निरस्यते ... कर्तुः करणासंभवात् ...
... तस्मादसंगतैषा कल्पना ... सिद्धानां करणानां ... लोके ... निर्माय ... [illegible]

दिप्रवृत्तिरूपः परमात्मनोनेकधाऽवस्थाविगतत्वात्तायदपि तस्य भगवतो निगमनादिलक्षणो माराधने ...
विज्ञतयाऽभिधीयते। तदपि न प्रतिविधीयते। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धत्वात्। यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्ष
णाख्यस्य घते तं संकर्षणात्प्रद्युम्नः प्रद्युम्नादनिरुद्ध इति। अत्र ब्रूमः न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीव
स्योत्पत्तिः संभवति। अनित्यत्वादिदोषप्रसंगात्। उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्। ततश्च नैवास्य
भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्। कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसंगात्। प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं नात्माऽश्रु
तेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इति। तस्मादसंगतैषा कल्पना॥ न च कर्तुः करणम्॥ ॥ इतश्चासंगतैषा कल्पना यस्मान्न हि लोके कर्तुर्दे
वदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते। वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकम्
उत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत इति न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः। न चैवंभूतां श्रुति
मुपलभामहे॥ ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः॥ ॥ अथापि स्यान्नैवैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हि
ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठा
ना निरवद्याश्चेति तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते। एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसंभवस्याप्र

... सामर्थ्यं ... सामर्थ्यं ... वीर्यं ... तेजः ... अन्विता (... कर्तुर्न ...)
... संकर्षणादयः ... ईश्वरा एव ... पांचरात्रोक्ति ...
(... निरवद्या ... आदिरहिता इत्यर्थः ईश्वरता ... तस्मादिति ... निराधिष्ठानाः ... एवमपि ... ईश्वरत्वेन विज्ञानशक्तया ...

श्री. ४८

आद्यंतवत्त्वे च शून्यवादप्रसंगः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत। न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्च
नेश्वरेण परिच्छिद्यत इति। तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत। तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्व
रकारणवादः॥ ४१॥ उत्पत्त्यसंभवात्॥ येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः।
येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवं
रूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः। तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचि
ख्यासित इति। उच्यते। यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमित्य
तस्तत्प्रत्याख्यानायारंभः। तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवो निरंजनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धा
त्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्र[illegible]म्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेण च। वासुदेवो
नाम परमात्मोच्यते। संकर्षणो नाम जीवः। प्रद्युम्नो नाम मनः। अनिरुद्धो नामाहंकारः। तेषां वासुदेवः पराप्रकृतिरित
रे संकर्षणादयः कार्यं। तमित्थंभूतं लोकेशं भगवंतमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्ता
त्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनात्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थित इति। तन्न निराक्रियते। स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्या

राम. ४८

अस्त्वशरीर एवेश्वरस्तथाप्यात्मनैव विज्ञानत्वे वेति। जीवस्येव शरीरे भौतिकं ईश्वरस्यास्त्विति ज्ञानमिति प्रागपि स्यादित्याशंक्य निरस्यति कर्तासीति। कारणान्तरसंत्ताति कारणवत्…
कर्तृत्वेनोपपन्नमात्रा सम्भावात्। तदेवेति कृ निमम विरोधान्नितिमतिनां ईश्वरस्य शुकृतं कर्तृत्वविर्निर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्वनिर्णयोपि न संभवती। आह स्वतन्त्रकर्तृत्वमिति। प्रधानपुरु
षेश्वरत्रयमनित्यपापरिच्छिन्नत्वात् घटवदिति। अशरीरत्वे। एकत्वे नित्यत्वे। संख्यापरिमाणे येयं तान्तनिर्भिन्न संख्यात्वान्निश्चितपरिमाणत्वात्। इति हेतुद्वयं। प्रधानसंख्यावत्त्वमात्रे हेतुः संभवति
तथापि सर्वज्ञत्वनिरूपेन हेतुसिद्धिर्नित्य संप्रत्येति। परिनिश्चितपदं। तथा च हेतोरसिद्धिर्नित्याह संख्यापरिमाणमिति संख्यास्वरूपमित्यर्थः। इति तदेहेतुसाधकमात्रानुपेति। प्रधानादयो निश्चितय

त्येकत्वेहत्तुपपत्तेः॥ निरवधिस्थानत्वेनेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः। एवं लोके दृष्टत्वात्॥ कर्तास्ति कश्चिज्जगतः स चैकः॥
यज्ञोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किं चित्करणानामापतनेशरीरत्वमनन्तरूपं न्यात एवमपि नोपपद्यते। संसारित्वेहि स
नि संसारिवद्रागादिप्रसंगादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत॥ अनेन तत्त्वमसर्वज्ञत्वं तावा॥ इत्यस्यानुपपत्तिस्तत्र कस्मादित्याह
त्यिनत्वं स्वयंस्वरूपस्य सहितस्य तत्त्वेन रूपगम्यते अनेन तत्त्वयत्नेनार्थं यत्प्रधानं अनेन तत्त्वपुरुषाभिधेयाभिन्नाश्रयप्रगम्यते तत्र सर्वे ते
नेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामीत्यनश्चेयत्ता परिच्छेदेन वा परिच्छेद्यते। अन्यथा विदोषो नु च नत्वेवाकृपं संक्षेपसिद्धा
दिकं स्वयं तत्त्वापरिच्छिन्नत्वात् प्रधानपुरुषेश्वराणामेतत्त्वमवश्यं भावि एवं लोके दृष्टत्वात्। यदिज्ञेयस्य संख्यापरिच्छेद
वत्तु परादितदेतत्र व हेतुः। तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपि द्वयन्नापरिच्छिन्नत्वादेतत्त्वत्स्यात्। संख्यापरिमाणेतत्त्वं व प्रधा
पुरुषेश्वरत्रयस्वरूपेण परिच्छिन्नं। स्वरूपपरिमाणमपि तत्कृतमीश्वरेण परिच्छिद्येत। पुरुषगतावमहासंख्यानन्त
पन्नापरिच्छिन्नानां येसंसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽनवान्ना संसारित्वं तेषामेतत्त्वं ता एवमितरेषामपि क्रमेणानुव्य
मानेषु संसारस्य संसारिणां चानन्तत्वं स्यात्। प्रधानं वक्ष्यविकारं पुरुषाद्यमीश्वरस्यापि विशेषं संसारत्वेनापि मतं तत्कृत्य
तापामीश्वरः किमपि निश्चेतारिकिंचिदेवावासवेतते ईश्वरत्वे स्यात्। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमेतत्त्वं स्यादिमतत्वाद्धे॥

निःप्रमाणविरोधादितिभावः। नन्वीश्वरः किंद्यतामितिवेन्नतस्यापि भिन्नत्वेनांतरस्यात् किं वेत्तिर्न्यानावादीश्वरानाभावः स्यादित्याह प्रधानानिति। दोषांतरमाह प्रधानेति। इत्यत्र
दयः संख्यापरिमाणवंतः प्रत्यक्षानुमानादिभिरदृष्टत्वमनुमानादस्तीयतां तदृष्टान्तस्य सर्वज्ञत्वादृष्टत्वात्तेन स्वमप्यधानमितिपरिहरनिततदिति।

परस्यानुदृष्टान्तवशेन करणग्रामादिरूपनिरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगंतव्य।

प्रधानवत्परमाणूनामपि [illegible] ईश्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् [illegible] प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्वमित्याह एवमन्यास्वपीति। ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च [illegible]

[illegible] प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं अप्रत्यक्षत्वात् ईश्वरव्यतिरेकेण मृदादिवदित्यर्थः। [illegible]

ती. ५७

पं निरूपयति। यथाह एषमेव सर्वमभ्युपगंतव्यमित्यमत्यतिशायकः। परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानन्याय

मवक्ष्यमिति चेत्। न इतरेतराश्रयप्रसंगात्। आगमप्रत्ययात्सर्वज्ञसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति। तस्मादनुपपन्नासां

ख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना। एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामंजस्यं योजयितव्यं।। अधि

ष्ठानानुपपत्तेश्च।। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि परिकल्प्यमानः कुंभकार इव मृदादीनि प्रधाना

न्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत्। न चैवमुपपद्यते। न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति। मृदादिवैलक्ष

ण्यात्।। करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः।। स्यादेतत् यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधिति

ष्ठत्येवं प्रधानमपीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति। तथापि नोपपद्यते। भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते। न

चात्र भोगादयो दृश्यन्ते। करणग्रामसाम्ये वाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन्। अन्य

था वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते। अधिष्ठानानुपपत्तेश्च।। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। साधिष्ठा

नो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः। अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत

ईश्वरस्यापि किंचिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्। न च तद्वर्णयितुं शक्यते। सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्रा

रामः ५७

[illegible] नन्वधिष्ठेयत्वे सू २ चक्षुरादिप्रधानादेरप्रत्यक्षेण नाधिष्ठेयत्वे [illegible] न २ [illegible] परार्थं [illegible] व्यभिचारात् [illegible]

[illegible] ईश्वरस्तु प्रधानभूतः [illegible]

[illegible] प्रधानादेः [illegible] प्रेरक भोगहेतुत्वं स्यात् [illegible] भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः

[illegible] ईश्वरस्य [illegible] नुपपत्तेः [illegible]

[illegible]

नुसारेण निमित्तकारणमीश्वरं वर्णयंति अत उक्तं स्मृतौ ॥ एष सामंजस्यादिति ॥ ।एष हरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयो
रधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते। कस्मात् असामंजस्यात्। किं पुनरसामंजस्यं हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदा
न् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष इति चेत्। न। कर्मेश्वरयोः
प्रवर्त्यप्रवर्त्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात्। नानादित्वादिति चेत्। न। वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्र
यदोषाविशेषादन्धपरंपरापत्तेः। अपि च प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयः। न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे प
रार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते। स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेपि प्रवर्त्तते इत्येवमप्यसामंजस्यं। स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्या
नीश्वरत्वप्रसंगात्। पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमे चेश्वरस्य पुरुषस्यवौदासीन्याभ्युपगमादसामंजस्यं॥ संबंधानुप
पत्तेश्च॥ ॥पुनरप्यसामंजस्यमेव। न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोन्तरेण संबंधं प्रधानपुरुषावीशीत न तावत्संयो
गलक्षणः संबंधः संभवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वात् निरवयवत्वाच्च। नापि समवायलक्षणः आश्रयाश्रयि
भावानिरूपणात्। नान्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबंधः शक्यते कल्पयितुं कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात्।
ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत्। न। तस्य तादात्म्यलक्षणसंबंधोपपत्तेः। अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरू

मी.
४६

नित्यत्वमिष्यते जैनैस्तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगात् अविशेषप्रसंगः स्यात् एकशरी-
रपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरविषयत्वं ॥ अथवान्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरव-
स्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् ततश्चाविशेषेण सर्वदा अणुर्महान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च सौग-
तवदार्हतमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यं ॥ पत्युरसामंजस्यात् ॥ इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषि-
ध्यते तत्कथमवगम्यते । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् अभिध्योपदेशाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चो-
भयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषि-
ध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत तस्माद् अप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमी-
श्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनानेकप्रकारा
केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविल-
क्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु मन्यन्ते । कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पंच पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण
पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रिया ४६

[illegible]

षमीन्त्तास्पगमोवा येता कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यानाद्युवत्संसारसागरे निमग्नस्य बंधनोच्छेदो [illegible] गामित्वमेव
तीति। किं वान्यदागच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मत्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततस्तावच्छिन्नः कश्चिदवयव
आत्मेति स्यात् [illegible] वचसा निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति। किं वान्यदागच्छत्स्वेतेजीवावयवाः [illegible] प्रादुर्भवन्ति अपगच्छ
त्स्वकेवालीयंत इति वक्तव्यं। न हि स्वभावसंप्रादुर्भवे कुभूते पुनर्विलीयेरन् [illegible] मौलिकत्वाज्जीवस्य। [illegible] कश्चिदन्यः साधा
रणः साधारणो वा जीवो नामावयवावधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किं चान्यादनवस्थितत्स्वरूपस्थैवेस [illegible] सात्मास्पीता
आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् [illegible] प्रतत्त्वमादिप्रसंगः [illegible] पर्यायेणापवयवोपगम
गमावात्मन आश्रयितुं शक्यते। अथवा पूर्वेणापरेणा शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरस्थितिप्र
पंकाल्स्वदोषप्रसंजनन परिणानिरसनीयो [illegible] इति पर्यायेण परिमाणानवस्थाने [illegible] संतानानित्यता [illegible]
वेनात्मनोनित्यत्वात् [illegible] परमाणुविभागानवस्थाने [illegible] संतानानित्यतातद्विचित्रा [illegible] क्षणातेन
[illegible] संतानस्यतावदवस्तुत्वेनैरात्म्यवादप्रसंगो वस्तुत्वे [illegible] विकारादिदोषप्रसंगादस्य पन्
स्यानुपपत्तिरिति॥ ॥आस्तां वाच्छितेऽथोमयमितस्वत्वादविशेषः॥ आपि [illegible] जीवपरिमाणस्य

[illegible] स्थूलशरीरमाहात्म्य [illegible] परिमाण [illegible] नानित्य [illegible]

[illegible]

अकार्त्स्न्यं मध्यमपरिमाणत्वं तेन नानित्यत्वं स्यादित्यर्थः अर्थांतरमाह शरीराणां चेति· विपाकः कर्मणामभिव्यक्तिः· जीवस्य कृत्स्नस्य शरीरव्यापित्वमकार्त्स्न्यं [illegible] स्यादि-
त्यर्थः पुत्तिका [illegible] जीवो न प्रविशेत् देहाद्बहिर्विशीर्णः स्यादित्यर्थः· किंच बाल्ये देहमात्र आत्मा ततः स्थूलेषु देहे [illegible] स्यादिति [illegible] जीवो न स्यादित्यर्थः [illegible]
थादीनां वयवानां घटे संकोचो [illegible] जीवावयवानामि[illegible] तिदेहमानत्वनियमं [illegible] स्यादिति· दीपोऽपि [illegible] एकदेशत्वेति विकल्प्य [illegible]

मी· इत्याहंता मन्यंते। शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिछिन्नोऽत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत।
४५ शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नु-
वन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत। समान एष एकस्मिन्न-
पि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत् अनंतावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति
च विकसेयुरिति तेषां पुनरनंतानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्तव्यं प्रतिघाते तावन्नानं-
तावयवाः परिछिन्ने देशे संमीयेरन् अप्रतिघातेप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः
ल जीवस्याणुमात्रत्वप्रसंगः स्यात् अपि च शरीरमात्रपरिछिन्नानां जीवावयवानामानंत्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं अथ
पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छंति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छंतीत्युच्येत तत्रा-
प्युच्यते॥ ॥न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः॥ ॥न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमा-
णत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतो विकारादिदोषप्रसंगात् अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्य- राम·
माणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च बं- ४५

जीवः स्यादिति [illegible] सर्वं अधिकावयवानां विनाशात् [illegible] भवति अप्रतिघात इति· अवयवानां नित्यत्वं [illegible] अल्पत्वात् [illegible]
[illegible] इति· एवं जीवावयवानां [illegible] देहमानः [illegible] कृत्स्नस्य [illegible] अवयवा अन्ये [illegible] इति· [illegible]
[illegible] देहमानत्वमित्यर्थः [illegible] इति· आगमापायौ [illegible] किमागमापायिनामवयवानां [illegible] विकारादिदोषेति·

[illegible] कवेवपादे स्मिका यथंवत्वमपि न स्यादित्याह तथा पंचानामिति। यद्युक्तमवस्थपत्वं तत्किं वै आविशुद्धेनावस्थत्वं उत सद्भूदनेक वाद्यं वाच्यत्वं नाद्यः अत्यातादि स्याहन्वै वामिति उक्तं
[illegible] पादिपदेरितिशेषः नाद्वितीयः सद्भूदेकवद्भमुर्खो नेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् घोषस्यापि [illegible] भेदात् नवार्थस्य [illegible] धर्मवांछामां [illegible] त्मम वक्त
[illegible] नविवक्षितमिति वाक्यं तादृशां छायाए वानुसरेरिति किं व्विरुद्धानेकजल्पितेवा स्मि ना २ दर्शनात्तदित्यादि स्यमानाभ्यां स्यादिना [illegible] सत्वेषः अर्ह [illegible] अनाज
[illegible] स्यान्नाम पक्षस्यार्थः इत्यसंगतो नेकांतवादइत्याह स्वर्गेति किं वा नास्ति [illegible] तन्निः अन्ये तु [illegible] अनेनुपपन्नाद [illegible] वपन

निषिद्धे हि तस्मिंस्तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकः नाकुलः प्रवर्त्तेते नान्यथा। तस्मान्निर्धारितार्थशास्त्रे श्रवणाद्यन्मत्रोन्मत्त
वदनुपादेयवचनः स्यात्तथा पंचानामस्तिकायानां पंचत्वसंख्यास्ति वेति विकल्प्यमाना स्याद्वादेकस्मिन्नपि हेतौ पक्षान्तरे तु न
स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयान्न चैवं पंचद्रव्याणि नाम बन्धव्यत्वे संभवत्सु बन्धव्यास्ते त्रयो रन्तु यते वा
वञ्च्या स्वस्तिविभतिविरुद्धधर्मानाश्रितयेवा वधार्यं तेनावधार्यते इति नातत्यानदवधारयितुं पार्यते। तेसम्यग्दर्शनमस्ति वान
स्ति वैवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्नुन्मत्तप्रलपितस्यैव स्यात्तप्रमत्त यितत्पक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च
पक्षे भावाः भावपक्षे वाभावस्तथा पक्षे नित्यत्वानित्यत्वाभिव्यानेन न वधारणया प्रवृत्तस्यानुपपत्तिरनादिसिद्धोऽनेनैव क्तीनोवह
शास्त्रावयवतस्य भावानामप्यवधारणभावत्वप्रसंगः। एवं जीवादिषु पदार्थेषु एकस्मिन्धर्मिणि सत्वासत्वयोर्विरुद्धधर्मयोरसं
भवात्। सत्वे चैकस्मिन्धर्मिणि सत्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्वे चैवं सत्वस्यासंभवादसंगतमिदमार्हतमतम्। एतेनैकानेकनित्या
नित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मंतव्याः। यत्तु प्रकृतं संतत वैयोस्तुभयोः संघातात्संभवंतीति कल्पयं
नित्यपूर्वलोवारगुवादनिराकरणो न निराहतं भवतीत्यतो न प्रत्येकन्निराकरणप्रयासप्रयत्यते॥ एवं वात्मा कोऽर्थः॥ यथैकस्मिन्नर्थे
विरुद्धधर्मासमवायो दोषः स्याद्वादे प्रसज्यः एवमात्मनोऽपि तीव स्याद्वादेऽपि मयो दोषप्रसज्यते। परात्परमात्मोऽपि [illegible]

य
दे

[illegible] नानि सं [illegible] स्यादित्यर्थः

६२

मी. ४४

यथायोगं तत्र पूर्वे वेतरात्त श्रीवादिदेवमन्यंते । तत्र पोरिमम परप्रपंच मावहते । पंचास्तिकायानाम
वपदार्थौ जीवाजीवाख्यौ । पंचास्तिकायास्तु धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायः पंचैते सर्वे एवामप्येषामवांतरप्रभेदाननवकं लिपि
जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः ...
न्त्वसमपपरिकल्पितानवर्णयंति सर्वत्रैवमेतस्मिन् सप्तभंगीनयंनाम स्याद्यमवतारयंति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च ना
स्तिचस्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवमेकत्वनित्यत्वादिष्व
पि सप्तभंगीनयं योजयंति स्म ... एकस्मिन्नेव वस्तुनि ... नत्वेकस्मिन् धर्मिणि ... पास
दसत्वादि विरुद्धधर्मसमावेशः संभवति । शीतोष्णवदेवं ते सप्त पदार्था नि
तयास्फुरतत्त्वाहित ... निर्धारितरूपत्वाभावे संशयहेतुत्वमेव स्यात् ... नेकात्मकं वस्त्विति निर्व
त्तिरूपमेव तानमुत्पद्यमानं संशयहेतुत्वं च तत्प्रमातारं भवितुमर्हति । नेतिस्रमो निरंकुशं ...
स्य निर्धारितस्यापि वस्तुनो ...
वितुर्निर्धारितापूर्णस्य ... नास्तिनेत्येवं सति कथं प्रमाता भूत्वा ... प्रमातृत्वं राम. ४४
निर्धारितास्तु ... तद्वदेव ... निर्धारित ...

...कृतौ कृत्वाभ्युपगमादनवुद्धितत्वरूपसत्वेरन्निविज्ञानवन्नवासनानामपि करणानवितु

वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितेन तदपि कृतौ कृत्वाभ्युपगमादन ... स्वेवासवार्थदर्शीविदशकालतिमित्तापेक्षो वासनानन्यतिप्रतिसंधा

नर्हत्वेन क्षिकालत्रयसंबंधित्वेक्षत्रिन्त्वपिन्यसतिहृत् ... विज्ञानवादेपि कृतौ कृत्वाभ्युपगमस्य हमानत्वा

नादिव्यवहारसंभवति। स्थिरस्वरूपत्वेनालयविज्ञानस्यसिद्धांतरूपविरविच विज्ञानवादेपि कृतौ कृत्वाभ्युपगमस्यसमानत्वा

त्वानिवाह्यार्थवादे कृतौ कृत्वनिवेषनान्तिदूषणा। क्षणिकविज्ञानक्षणरोमादेवपूर्वनिषेधादि तेषेचमादीनि ता नी हाप्यनुसंधानत्वा

नि एवमतो हावविवेनाशिकपक्षो निराकृतो बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध

इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारोऽनन्यत्वमनधिगम्य शक्यते पह्नोतुमपवादाभा

दुत्सर्गप्रसिद्धेः॥ सर्वथानुपपत्तेश्च॥ किं बहुना सर्वप्रकारेणायथायथायं वैनाशिकसमयउपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तेन यात

सिकताकूपवत्तविदीर्यत एव न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामो। तश्चानुपपन्नो वैनाशिकतंत्रव्यवहारोऽपि चबाह्यार्थविज्ञान

शून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्धप्रलापित्वं प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्ता विमु

ह्येयुरिमाः प्रजा इति। सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः॥ ॥नैकस्मिन्नसंभवात्॥ निरस्तः सुगत

समयः विवसनसमयइदानीं निरस्यते। सप्त चैषां पदार्थाः संमता जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमोक्षा नाम। संक्षेपतस्तु द्वावे

मी॰ ४३

[illegible]

नचस्वानुभवापलापः प्रातमा निर्मिपुनः कथं नु भवि चानुभवविरोधप्रसंगः ग्राह्यग्राहकप्रत्ययानां स्वतो निरालंबनतावनुभूत
तानुभूतत्वात्स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद् वक्तुमिष्यते। व्यवहितोपलब्धस्वतो भ्रमो न तत्संभवति विरोधप्रसंगः ग्राह्यग्राहकप्रत्ययानां स्वतो [illegible]
विज्ञानवत्त्वमशक्यत्वात्स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद् वक्तुमिष्यते। न हि प्रयोगस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोप्यल्पसाधर्म्याद् [illegible]
भविष्यतित्वग्रहणलीनानुभवधर्मा नेतृदृक्साधर्म्यात्त्वानोपविष्यति दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नज्ञानगतत्विपोः॥ नन्वभावो नुपलब्धेः
[illegible] दृष्टपुनः विनार्थेन तानव्येविच्छेदवासनाबोधिव्यादेवावकल्पनं इति तत्त्वनिबन्धप्रमत्तो व्यतेन भावो वासनानानुपपन्न
[illegible] तेत्वसम्बन्धे नुपलब्धेर्वासनानामर्थानामर्थोपलब्धिनिविज्ञाविप्रसंगेन नानारूपा वासना न वक्तुमुपजन्यमानेषु [illegible]
निमित्तविचित्रवासनानामेव पुनरनादित्वे पदपरंपरायामनादिप्रतिसंवेदनानुप्रवृत्तव्यवहारविज्ञानोपनीतस्यानिष्पादिसिद्धि
र्पीव्यप्यन्वयव्यतिरेकावधार्यौ पलापिनो [illegible] पन्यस्तौ। वासनानिमित्तमेव दृष्टानेनज्ञानं नार्थनिमित्तमिति तावदप्यवेसतिदृष्ट
[illegible] इत्यौ। विनार्थोपलब्ध्या वासनानुत्पत्तेरविरविनीपिवासना निरर्थोपलब्धि प्रपगमादिनात्वर्थोपलब्धाव्वासनो
पनः [illegible] प्रागमादर्थे सद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावधार्यौ प्रतिपादितः [illegible] वासनानामर्थसंस्कार विशेषः संस्काराश्च नाशप्रत्त
[illegible] न्यतं एवं लोके दृष्टत्वात्तत्र वासनाशब्दः प्रसिद्धः इति प्रमाणतो नुपलब्धेः॥ नतिकेनचिद् [illegible] पर्यालोचितानेकान

[illegible]

रत्न॰ ४३

दीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्याच्छिलाघनमध्यस्थ
प्रदीपसहस्रप्रथनवत् बाढमेवमनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयानुगम्यत इति चेन्नान्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य
प्रदीपादिप्रथनदर्शनात् अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदवगम्यते। साक्षिणो
वगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेन्न विज्ञानस्योत्पत्तिप्र
ध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितं॥ ॥वैधर्म्याच्च न स्वप्ना
दिवत्॥ ॥यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः
प्रत्ययत्वाविशेषादिति तत्प्रतिवक्तव्यमत्रोच्यते न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति कस्माद्वैधर्म्यात् वैधर्म्यं हि
भवति स्वप्नजागरितयोः॥ किं पुनर्वैधर्म्यं बाधाबाधाविति ब्रूमो बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्या मयोपलब्धो महा
जनसमागम इति न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति। एवं मायादिष्वपि भव
ति यथायथं बाधः। नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्यांचिदप्यवस्थायां बाध्यते। अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनं उपल
ब्धि[illegible]मीति तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वात्स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरंतरं स्वयमनुभवता

स्तु जागरितदर्शनं स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमंतरं स्वयमनुभूयते अर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकमिष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धु

सी.

४२

तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः स्वप्ने घटदर्शने घटस्मरणमित्यत्रापि ज्ञानिपरम्परया विशिष्टविशेषणयोरेव दर्शनस्मरणयो
दिनविशेषणतास्पष्टास्पष्टा हींरंगे के हीरं रसइति विशेषयोरेवं गंधरसयोर्भेदेन विशेषणतास्पष्टीरस्पष्टत इदं चेतद्द्योर्विज्ञानयोः पूर्वा
रकालनयोः स्वसंवेदने नैवोपलीनता यौ रितेरेनरथा स्वयाहकत्वानुपपत्तिरित्त्युच्छ्रितविज्ञानमभेदपतितान्यालीकत्वादिवमेवतिलास्वसं
ह्लेरासामान्यलहरावास्ववासकत्वाविशेषोपलब्धवेसदसर्मे वेधमोहादिवनितास्वस्वथा स्वगतासलेहांपरहृं वान्यद्विलानंदिला
नमिस्पपगक्तैवात्वार्थःतमःकुंद्यमितिपेवं जातीयकःकल्पोत्राप्युपगम्यतेइतिवक्तव्यं विज्ञानमनुभूयतइतिचेद्वादोप्यर्थोनुभू
तएवेतियुक्तमभ्युपगंतुमपरविज्ञानेनवाकारात्मकत्वोत्यदीपवत्स्वयमेवानुभूयतेनतथाबाह्योर्थइतिचेदत्यंतविरुद्धंस्वात्मनि
क्रियामभ्युपगच्छसिरात्मानेदहतीतिवादविरुद्धंतुलोकेप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेनविज्ञानेनवाह्योर्थोनुभूयतइतिनेदसहो
ऽपि मइदुर्शितानवार्थव्यतिरिक्तमपविज्ञानेनस्वयमेवानुभूयतेस्वात्मनिक्रियाविरोधादेवननुविज्ञानस्वरूपव्यतिरिक्तग्रा
ह्यत्वेतदप्यन्येनग्राह्यंतदप्यन्येनेत्यनवस्थाप्राप्नोतिचप्रदीपवदवभासात्मकत्वात्तज्ज्ञानस्यज्ञानांतरंकल्पयतःसमत्वादवभास्या
वभासकभावानुपपत्तेःकल्पनानर्थक्यमितितदुभयमप्यसदविज्ञानग्रहणमात्रएवहिविज्ञानसाक्षिणोग्रहणाकांक्षानुत्पादादन
वस्थाशंकानुपपत्तेःसाक्षिप्रत्ययोश्चस्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलभ्यभावोपपत्तेःस्वयंसिद्धस्यचसाक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् किंचान्य

तद्वत्तेन्नग्राह्यग्राहकमिति प्रतिज्ञायां तु भाष्यमुक्तम् नमोर्थेन्यस्मात्तु भावः किंचित्कार्योपलब्धेर्वा भा १ पदार्थो नेननीलमिति सुदुर्नः नरश्रिज्ञानमिति... अनुमानमिति... सते...
ऽथवा लब्धज्ञानमिदं ज्ञानमिति विज्ञानप्रतीतिज्ञानस्याप्रतिहतेतोपदर्शनेनैकज्ञानसाध्येष्ठामता हीतः तस्मात्ततद्वादिभि ...

पस्य सा वह्नारागात्प्रतिबाध्यमर्थमेवमावहते। यदंतर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति। तेपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरव
भासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वंति। इतरथा हि कस्मात् बहिर्वदि
ति ब्रूयुर्न हि विष्णुमित्रो वंध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवाव
भासत इति युक्तमभ्युपगंतुं न तु बहिर्वदवभासत इति। ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितं॥
नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवाववधार्येते न पुनः संभवासंभवपूर्विके प्रमा
णप्रवृत्त्यप्रवृत्ती यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्संभवति यत्तु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्य
ते तन्न संभवति इह तु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संभ
वतीत्युच्यते उपलब्धेरेव न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति असति विषये विषयसारू
प्यानुपपत्तेर्बहिरुपलब्धेश्च विषयस्यात एव सहोपलंभनियमोपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको ना
भेदहेतुक इत्यभ्युपगंतव्यं अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य
यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः

कं बाह्यार्थस्यानुपलब्धेरभावः उ स ह्या नाक्षेदेनानुपलब्धेः ना पद्द्ककं उपलब्धेरिति छित्ता मंशं कृते ननु नाहमिति शानेग्रमयोर्विषयविभक्तिभावेन भेदस्य स्त्यसिद्ध इति छलात्मा ... दृष्टभेदाभिधानमि

त्याह बाढमित्यादिना । लब्धवान् अपि न नो बाह्यार्थ शान्तानामे देनै नोपलंभन इत्याह । नन्वेति । पृ४ नि२

मेवेत्येवं जागरितगोचरा अपि चित्तं मा दिशन्त्य योग्यमवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते भ्रम्यत्वाविशेषात्का पुनरसति बाह्येऽर्थे प्र

मी॰ त्ययवैचित्र्यमुपपद्यते । वासनावैचित्र्यादित्याह अनादौ हि संसारे बीजांकुरवच्छिन्नानां नानावासनानां चान्योन्यविलक्षणानां मिश्रि

४२ तभावेन वैचित्र्यं न विरुध्यते विधाते अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते स्वप्नादिषु

तरलाप्यर्थे वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्याभावात् अभ्यामप्यावाप्यामप्यंगम्यमानत्वात् ततेरतानुवासनोऽस्त्वर्थनिमित्त

स्य ज्ञानवैचित्र्यस्य तथानुपगम्यमानत्वात्तस्मादप्यभावो बाह्यस्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमो नाभाव उपलब्धेरिति । नहव

ल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते कस्मादुपलब्धेः उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तंभः कुड्यं घटः पट इति नचोप

लभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । तथाहि कश्चिद्भुंजानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुंजे ना

वा तृप्यामीति तद्वदिंद्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यार्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः

स्यात्ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति किं तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि बाढमेवं ब्रवीषि निरंकुशत्वात्तु

ण्डस्य न तूपपत्त्युपेतं ब्रवीषि यतः उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादभ्युपगंतव्यः उपलब्धेरेव नहि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तंभः रा॰म॰

कुड्यं चेत्युपलभते । उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तंभकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभंते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभंते ४२

नो[illegible] विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते केचित्किल विनेयानो बाह्यवस्तु
न्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता नासौ सुगताभिप्रायस्तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रे
तः तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहम
न्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् कथं पुनरवगम्यते अन्तस्थ एवायं सर्वो व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति तदसं
भवादित्याह स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युस्तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरि
च्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः नापि तत्समूहाः स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुम
शक्यत्वादेवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्त
म्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीक
र्तव्यमङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो वि
षयविज्ञानयोरापतति नह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्तस्मा
दप्यर्थाभावः स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा

स्यामिनः कारणत्वायोगमनस्यद्दहनपतियत्नेक्रमित्यादिना अनुभवबलात् स्थिरभावानामेव सहकारिसंनिधिक्रमेण कार्यक्रमहे १ स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कार्ये स्वत्वदर्शनात् ... रूपस्यानेकत्वस्य
तुल्यमंगीकार्यं न च शक्तस्य सहकार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं यतो शक्तस्यापि विनापेक्षे सहकारिविशेषं स्यात् तः स्वकार्ये हेतुत्वतोऽतिशय (भिन्नः यद्वि ४) यद्वान्ये नितापादिसहकारि ... क्रमात्
तुल्यमंगीकार्यं न च शक्तस्य ... नवातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे कार्य ... २ सायनपे ... १ इति वाच्यं परस्यापरानपेक्षत्वे कार्यवादिनो ... स्याविमत्
कादि कार्यक्रमः २ कीकालं च न स स्यपादि ... ४ ६
स्याद्वन्यात् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अपेक्षा सहकारिषु पि तुल्या

श्री. केनचिदभ्युपगम्यते। सहकारिकारणानि वस्तुमदन्विनाशस्वभावान्नो कः प्रत्येति पदार्थस्य स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्य चित्कृतच्छस्य
वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावो वाभावोत्पत्तिविवित्तुमर्हतीति तदुक्तं। स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां सहकारिसन्निधापना
नानोत्पत्तौ कारणभावदर्शनात् घटपटवीजादिषु स्वरूपोपमर्दो न दृश्यते ते षपिना सापेक्षमपेक्षमाणा नाशर्वं वस्त्वो न्तरवस्तु का
रणमभ्युपगम्यते। अनुपमर्दमानानामेवानुपायितो बीजादय एवानामंकुरादिकारणता सा वाभ्युपगमात्तस्मादसम्भवः श द
राविषाणादिष्वसदुत्पत्तिदर्शनात्। सम्भवे सुवर्णादिष्वसदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोपमर्दाभावाङ्गीकारसम्भवः ... आवि
स्वदनुपपत्तिं न्त्रवे ... उत्पद्यते परमाणुभ्यः भवन्तीतिरू ... समुदायतस्य घटतत्त्वस्याभ्युपगम्यानुरूपाभावाद्विवाभ्यास्तिं क
धर्मिस्यापन्नमपि ... वानैवं नाशिकेऽसत्कार्यलोकाश्रावणीयूपते॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धयापद्धिवाभावाद्यावोभ्युदासीन
रभ्युपगम्यते वेसत्कदासीनानामनीहमानानामवितनानामभिमतसिद्धिस्यादभाबस्यानुलम्भत्वात् दृष्टीव जस्पन्नेरुकार्णता
श्चतमानस्यापिसस्यानिष्पत्तिः स्यात् कुलालस्य चक्रसेकिल्पायामप्यतमानस्यापमत्रोऽसन्निवृत्तेनुवायस्यापिवित्तेत
त्वानस्यापितन्वानस्य च वस्त्रलाभस्वर्गापवर्गयोश्च नरकाद्विकल्पं वित्तस्यमहेतनचेतस्यन्दतेऽभ्युपगम्यते वा केन विन्नस्याद द
नुपपन्नोपमर्दभावाङ्गीकारस्याभ्युपगमः॥ नाभाववद्धपत्त्रेः॥ एवं कार्यार्थं वादमाश्रित्य समुदायाभ्यादिषु दूषणमुक्त्वा वितेषु ४०

परस्य कार्यभावदशायां कारणस्यासत्त्वात् ५ पतितिरिति ... अकारणस्यापि ... भावेन स्वरूपोपपत्तेः न ... ... अस्य ... नसत्त्वस्य ततो भेदात् ...
क्रियाकारित्वं नासतः अतः कारणतावच्छेदकम् अवाधितं स्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाङ्गीकारमेव तस्माद्धेतुस्वरूपस्थिरभावानां हेतुत्वमनुपपन्नमिति भावः पूर्वापरविरोधमप्याह विवे
नि अभावादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्यर्थः अतिप्रसंगान्तरमाह उदासीनानामिति अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानाम् अमत्रं घटादिपात्रं तन्वानस्य व्यापारयतः तस्मात्
नि ... नक्षणिकवादे ... न कृतस्य निष्पत्तिः ... स्वमनविरोधः इति सिद्धं नाभाववद्धपत्तेः अस्य निर्विशेषस्य विवरणं बालावबोधाय ... तान्

असत्त्वे दृष्टा विपर्यस्तप्रसक्तिः ... विरोधादात्मनः क्षणिकत्वमपर्यंतासंगतमित्युपसंहरति तस्मादिति। अभावः शशविषाणवदसत्त्वं तासान्निर्व्यंगी कृत्य मृदादिनाशात् सतो घटादिरुत्पद्यत इति मन्दं तावद्दूषयति दृष्टं
दृष्टिनासत इति। न केवलं ... दापद्यते ... दर्शयंति ... अतो यत्कृतार्थगमनं ... दिरुत्पद्यते घटादेः प्रादुर्भावादिति ... समर्थमाह विनष्टादिति। कारणविनाशात्कार्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह कूट
स्थादिति। विना शाभ्युपगमेत्याद्यर्थः। नित्यस्य ... अतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत्कार्यात् ... कस्मिन्नपि क्षणेऽक्रमस्तथा चोत्तरसूत्र १ ... कार्याभावादित्य हेतुभ्योऽ ... व्यापत्तिः न च सहकारि

वेति यददाहं शर्वं खरमदाहं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिता तद्भावोपलंभात् तस्मादनुपपन्नो वैनाशिकसमयः॥ नासतोऽदृ
ष्टत्वात्॥ ॥इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते।
दर्शयंति चाभावाद्भावोत्पत्तिं नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति। विनष्टाद्धि किल बीजादंकुर उत्पद्यते तथा विनष्टात् क्षीराद्दधि मृत्पि
ण्डाद्घटः। कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येत अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽंकुरादीनामुत्पद्य
मानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यंते तत्रेदमुच्यते नासतोऽदृष्टत्वादिति नाभावाद्भाव उत्पद्यते यद्यभावाद्भाव उत्पद्येताभा
वत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यान्न हि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्य च शशविषाणादीनां च निः
स्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन बीजादेवांकुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युप
गमोऽर्थवान् स्यान्निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यंकुरादयो जायेरन् न चैवं दृश्यते यदि पुन
रभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत् प्रसज्ये
त नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यादभावत्वादेव शशविषाणादिवदभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्या
न्न चैवं दृश्यते सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् न च मृदन्विताः शरावादयो भावाः केनचित्तन्त्वादिविकाराः

... कार्यकारणभाव ... अतिशयस्यातिशयांतरापेक्षायामनवस्थानात् अनपेक्षायां कार्यस्याप्यतिशयानपेक्षत्वेन सह ... १ कारित्वेऽप्यर्थात् तस्मान्न स्थायिभावः कार्यजनकोऽर्थः क्षणि
कभावस्य हेतुत्वे ... अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे तत्रेदमिति। यदि बीजाभावस्याभावांतराद्विशेषः स्यात् तदा विरोधबहुभावद्वारा बीजादेवांकुर इति लोकाः पतिका
नामभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् ... इति। शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः। उक्तस्य भावस्यापि ... उत्पत्त्यादि आह यदि
इति। अभावस्य हेतुत्वेति प्रसंगः ... अनुमानमाह नापीति। अभावो न हेतुरसत्त्वात् शशविषाणवदित्यर्थः। अभावो न प्रकृतिः कार्याननुवितत्वात् यथा शशविषाणं ... तु न दृश्यते ...

[illegible]

त्येकस्य पदार्थ नस्मरणात्तदाद्यसंबंधे हेतोः कत्ताम्फ पगमहो निरुपहिरौ धर्म्मी वेनाविकस्यस्यान्तर्यानंतरामनंतरामान्नमन
एव प्रतिपत्तिप्रसक्तिज्ञानत्वेककर्तृकत्वामोत्तमाकृतुक्तासादृश्यतात्रप्रतिपत्तिरानन्तरम्ग्रात्मेककर्तृकाशतिसेदेश्यनःकंद्य
सत्ताग्रंगर्वदीवेनाशिकेनापत्रयेतसयादिश्ययात्सादृश्यादनेत्सेपत्स्यतरनिस्येतिद्वयान्नेनेदंसदृशमितिर्द्यापत्रत्वात्सा
दृश्यस्कत्ताभेगवादिनःसदृशयोर्द्वयोर्वततनोर्थहेतुरेकस्याभावात्सादृश्यनिमित्तंश्रतिसंधानमितिनिष्पापसन्नोय
एवस्यातस्याखेतावत्तरयोर्द्वयोःज्ञातापोःसादृश्यस्वरूपहेतेकस्मयासमेस्यज्ञाताद्वयावस्थानात्तरतोकस्यप्रतितापीहे
तातेनेदंसदृशमितिप्रत्ययोंतरस्मेवेदंनश्वीनत्वज्ञातादृश्यदृशानिमित्तमितिचेत्रतेनेदमितितित्रपदार्थोपादना
प्रत्ययांतरमेवचेत्सादृश्यविषयंस्यात्तनेदंसदृशमितिवाक्यप्रयोगोनर्थकःस्यात्सादृश्यमितिवशयागःप्राप्तुपायद
हितोकेप्रसिद्धःपदार्थःपरीक्षकैर्नपरिहृत्यनेतदास्वपत्तसिद्धिःपरपक्षदोषोद्भावनमात्रमप्रयुज्यमानेपरीक्षकत्वम
त्पनस्पप्रपथार्थत्वेनवुद्धिसेतानमारोहेमेवमेवेधोर्यंतितिद्धितंपत्रदेवेकृवंततोम्पद्धयम्मानेवेऽप्रत्ताविन
मात्मनःकेवलंप्रत्यामपेत्रवीयसादृश्यात्संस्मवहारोपुत्रस्तत्रावगमात्रेत्तसदृशात्नावनवगमात्वमवेदविकृदातिहा
त्यैवतत्निविषलेमसेमवीत्नदेवदस्यात्तत्सादृश्योवेतिसंदेहेभोऽपत्नविवेदेहोविनकदाविवतिसदृवाहस्यातत्सदृशो

सम्यग्ज्ञानप्रत्ययो स्यादिति किं सन्निश्रया अवस्तुनः शशविषाणस्यात्यन्ताभावस्य दर्शनादिति भावः अपर आह तरमाह पृथिवीति एवं लाभ्रति यो नित्यवस्तु धर्मनित्यत्वं नास्तीति संभवति धर्मिणो सत्त्वभ्या
घातादित्यर्थः
एतावता भावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य आत्मनः क्षणिकत्वं इत्यनेन अनुस्मृतेरिति अनुभवजन्यस्मृतिरनुस्मृतिरिति स्मृत्यनुभवसमानाश्रयतात इत्यात्मा
त्मनः स्थायित्वमित्यर्थः क्षणिकत्वे हि न तदनुसंधानं स्यादित्याह कथमित्यहमिति दर्शनदर्शिनोर्द्वयोरद्राक्षमिति स्मरणकर्त्रैक्यं प्रत्यभिज्ञानाच्चात्मनः स्थायित्वमित्याह अपि चेति योऽहमे

सौगतस्यस्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत सौगतेहि समये पृथिवी भगवन् किं सन्निश्रय इत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादी
नामन्ते वायुः किं सन्निश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसन्निश्रय इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे न स्यात् तस्मा
त्समुदायाप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वमपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरूपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धं
मस्य वस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति अवस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न
निरूपाख्यत्वं॥ अनुस्मृतेश्च॥ अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयान्न च
भ सा संभवति अनुस्मृतेः अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती संभवति पुरुषान्त
रोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः
स्यात् अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन् प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामी
ति यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात् ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् न त्वेवं प्रत्येति कश्चिद्यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मर
णयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वो लोकोऽवगच्छति स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैना
शिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्दिष्टं निह्नुते यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा तत्रैवं स

एवं कर्तृसंसर्गात्मा स्वतेति प्रत्यभिज्ञाना कालो द्विक्षणः अहमदः पश्यामीति ज्ञानांतरसंबंधकमकं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञांतरयोर्नानार्थविपक्षे बाधक
माहस्मादिति इत्यत्र भिन्नकर्तृत्वे स्मराम्यहमन्यो द्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यात् इत्यत्र दृष्टांतमाह स्मरामीति प्रत्ययमात्र स्मरामीति स्मराम्यहमन्यो द्राक्षीदिति प्रत्ययोऽयं तत्र भिन्नमे
व कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यन्वयो दृष्टान्तमित्यर्थः प्रकृते प्रत्यभिज्ञानां नादृशभेद प्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनात् आत्मैक्यमित्याह इहत्विति यथाग्नेरित्याह इत्यहमहमिति यथाग्नेरौष्ण्यादि
न बाधते कश्चित्तथा नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं नानिकुलमनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञाप्रमेय कर्तृत्वमस्तित्वमाह इत्यत्र कर्तैक्यस्थायित्वे फलितमाह तत्रैवं सतीति

[illegible] विनाश इत्यर्थः [illegible] प्रत्यभिज्ञानाद्दर्शनात् [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] आगमप्रामाण्यादिति [illegible] संहारः [illegible]

नाम विछिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविछेदस्यासंभवात् नापि भावगोचरौ संभवतो न हि भावानां निरन्वयो नि-
पाख्यो विनाशः संभवति सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविछेददर्शनादस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्व-
चिद्दृष्टेनान्वय्यविछेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः॥ उभयथा च दोषात्॥
योयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात् स्वयमेव वा पूर्वस्मि-
न्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसंगः उत्तरस्मिंस्तु [redacted] मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसंगः ए-
वमुभयथापि दोषप्रसंगादसमंजसमिदं दर्शनं॥ आकाशे चाविशेषात्॥ ॥ यच्च तेषामभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं
च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतमाकाशस्येदानीं निराक्रियते आकाशे चायुक्तो
निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः सं-
भूत इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः विप्रतिपन्नान्प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गंधादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्र-
यत्वदर्शनात् अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिछतां सत्येकस्मिन्सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्सुपर्णांतरस्योत्पित्सतोऽनवका-
शत्वप्रसंगः यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेद्येना[illegible]भावो विशेष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रमपि चाव

[illegible]
[illegible]
[illegible] आकाशस्याभावत्वं [illegible]
[illegible]

[illegible] निर्हेतुकाः सहेतुका वा आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह असतीत्यादिना विषमकरणसहकारि [illegible] संस्कारश्चतुर्विधा हेतवः प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः सुखादयश्चोत्पद्यंते
[illegible] निरतिशयार्थः यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु आलंबनप्रत्ययो विषमः चक्षुः करणमधिपतिप्रत्ययः सहकारि [illegible] प्रत्यय आलोकः समनंतरपूर्वप्रत्ययः संस्कार इति मे [illegible]
[illegible] कार्यस्य [illegible] निरिति सूत्रांशं व्याचष्टे अथोत्तरक्षणोत्पत्तिरित्यादिना [illegible]
[illegible] तेषामभ्याहार्य निर्हेतुता [illegible] कामं वेति सहेतुकत्वपक्षे [illegible] निकारणस्य [illegible]

शास्त्रतत्त्वप्रसंगः॥ यदि त्वीदृशी नादृशी नैवं न उत्पादनिरोधौ स्यातामेवमपि [illegible] तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वत
त्वप्रसंग एव तस्मादप्यसंगतं सौगतमतं॥ ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा॥ ॥ क्षणभंगवादे पूर्वक्षणो निरोध
इप स्यग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य रूपस्य हेतुर्भवति अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्याच्चतुर्विधान्हेतू
न्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबंधात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत अथोत्तरक्षणो
श्रे त्पत्तिं यावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात् क्षणिकाः सर्वे सं
स्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत॥ ॥ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्॥ ॥ अपि च वैनाशिकाः कल्पयंति बुद्धि
बोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चेति तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते त्रयमपि चै
अ तदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते
विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमाकाशमिति तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति निरोधद्व
यमिदानीं प्रत्याचष्टे प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः प्राप्तिरसंभव इत्यर्थः कस्मादविच्छेदात् एतौ हि प्रतिसंख्याप्र
तिसंख्यानिरोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा न तावत्संतानगोचरौ संभवतः सर्वेष्वपि संतानेषु संतानि

[illegible] आद्यंतवंतो भावा इत्यर्थः एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारणभावः क्षणिकत्वेन निरस्तोऽसत्त्वेन दर्शितं द्विविधं विनाशं दूषयति प्रतीति हि २ संस्कृतमिति संस्कृतं [illegible] बुद्धिबो
ध्यं प्रमेयमात्रं [illegible] रूपादि [illegible] इत्यर्थः किं तत्त्रयं [illegible] निरुपाख्यमिति [illegible] संख्या [illegible] बुद्धिः [illegible] निरोधः [illegible]
[illegible] सौगतानां [illegible] विपरीत [illegible] भावाः संतानिनः संतानिनोनानामभावानां हेतुफलभावेन प्रवाहः [illegible] संतानश्च [illegible] क्षणिका [illegible]
[illegible] संतानाविच्छेदात् [illegible] चरमस्यासत्त्वप्रसंगः अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति [illegible] चरमस्यासत्त्वे [illegible] असत्त्वप्रसंगः अर्थक्रियाभावात् [illegible] संतानस्य [illegible]

[illegible]

मी. निमित्तत्वेन संभवतीतिरदमिदानीमुपपाद्यते। तथाहि गगनादेर्नोद्यपमप्रत्यग मत्वेन त्वरस्त्विन्द्रियोक्तम घमानेर्व्वद्यतो
३० निरूप्यतइतिनचैवम् [illegible] पगतत्वात् स्वीत्वरत्योःन्द्रियाद्येर्हेतुफलभावः। शमतेसंपार विन्तुं निरूप्यमानस्य निरूढस्य वाद्य
र्व्वन्द्रियस्याभावग्रस्तत्वाद्धृत्तेस्तरूपाद्धेतुत्वानुपपत्तेः। अथाभावस्तत्परिमिष्यत्वात् वत्क्षःस्वर्व्वन्द्रियाःऽत्रतन्द्रियाद्धेतुरिस्यापि
प्रापःतथापितेनोपपद्यते। भावभूतस्य पुनर्नपीपारत्वस्य नायां न्द्रियांतरसंबंधप्रसंगात्। प्रभावएवास्य प्रापारइम
निशायत्तत्वापिनेवोपपद्यतेहेतुत्वभावानुपरत्नस्य फलत्वोत्पन्नसैन ब्वत्तिरस्य मावोपरागाम्प्रत्यगमेवहेतुस्वभा
श्री वस्य फलकालावस्थापितेस्वन्द्रियां [illegible] गाम्प्रत्यगमस्योगप्रसंगः। तिनेववास्वप्ताद्योपरागेणाहेतु [illegible] म
प्रत्यगङतःसर्व्वत्रतस्यासेरतिप्रसंगः। अपि चोत्पादनिरोधौनामवस्तुनःस्वरूपमेव वास्यातोऽश्व [illegible] स्थातरंवार
स्तंतरमेवचोसर्व्वथापि [illegible] पपद्यतेप्रादितावत्रवस्तुनःस्वस्वरूपमेवोत्पादनिरोधोऽस्य। तांततोवस्तुशाद्धेउत्पाद
निरोधशाब्दौनापर्यायाःप्राप्नुयुरथास्ति कश्चिद्विशेषइतिमन्येतोत्पादनिरोधशाब्दाभ्यां मध्यवर्ति तो वस्तुन
स्थाघतात्प्लेवस्थाभिलप्यतेतइस्यैवमप्यापत्तेमघावत्प्रत्यवसेवेशितात्वस्तुनः न्त्रनिगतत्वोद्ध्वगमस्वाति राम.
रथासंतव्यंतिःक्रवेवोत्पादनिरोधौवस्तुनःस्यातामस्थमस्थिवन्नेनोवस्तुस्यादविहितशाय्याप्रसंगस्वप्ति तिवस्तुनः ३०

[illegible]

१पदार्थसैकडे

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

=

श्री

अविद्यादय एव संघातमंतरेणात्मानमलभमाना अपेक्षेरंते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य किंचिन्निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्येष्वप्यणु-
ष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमंग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृर-
हितेष्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् अथायमभिप्रायः अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति कथं तमेवाश्रि-
त्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्तंते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति
तदापि संघातात्संघातांतरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत नियमाभ्युपगमे म-
नुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् अनियमाभ्युपगमेपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा दे-
वो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्ते-
ति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवित-
व्यं अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यं अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः तस्मादि-
तरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु संघातः सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः ॥१९॥ उत्त-
रोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ ॥२०॥ उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति तदपि तूत्पत्तिमात्र-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मी·
३६

नुपपत्तिरित्यर्थः कुतः समुदायिनामचेतनत्वाच्चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वादन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भो-
क्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमान्निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसंगादाशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्याम-
निरूप्यत्वात्क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वाच्च प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तस्मात्समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया
लोकयात्रा लुप्येत ॥ ॥इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ ॥यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता
स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपे-
क्षितव्यमस्ति ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानं भवो जातिर्जरामर-
णं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्प्रपञ्चिताः
सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिश-
मावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत्तन्न कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किं-
चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत्
न तु संघातोत्पत्तेः किंचिन्निमित्तं संभवति नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तमत्रोच्यते यदि तावदयमभिप्रायः

राम·
३६

धात्वैरुपचितावयणेहेतुकेभूतभौतिकसमुदाये-स्कंधहेतुकादिस्कंधहेतुकेच समुदायेभौतिके १२

[illegible] परमकारणाभावापत्तामूर्त्यादिविनाशोभविष्यति।तथा कार्यारंभोपिनावयवसंयोगेनैवकेवलेन भवति।जी
र्णलादीनामंतरेणाप्यवयवसंयोगांतरं दुग्धहिमादिकार्यारंभदर्शनात्तदेवमसारतरतर्कसंदृब्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाद
श्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यंतमेवानपेक्षा अस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः॥ स
मुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः।वैशेषिकराद्धांतो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं।सोर्द्धवैनाशिक इति
वैनाशिकत्वसामान्यात्सर्ववैनाशिकराद्धांतो नितरामनपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः।स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदा
द्विनेयभेदाद्वा।तत्रैते त्रयो वादिनो भवंति।केचित्सर्वास्तित्ववादिनः।केचिद्विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनो।न्ये पुनः सर्वशून्यत्ववा
दिन इति।तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमांतरं च वस्त्वभ्युपगच्छंति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तं च।तांस्तावत्प्रतिब्रूमः।तत्र भूतं पृ
थिवीधात्वादयो भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च।चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावे
न संहन्यंत इति मन्यंते।तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पंचस्कंधास्तेप्यध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यं
त इति मन्यंते।तत्रेदमभिधीयते।योयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहति
रूपः स्कंधहेतुकश्च पंचस्कंधीरूपः।तस्मिन्नुभयहेतुकेपि समुदायेभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः समुदायभा

संयोगं ह्यवयवित्वात्समवायं तूपमाति किं बान्यदिति॰ तन्मते तूष्णीं तरमुच्य तद्व्यर्थः संश्लेषः संग्रहः मतएकार्कर्षणे नापराकर्षणं नस्यादनुपपत्तिरित्यर्थः द्व्यणुकं निरवयवात्समवेतं सावयवं ... का
दाशसमवेतमप्युपमिवदितिभावः ननु द्व्यणुकस्यासमवेतत्वेन दाश्रितत्वं न स्यात्तत्संबंधं विना तदयोगान्तत्र संयोगादाश्रितत्वं कार्यं द्रव्यस्य प्रकल्प्य संयोगादि २ आकृर्ष ९ चोग्य ... धातुम पत्रि॰ निरोक्तेका
र्यति॰ प्रकृतिविकारयोरभेदात् आश्रिताश्रयिभावानुपपत्तिरिति परिहरति नेति॰ भेदान्तं ... कथं तर्हि कार्यस्य कारणाश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदाद् ... कारणस्यै

मी॰

तेन तत्सिद्धेस्त्वत्स्थितिर्द्व्यणुः प्रागितो नोद्भूतः स्वबकूलः संस्कार एव मा भूदिति कल्पयेदन्यो वा ह्यसती मुक्तानामपि तु न रूपपद्विकल्प
येत कल्पयतो निर्वारकः स्यात् किं चान्यत् द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिर्न ह्याका
शस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्लेषोऽस्ति कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय
इति चेन्नेतरेतराश्रयत्वात्कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुंडबदरवद
तीतरेतराश्रयता स्यान्न हि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्य
मित्यभ्युपगमात् किं चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावंत्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वा
दनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेन्न
स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणा परमकारणाद्विनाशोपपत्तेः यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति।
ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुर्विन श्ये
श्यन्तोऽवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषो यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम यथा हि रास्व.
घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगाद्द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवत्येवं परमाणूनामपि ३१

परमाणूनां निरवयवत्वमभ्युपगम्य इत्याह किं चेति॰ परमाणवः सावयवा अल्पत्वात् घटवत् ... विप्रतिषेधो दिग्भेदवत्त्वेन स्यादित्यर्थः ननु परमाणवपेक्षया यो मे प्राची दक्षिणेत्यादि
... एव भवता परमाणवः ... एव निरवयवः परमाणुरिति शंकते यांस्त्वमिति॰ परिहरति नेत्यादिना ...
... विभागात् ... परमाणुरिति ... विभागाभावे ... यदि पृथिव्यादि ...
परिमाणं ... परमाणुरिति ... विनाशिता ... नन्वहि ... विनाशी नः पृथिव्यादिजातीयत्वादित्यादि साधनादिति॰ ... निरवयवद्रव्यस्य

किंच संबंधस्यापि संबंधेनवस्था नादसंबद्धस्यानियामकत्वात् संबंधो विभुर्निरूप्य इत्याहनापीति संबंधः संबंधिभिन्नः तद्भिन्नत्वेन ग्राह्यत्वाभ्युपगम्यत्वाद् इत्यंतरं प्रदितिर्हि फलते संबंधीति कात्यैर
अदसाधनेति इद्धसाधनताबलत्कभेद साधनेतु व्यभिचार इति समाधत्ते नेकत्वेपीति स्वरूपेणमनुष्यादि शब्दभागेबपुत्रादिसंबंधेन विनेमादि विलक्षणशब्दधीगम्योभवतीन वाचि प्रत्यइति
निवारइत्यर्थः कल्पितमाह इत्कपलअनीति विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादि त्कपलभ्रुपदितेन लक्षणेन लिंगेनमाप्तस्वरूपस्वंतरस्यसंयोगादेः संबंधिव्यतिरेकेणानुपलब्धेर्भावोत्रियोमत

पादोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यांतरैः संबंधः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्र [red right margin: इत्यर्थः नन्वयुतसि]
व्यस्यापि संबंधः संयोग एव स्यान्न समवायः नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबंधस्य संबंधिव्यतिरेकेणास्तित्वे किंचित्प्रमाणमस्ति [red right margin: द्धस्यनैरंतर्यादि]
स्ति संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्नैकत्वेपि स्वरूपबाह्यरू[illegible]पापे [red right margin: रेकेणसंबंधोऽस्तु]
क्षयानेकशब्दप्रत्ययदर्शनाद्यथैकोपि सन्देवदत्तो लोके स्वरूपं संबंधिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः [red right margin: पत्वमेवतेस्वरूपं वा]
वदोन् श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो [illegible] जामातेति यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमाना एकदशशत [red right margin: यत्स्वरूपस्या]
सहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा संबंधिनोरेव संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्त [red right margin: पिकृतिरूप्य भवमारोहतीतिभवः]
वस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वंतरस्य नापि संबंधिविषयत्वे संबंधशब्दप्रत्यययोः संततभावप्र
संभकीन संगः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वान्न यावताण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः संभवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्या
न्तरेण संयोगदर्शनात्कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यंतीति चेन्नाविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसंगादिया
नेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेतुत्वाभावात्कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवा
च्च न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति तस्माद्यस्मै यद्रोच

संबंधस्य संबंधिभिन्नत्वे [illegible] संबंधः संबंधिनोरिति [illegible] नापीति [illegible] संबंधस्य [illegible] इत्यर्थः [illegible]
त्वात्संकाश ४ मनुष्यादिशब्दप्रयोगहेतुरूपे भक्ष्यापिते मादिप्रयोगे पुत्राद्यपेक्ष्यो एवं संयोगसमवायशब्द [illegible] विवो ध्याप्तित्वमिति प्राय ४ [illegible] पूर्वपरभा
वितासेन [illegible] पुत्रादित्वलिंगितरत्ना संप्रत्ययहेतुत्वं [illegible] संयोगोगोचुक्तिमाहेतुः किंयथा पूर्वमुक्तं आत्ममनसोः संयोगो [illegible] समवायिकारणं [illegible] तथाण्वात्मेति
[illegible] कल्पिता इति कल्पनमुक्तेः [illegible] संयोगसिद्धिः [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] सर्वार्थसिद्धिप्रसंगः [illegible] नियमात्कुत्रैव निवाहनवेत्पादिना

[illegible] शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटेष्व [illegible]

पी. ३४

ग्रिह्मवो रिवभेदप्रतीतिरस्ति। तस्मात्तद्व्यात्मकता गुणस्य। एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता। गु
णानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्यते तत्तु न। अयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्व
वा। एकस्वभावत्वं वा। सर्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमविरोधः। तथा हि परमते तन्तुदेशोऽभ्युप
गम्यते न पटदेशः। पटस्य तु तन्तवः। शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः। तथा वा द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणा
श्च गुणान्तरमपि नित्यत्वेऽपि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं परमारभन्ते न तु गगनद्रव्यगुणाः शुक्लत्वादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युप
गच्छन्ति। साभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वमभ्युपगम्यमानेन बाध्येत। अपृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत न सव्यदक्षिणयो
रपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वप्रसङ्गः [illegible] एकस्वभावत्वेन त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः संभवति तस्य तादात्म्येनैव
प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः संबंधः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येवं तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य
कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेर्यावत्तरापेक्षं वायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबंधः समवाय इ
वमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबंधो नोपपद्यते द्विष्ठत्वात्संबंधस्य सिद्धमूलत्वात्संबंधस्य तदनिवेत्याका
रणसंबंधात्कार्यस्य सिद्धत्वमभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इति दुरुक्तं स्यात् ३४

३४

[illegible] किं विलोके कार्यस्य कारणेनासंबंधात् [illegible]

५

उपजीवनं आश्रयणीति प्रागुक्तिनः संज्ञा न कारणवादः प्रायः
समस्त कृप निबन्धः अणो कृत प्रगम्यते उ

...त्वात्कार्यगुणानां। न च सर्वे वस्तु अणव एव के सोऽन्ततोऽस्य विगंधस्योपलब्धिः स्यात्
योरसरूपस्पर्शानां कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानां न चैवं दृश्यते तस्माद्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥ ॥अथ परिग्रहाबात्यन्तमन
जेषि वगंधरसयोर्वा यो च गंधरसरूपाणां न चैवं दृश्यते तस्मात् सत्कार्यत्वादंशांशितेवेनामिप्रायेणोपलब्धिहेतुः घंनु परमा
वन्का॥ ॥प्रधानकारिणावादे वेदविड्विविक्षिन्नत्वादिभिः सत्कार्यत्वादंशो... मेवानादरणीयो वेदबाह्यादिभिः अपि च वैशेषिकास्तेन
णु कारणवादिनः कैश्चिद्विशिष्टैः केन विदप्यंशेन परिगृहीतः ... तेनैव ... नम्फपगच्छंति यथा मनुष्याः
र्यभूता स्वद्रव्यार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यान् स्वं तमि ... तस्मिन्नेतेषां नम्फपगच्छंति यथा ... नो केशशशउ ... ना
राशरस्तिन ... पगम्यते ... द्रव्याधीनत्वे शेषाणां नम्फपगच्छंति षमंतत्त्रो पपघते कथं यथा ... नो केशशउ ... ना
राभूतानीनां अमंतभिन्नानां सतां नैतेराधीनत्वं भवत्येव द्रव्यादीनाम् यत्तं तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति यथा
भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां तेनोद्रव्यमेव भिन्नावाप्तं द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भ
वति। यथा देवदत्त एक एव सन् ... नरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति तद्वत्तथा सति सांख्यसिद्धांतप्रसंगः स्वसिद्धान्तवि
रोधश्चापद्येयातां ननु अग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते सत्यं दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीय
ते इह तु शुक्लः कंबलो रोहिणी धेनुः नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोर

मी॰ ३३

तथाप्यकारणत्वमेवनित्यतानिमित्तमापद्येततस्यचप्रागेवोक्तत्वादविभागादेविनाशेतिष्ठन्नुक्तंस्यादपिकारणविनाशा
द्वान्यस्यापत्तौयस्यविनाशहेतोरसंभवेविभागासापरमाणोर्नोनित्यत्वस्यापपत्तीतिव्याख्यायतेनावयवद्रव्यस्यैवतुल्या
विनश्वरत्वमितिनियमोऽस्तिसंयोगसचिवैर्नैकत्वस्येवमांतरस्यारंभकत्वस्यगम्यमानेन्त्यद्रव्यस्यानुपपादत्वपात्तविशे
षसामान्यात्मकंकारणंविशेषवद्द्रव्यंतदारंभोपपद्यमानेसमारंभकमप्युपगम्यतेतदाद्यतन्तुकार्यस्यविनश्यद्वस्था
विनश्येनानाविविनाशउपपद्यतेतस्माद्घटादिमत्वात्स्यादविशेषेनविपर्ययपरमाणुनांतस्मादप्यनुपपन्नःपरमाणुकारण
वादः॥ ॥उत्पत्तिवादोवार॥ गंधरसरूपस्पर्शगुणाश्चत्वारःपृथ्वी।रसरूपस्पर्शगुणाःत्रयश्चापः।रूपस्पर्शगुणौतृतीयं
तेजः।स्पर्शगुणःसूक्ष्मतमोवायुरित्येवमेतानिचत्वारिसूक्ष्मतानुपचितापचितगुणानिसूक्ष्मसूक्ष्मतारतम्योपेतानि
चत्वारिभूतानि।तत्परमाणवोप्युपचितापचितगुणाःवाकल्प्येरन्नवेत्युभयथापिचदोषानुषंगः।परिहार्यएवस्यात्।
कल्प्यमानेतावदुपचितापचितगुणत्वेउपचितगुणानांमूर्त्युपचयाद्परमाणुत्वप्रसंगो।नचेतरेषामपिमूर्त्युपचयंगु
णोपचयेप्यभवतीत्यस्तिनाकार्येषुभूतेषुगुणोपचयेमूर्त्युपचयदर्शनादकल्प्यमानेन्त्वपचितापचितगुणत्वेपरमा राम॰
णुत्वसाम्यसिद्धयेपदिनात्रसर्वेषामेकगुणत्वकल्प्येतततस्तेजसिस्पर्शस्योपलब्धिर्नस्यादप्सुरूपस्पर्शयोःइति ३३

नानांशतः परोक्षे भागो न संभवतीति ते च चतुर्विधा रूपादिमंतः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारंभका नित्या
श्चेति वैशेषिका अभ्युपगच्छंति स तेषामभ्युपगमो निरालंबन एव यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः
प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामिष्टविपरीतमापद्येते स एषोऽर्थः स्फुटीक्रियते एवं लोके दृष्टत्वात् यद्धि लो
के रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टं तद्यथा पटस्तंतूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तंतवश्चांशूनपेक्ष्य
स्थूला अनित्याश्च भवंति तथा चामी परमाणवो रूपादिमंतस्तैरभ्युपगम्यंते तस्मात्तेपि कारणवंतस्तदपेक्षया स्थूला
अनित्याश्च प्राप्नुवंति यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं सदकारणवन्नित्यमिति तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति उक्तेन प्रकारेण
कारणवत्त्वोपपत्तेः यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तमनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः स इति तदपि नावश्यं परमाणू
नां नित्यत्वं साधयत्यसति हि यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनि
त्यत्वमेवापेक्ष्यते तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमा
णांतरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तमविद्या चेति तद्यद्येवं विव्रियेत सतां प
रिदृश्यमानकार्याणां कारणानामप्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततो द्व्यणुकनित्यतापद्येत अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत ।।

कन्विहत्नं तु पुपदर्दतिविशि ष्टधीनिमामकः संबंधो योनसंबंधांतरमपेक्षते तस्य संबंधेनैवनित्यसंबद्धत्वादिति शंकते नन्विति संयोगस्याविरल रूपसंबंधोपपत्तेः समवायोनस्यादिति हृदयं तिनेति संबंधिभिन्न
स्यादिति तुल्यता गुणपरिभाषाकाश्चेति गुणत्वाभावेपि कर्मसामान्यादीनां समवायांगीकारात् तुल्यत्वं समवायित्वेन भावकं नापि व्याप्यं गुणस्यापि समवायवत्त्वरूपसंबंधसंभवेन व्याप्तत्वं
भिन्नत्वमेव संबंधांतरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेपि तुल्यत्वादनवस्थाद्दुर्वारा व्याप्यमलक्षणकरी समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुकासिद्धिरित्यर्थः

मी. वेषेन समवायिभिः संबध्येतात्यंतभेदसाम्यात्तत्र च तस्य तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसज्येत नन्विह
३२ प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबद्धः संबंधांतरापेक्षो वा न तस्यान्यः संबंधः कल्पयितव्यो येना
नवस्थाप्रसज्येत नेत्युच्यते संयोगोप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एवेति समवायवन्नान्यं संबंधमपेक्षेतार्थांतरत्वात्संयोगः
संबंधांतरमपेक्षेत समवायोपि तर्ह्यर्थांतरत्वात्संबंधांतरमपेक्षेत न च गुणत्वात्संयोगः संबंधांतरमपेक्षते न समवायो गुणत्वा
दिति युज्यते वक्तुमपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातंत्रत्वात्तस्मादर्थांतरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवान
वस्था प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुका
रणवादः॥ ॥नित्यमेव च भावात्॥ ॥अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वोभयस्वभावा वानुभयस्वभावा
वाभ्युपगम्येरन्गत्यंतराभावात् चतुर्धापि नोपपद्यते प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसंगः निवृत्तिस्व
भावत्वेपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसंगः उभयस्वभावत्वं च विरोधादसमंजसमनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्र
वृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसंगः अतंत्रत्वेप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसं
गस्तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्॥ सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमाना राम.
मतं भावत्वेपि नित्येति अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिक ८२ कीप्रवृत्तिनिवृत्त्या निमित्तं च कालादृष्टादिकं नित्यसंनिहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसंगः न भाव ४ स्यादिति मते प्रवृत्त्यभा २
वप्रसंगः किं च परमाणवः समवायिकारणत्वेन कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च रूपवत्त्वाद्घटवत् रूपवत्त्वात्स्पर्शवत्त्वाद्वा घटवदिति सत्त्वंबोध्यमिति तु परमक्रियामाह सावयवानामिति
पारिना १

२ हेतुं वंद[illegible]रूपं वंद[illegible]संयोगस्य[illegible]इति वैशेषिक[illegible]कार्यं परमाणुमात्रं स्यादित्यर्थः २

[illegible]संयोगस्य[illegible]कर्मनोत्पद्यते[illegible]सिद्धांत[illegible]सर्गप्रलय[illegible]परमाणूनां[illegible]

[illegible]परमाणूनां विभागो निमित्त[illegible]अदृष्ट[illegible]

[illegible]विभागः[illegible]कर्म नास्ति अतः[illegible]संयोग वियोग[illegible]सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना २

यत्तस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्कर्माभावात्तन्निबंधनः संयोगो न स्यात्संयोगाभावाच्च तन्निबंधनं द्व्य

णुकादिकार्यजातं न स्यात् संयोगश्चाणोरण्वंतरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसं

सांशस्य २ गो दृष्टविपर्ययप्रसंगश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यांतरेण संयोगस्य दृष्टत्वादेकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसंगः परमाणूनां क

ल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत्कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यादसति चासमवायिका

रणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्प

त्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवेत् न हि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमि

त्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं वियोगोत्पत्त्यर्थं वा कर्मातश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्र

सज्येत तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च तदभा

व इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यंतभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्य

भ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुं कुतः साम्यादनवस्थितेः यथैव ह्यणुभ्यामत्यंत

भिन्नं द्व्यणुकं समवायलक्षणेन संबंधेन ताभ्यां संबध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यंतभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव सं

सत् [illegible]द्व्यणुक[illegible]परमाणुभिन्न[illegible]द्व्यणुक[illegible]समवायस्यापि समवायांतरं[illegible]इत्यर्थः २

त्यक्त्वाप्रयत्नरूपो गस्याकाशयोः समवायसंबंधो गो प्रयत्नादृष्टवत्प्रयत्नरूपात्मनो हेतुर्युक्तः सुप्रतेषु समवायत्वशरीरप्रयत्नसंस्था
प्रयत्नरूढेतुशरीरेतस्यान्वयोऽवभौतिकमित्येतद्भवति। गुणस्य संयोगोऽदृष्टशरीरं हस्ते विनि वायौ विविल प्रयत्न
प्रवृत्तिता। नन्वेवं सति तेनैवेतऽतो नेति क्रमः। तस्मात् प्रयत्नात्मनस्तु वैशेषिकं प्रतिनन्वा निर्देशो विसमानव्याप्तता
तेन तिष्ठापरिग्रहाश्रयिण्याख्यातार्थता। समयमेतत्रैस्यैव तत्त्वं वैशेषिकपरीक्षार्थेनेतत्स्य क्रियानुगतेन प्रयत्नं त्वं मन
रूपगमेनिमित्तमावाप्नात् प्राप्ते कर्मस्यास्य प्रयत्नमेव विघटितप्रयत्नो निमित्तादिर्वा यथा हस्तक्रियायां कर्मणो निमित्तं प्रय
त्येतेनस्य संभवान्नैवास्तु बाह्ये कर्मस्यान्नस्ति तस्यानवस्था यामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात् शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्य
त्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एवं मा भिघातादयो निमित्तं प्रयत्नाद्यात कर्मसर्गो तरकालेऽहितत्सर्वं कर्मस्य क
र्मणो निमित्तं संभवति यावदृष्टमादृष्टस्य कर्मणो निमित्तमित्येतात्तत्वं परात्मसमवायिनास्य दृष्टसमवायि वा यथा दि
दृष्टनिमित्तमस्तु कर्म वक्तव्येता दृष्टस्यापि तत्तन्नान्यत्र चेतत्तन्नेतनान्यविष्ठितं स्वतेषु प्रवर्तते प्रवर्तयतीति सांख्यवादिना
याममिति तमात्मनस्त्वानुसन्त्रैवेतस्यास्य तस्याम वस्थायामचेतनत्वादात्मसमवायित्वाभ्युपगमाबेना दृष्टमस्तु कर्मणो नि
मित्तं स्यादसंबंधादृष्टतानुरूपेतस्य संबंधेऽस्तीति वेत्संबंधे सति तत्यात्वच्छिन्नमात्मप्रत्यक्षं योनिया प्रमकोत्तरभावात्त्र देवत्रि

कार्यद्रव्यस्य परिमाणांतरारंभं तन्मंगी ... सामस्या सि॰ १ ... मिति २

दाहरणत्वं ... मिति ... इति १

अन्यथा सिद्धानि॰ १ ... [illegible]

तेनाकार्यं चेतनेनांतरेणारभ्यते। नह्यचेतनानामाचेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽचेतनापतिबंधमानत्वात्तस्मात्परिमाणोत्पाद
वैषम्यात्प्रीतिवेतनायाश्चारंभकत्वमिति। मैवं स्याद्यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारंभकत्वमेवं चे
तनस्याप्यीलस्यांशस्य समानत्वान्न परिमाणांतरारंभकत्वं परिमाणत्पादीनामनारंभकत्वे कारणेषु रूपरिमाणांतरारंभा
त्पारिमाण्डल्यादीनामारंभकत्वोपपत्तेरारंभकविकार्यद्रव्ये ... गुणारंभात्तन्नामाद्वयगुणांतिवृत्ती ... गमात्परिमा
णांतरारंभेऽप्याप्तोपारिमाण्डल्यादीनि इत्यतः स्वसमानजातीयपरिमाणांतरेणारंभेऽपरिमाणोऽनरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमा
त्कारणबहुत्वात्कारणमहत्वात्प्रचयविशेषाच्च महत्वं विपरीतमणुत्वे न दीर्घत्वं ह्रस्वत्वे व्याख्यातेइति हि कारणगुणानिरूपणात्सिद्धान
च संनिधानविशेषात्तत्र तत्र कारणबहुत्वादन्यवारंभेतेन पारिमाण्डल्यादीनीत्यवेतद्वयंतरेगुणांतरेऽवारम्भमाराः सर्वेषः
मेवकारणगुणानां ... समवायाविशेषात्तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारंभकत्वं तच्चाचेतनायाश्चेति ...
योः संयोगाद्वद्व्यादिलौ विलक्षणानाम ... त्रिदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिनियमविचारोऽद्व्ये प्रकृते गुणोदाहरणमपुरुत्का ...
ति चेन्नन्वेवं तेन विलक्षणारंभमात्रस्य विवक्षितत्वात्तच्च द्रव्य ... मेवोदाहरणं ... गुणोस्ववाच्यताप्येवं तत्कश्चित्प्रियमहे
तुरत्तिः ... कारोपि भवतां ... गुण ... त्वात् ... संयोगस्य पंचाविन्मयके नविध्यत इति पदार्थ

कार्यगुणारंभप्रकारोऽयं ४४

[illegible]

...संयोग... कारणगुणाः कार्येषु गुणांतरमारभंत इति सामान्येन प्रक्रियानुसा...
...परिमाणको निश्चया... समानजातीयगुणारंभकत्वं न भवती... व्यभिचार इति भावः... महत्त्वादि इति
...परमाणुपरिमाणं... द्व्यणुकाभ्यां... कारणगतं मा० ३ ... महत्त्वं बहुत्वे...
...एवं... द्व्यणुकारंभ... इति...

मी॰ ३० प॰दि॰मो॰ल

रणाश्रुतिष्ठंति तेच पश्चाद्दृष्टादिगुरुः सराः संयोग[...]वीः सतो द्व्यणुकादिक्रमेण [...]कार्ये जातमारभंते कारणगुणोत्थ
कार्यगुणांतरं। यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तेन द्वा परमाणुगता रूपादिगुणा विशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीन
रानारभंते। परमाणुगुणा विशेषवत्त्व पारिमांडल्यं न द्व्यणुके पारिमांडल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणं तत्संयोगा
गमादणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्त्तिनी परिमाणे वर्त्तेते यदापि द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते ता[...]
भीरांतरयोगाम्फपगमादणुत्वह्रस्वत्वे [...] शुक्लादीनामारंभकत्वमणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनोऽपि नैवारभेते चतुरणुके
पिसमाने द्व्यणुकसमवायिनोः शुक्लादीनामारंभकत्व[...]ऽपि परमाणोर्बहुत्वं निवार्यं कानि द्व्यणुकसहितेन परमाणुः का[...]
सामहत्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाम्फपगम[...]यथा परमाणोः परिमंडलानामसतो लघुत्वं च द्व्यणुके नायते महद्दीर्घत्वे त्र्यणुकादि न[...]
रम्यतेन दापि समाने षायोजनाति देवं यथा परमाणोः [...]
रिमंडलं यथा वा द्व्यणुकादरेणोर्ह्रस्वत्वं बहुसतो महद्[...]त्र्यणुकादि नायते नाणुत्वह्रस्वमेवं चेत् [...] चेत्तत्र नगत्
निष्पत्तेरस्त्यम्फपद्यामेकं तत्व विछिन्नमस्य मन्यसे विरोधविना परिमाणांतरेणाणुत्वं कार्यं द्व्यणुकादि सतो नारंभकाणि नाह
तागतानि परिमांडल्यादीनि स्वम्फपक्वानि नतु चेतनाविरोधविनाशगुणांतरेणाजगतव्याख्यांतत्वमत्तियेनकारणगता वि ३०

...परिमाणबोरनारं० ३ ...व्यभिचारः ... परमाणुभ्यां द्व्यणुके त्रिणि द्व्यणुके
...इति ... कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारंभकाः कार्यद्रव्यपरिमाणं तु न कारणगुण...
...अणुत्वहेतुत्वे ... एवं ... परमाणुभ्यस्त्वमहद्दीर्घं ... नियत...
...इति अणुत्वे ... द्व्यणुके ... ननु ...

अत्र ताप्यः शंकते तापेति। सत्वं गुरुत्वोदयस्य शक्तिर्ज्ञापकशक्तिरूपरजः निमित्तमविवेकात्मकमदर्शनं तमस्तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः रजसो नित्यत्वात् तस्मात्तस्य मिथ्यात्वं नित्य
पुरुषस्य गुणस्वामित्वं नु पश्यन् दृपेशितादित्यर्थः। मोक्षस्तस्य भावः निमित्तस्यानिवृत्त्यभावान्मोक्ष इति सिद्धांत्यभिप्रायेण नेति। तमसो नित्यत्वात् अपि विवेकेनोपरमात् मोक्ष इत्यत आह गुणानां चेति उ
नित्यं गम्भीरादिति भावः परपक्षे बंधमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षे तदुपसंहरति औपनिषदस्येति। एकत्वे बंधाभावान्मोक्षस्य अत आह व्यवहारे कारण
वत्पर इति वैदोषप्रसंग इत्यर्थः ४

नैवं सति मिथ्याविकल्पितं दुःखमपि पारमार्थिकमेव चेतनस्य तत्त्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्यु
पगमात्तापकस्य। तापशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तापस्य संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यंतिकः सं
योगोपरमस्ततश्चात्यंतिको मोक्ष उपपन्न इति चेन्नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात्। गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वाद
नियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात्। औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमा
देकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेः विकारभेदस्य च वाचारंभणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशंका स्वप्नेऽपि नोपजायते। व्यवहा
रे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्ततापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति॥ प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुका
रणवाद इदानीं निराकर्तव्यः तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते। तत्रायं वैशेषिका
णामभ्युपगमः। कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणांतरमारभंते शुक्लेभ्यस्तंतुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्र
सवदर्शनात्तद्विपर्ययादर्शनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेनाभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात्तद
दर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति॥ ॥महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वप
रिमंडलाभ्यां॥ ॥एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमंतः पारिमांडल्यपरिमा

संयोगस्य निमि
त्तेऽमठ

इतानुवादेन महद्दीर्घवदिति सूत्रं व्याचष्टे प्रधानेति। परमाणुवादो निराकर्तव्यः सूत्रस्य संगतिमाह
कारणगुणानां कार्ये समानजातीयगुणारंभकत्वनियमो न
कारणगुणः स्वकार्ये समानजातीयगुणारंभक इति
एवमादिना विलक्षणत्वादिना चेतनसर्गः साधितः
नार्थः॥ १०

स्पष्टेनु कोर्गमाह आत्मनेति तथा तप्यमानबुध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्वामिभावः तस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्मात्तिस्यनुकस्यापि पुरुषस्य
कथंचिदुपचारात् ... तप्यमानिरितिः यथा योधगतौ जयपराजयौ राज्ञन्नुपचर्येते तद्वत् सेव तथा अन्ते मुच्यते चेति

पा. २९ दुःखस्वाभाव्येन चेष्टाभावप्रसङ्गान्नर्थापि च नर्थाः स्वभेति तापकः सत्त्वमेतत्प्रत्युपुरुषोपरक्तं परं वीर्यपतोभाव्यो संबुध्यते इति तयो
स्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिरितीतरेऽभावे हेतुः तत्संयोगहेतुपरिहारात् स्यादत्यन्तिकदाविम्मोक्षोपपत्तिरिति ।
अत्राप्यतानैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः भेदे वदति च एकात्मनाप्यतप्यतापकाव योन्यस्य तिद्विवेचविवेचिभाव
तिप्रवेपात्तानेवैतद्दृश्यैकत्वादेवं नत्वयिरेकः सत्त्वात्मानेदस्ति प्रकाशापत्तिर्वा सत्त्वप्रयो[illegible]प्रकाशादिधर्मभेदे परिता
चेत्ताः किमुक्तं दृश्यैकरूपस्य किंतत्प्यतापकभावः संभवेत् पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादित्यत्यतो किं न पश्यसि कर्म
गौणीवदर्शनतप्यमानापकः सच्चितेति न तुत्तप्रिनीपदुःखं सा चेतयितुर्नी चेतनस्य देहस्य पादिहि देहस्यैव तत्प्रत्ययोत्सादे
ह्नाशोत्वपमेव न स्यपतीतितन्त्रीशाघसाचनैषितत्वस्यादित्यनोदेहाभावे विवेकवत्त्वस्य चेतनस्यतप्तिर्न दृष्टान चत्पा
चित्तुस्तिनी मविक्रियापचेतयितुःकेवलस्य प्रतिनात्यदेहचेतनयोः संहतत्वमनुष्यादिदेहप्रवेशाक्त्रवतमेवतामिसामान्यस्
सः सं चेतयितुः तप्यतापकभावः सत्वं तप्यतापकं रजः इति चेत् त्रितौ चेतनस्य सदृशेऽनुयुक्तः सत्ता नुरोधिताचेतनो पृथ
प्रतः चेतिचेत्सत्तमार्थ तत्त्वहि नैव तप्यतःस्मापतति इदं च शब्दप्रयोगात्तचेतप्यतेनेवशब्दोदेवापत्तेर्हि दुःखसर्वत्रचेत्यतेनाव राम.
तासविषोमवतिसर्वादिदुःखसंबन्धेतावतानिर्विषोमवत्तस्माद्विवाहितो यत्तप्यतापकभावोन पारमार्थिकः स्यात्प्रतीतमिति २९

न परेव यदीष्येत तदा १ बुद्धि रूपं २ तत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य तदभावात् शास्त्रारंभवैयर्थ्यमिति परिह ३ रतिनतापाभाविति असंग चेति
यदि दृष्टा दृष्टा तत्र कथं मिथ्या तत्स्वामिन इति चेदुच्यते एवं शास्त्रस्य बुद्धिसाक्षिणः तत्र असाक्षिपुरुषस्य तत्प्रतिबिंबत्वात्तस्मिन्निति शंकते स्वत्वेति तर्हि दुःखवेदनं स्वबलेन नावाच्य ४ छेदतत्रिरि दृश्यत्वादागत इत्याह अस्य
दृश्यमेदिनाहीनदोषाम मिथ्यात्मिपरत्वात् इत्यर्थः मिथ्याकार्ष्यमेव दोषदन्तिचेत्तत्त्वहनत्वहानि पुरुषस्य तप्यतत्त्वेकल्पितमेव तत्रत्वस्य भावादिकल्पनाद्यतिनिबोदिति पुरुषोपरक्तत्वाद्बुद्धि
सन्निमग्नाविवेचनप्रतिबिंबितिप्रमेयसंपन्नमित्यर्थः हनहीति तत्र विपर्यये विवर्तेनेव प्राद्गुर्थः कल्पित एव दृश्यः सोऽस्वरूपाविद्याकृत तप्यतापकत्व

दृश्यतामित शेषः ३
दृशात्तानि केवि वसविवेक तत्त्वतार्थः ४

५ ननु सत्वादिधर्मित्वस्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते सत्वेदनवेदी व्यादिनाशदर्शनादित्याशंक्य दृष्टांतासिद्धिमाह दीपीति ५

२ तथ्यं जन्मितापकः संसारस्तमो भेदानंगीकारात् लोकप्रसिद्धस्तप्यतापकभावो तु प्येतेत्यर्थः विष्टपेलोके हीति तथाप्य भेदव्यवहारस्तोपपद्यत समंजसमित्यर्थः २

४ ननु तयोरूपादानेके विभिन्नोभिन्दे स्तेदवशेके व ज्ञात्मकयोरेकप्रकाशयोरनेनव्यवहारस्तोपपद्यताशंक्य क्रैरिवनाभ्यामात्मनो मोक्षेनत्वारित्याह यदि वेत्यादिना ४

ना २

एवं तु ज्ञस्येश्वरकारणवादिना विरोधस्तदनुवर्तिन्याः स्यात् तस्मादप्यसमंजसं सीव्यानां दर्शनमिति व्याहुः

नौ नैकरूपनिबद्धासम्यसमंजसमेवदर्शनेतत्प्यतापकयोर्जात्यंतरभावान्नभ्युपगमादेकं हि ब्रह्मसर्वात्मकं सर्व

स्य प्रपंचस्य कारणमभ्युपगतं तामेव अस्यैवात्मनो विरोधौ तप्यतापकौ न जात्यंतरभूताविताभ्युपगतं स्या

घ द्देवैतौ तप्यतापकौ एकस्यात्मनो विरोधौ स्यातां तास्तिताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुक्तत इति तापोपशांतये सम्यग्दर्शनमु

पदिश्यात् कस्य तु मनर्थकं स्यान्न्निर्मोक्षस्य एकीभावकस्य एव पदीप्यतदेव कस्यैव तावत्सा नित्यं निर्मोक्षस्तु उपपद्यते यो विजलवीचीतरंगफेना

द्युपन्यासस्तथापि तन्नीत्मन एकस्य विभ्यादयो विशेषाश्रयाविर्भावतिरोभावरूपेणा नित्यास्त एव तिसमृद्धानेन तात्मनो वीच्यादि

रनिर्मोक्षः प्रसिद्धश्च यतथे तप्यतापकयोर्जात्यंतरभावो लोके तथा ह्यर्थो भवार्थश्चाप्यन्यो भिन्नो लक्ष्यते यद्यर्थीनः स्यान्न तेनार्थीन स्या

दर्थाथित्वेनो यदि स्यमर्थित्वसमतस्यार्थीनिरसितः एवं तत्स्य तद्विषयमर्थित्वं नस्यात् यथा प्रकाशात्मने प्रदीपस्य प्रकाश्यं

तो प्राधीनि स्यासिद्ध एवेति नतस्य तद्विषयमर्थित्वं भवन्त्यपायं मर्त्यार्थः स्पिनो वा वित्वं स्यादिति तेषां यथ्यापध्यपर्थत्वं न स्या नश्वा

र्थत्वमेव स्यान्नैवेतदस्तिं वर्षिशब्दोयतापश्चार्थयोः संबंधिनोः संबंधः स्यान्नैकस्यैवातस्माद्विभावेनाव यादिः

नो। तथानर्थानर्थितावर्गविषयो विनोदकुतोर्थाः निकृत्योः नर्थतामाभ्यामेकः पर्यायेणानात्यांतं बध्नेतेत्याचार्यं स्यादिति

[illegible] प्रसिद्धवाधाद्वाह प्रसिद्ध अर्थेति अर्थाः धनार्जनलाभादिना अर्थिनं तापयतीति तापकः अर्थी प्रयासनोरनेदेवाधश्चाह यदीति अर्थिनोत्मस्यार्थस्याभावान्नार्थिता

[illegible] भावः प्रसज्येते त्याह तत्पार्थस्यापीति प्रसंगस्येष्टत्वंविशेषकरोतितनेवेति अर्थसंबंधिका मनाविषमन्दर्शकस्यादन्यस्यकार्यपिनुरस्त्वात् नस्यान्नाहि स्वार्थत्वमस्ति कात्व

[illegible] एवेत्यर्थः इत यसेदद्वत्याह संबंधीति तथानर्थानर्थितावविभिन्नात्विसन्नमः अर्थानर्थयोः स्वतत्त्वात्कर्वकं तापकत्वं स्फुटमिति अर्थिनो नुकूलइति

अ॰ १ ... गुणानां न परस्परापेक्षा २

साविकारिणीति पक्षे प्रलयमिदं बाह्यस्येति २ सांकृतस्य निःसारस्य प्रदेशे ...
चिरकालं स्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमित्तं कार्यं गन्नासीत्यर्थः २

न चैतन्यमपि कृतं कार्यानुसारेण गुणस्वभावांगीकारादित्याह चलं गुणवृत्तमिति ५

मी. न्यते यदि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वस्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था तस्यामवस्था
२८ साम्य २ यामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यंगांगिभावानुपपत्तेर्बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुण
वैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ॥अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ॥अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमी सापेक्षत्वेन २
महे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् कार्यवशे
न तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते चलं गुणवृत्तमिति
चास्त्यभ्युपगमस्तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्ते एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियो तानवस्थि:
गाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्त्तेत चेतनमेकमने
कप्रपंचस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात् वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावा
न्नैव वैषम्यं भजेरन् भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरो दोषः सर्वत्रैव सर्वदा
विप्रतिषेधाच्चासमंजसं ॥ परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानामभ्युपगमः क्वचित्सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामंति क्वचिदेकादश राम.
तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशंति क्वचिदहंकारात्तथा क्वचित्त्रीण्यन्तःकरणानि वर्णयंति क्वचिदेकमिति प्रसिद्ध २८

अंगीकार्यत्वं ज्ञानशक्तेर्वैषम्येति ४

न प्राणानेक ज्ञानेंद्रियं च कर्मनेक ... ज्ञानकारणं पंच कर्मेन्द्रियाणि ... ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि पंच मनश्चेत्येकादश बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीणि एकमिति बुद्धिरेव
कार्यार्थिज्ञानशक्तिकल्पनेऽनेकप्रसंगः स्यादित्यर्थः ४

अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिश्चिद्रूपत्वात् अस्ति च प्रधानस्य सर्गशक्तिः त्रिगुणत्वात् तयोः शक्त्योर्वैयर्थ्यं स्याद् विना सार्थक्याभोगा प्रधानस्य प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्नित्यतया सृष्टिनित्यता
पत्तिरित्याह दृक्शक्तीति १   ७ पुरुषस्य परिस्पंदः प्रयत्नगुणो वा नास्तीत्येतत्कुत इत्यत आह प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्यापित्वाच्च नित्यः संनिधिः अतः सन्निधिमात्रेण प्रवर्तनं सततं तेन स्थायायमानित्वं संनि
धिरिति व्यापारो नास्ति लोहस्य स्वसंबंधोपि तत्र भासते इत्यर्थः ७

दृक्शक्तिविषयः १   बी॰ ४   केन त्वस्य

स्यर्था प्रवृत्तिर्नहि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति । न च पुरुषस्य निर्मलस्य । दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिस्तर्हि
दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्यनुच्छेदात्संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंग एव । तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं ॥
नैवदोषात्प्रमुक्तिरितिशेषः २ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ स्यादेतद्यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पंगुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं
दृक्शक्तिविहीनमंधमधिष्ठाय प्रवर्त्तयति । यथा वायस्कांतोश्मा स्वयमप्रवर्त्तमानोप्ययः प्रवर्त्तयत्येवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्त
यिष्यतीति दृष्टांतप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानमत्रोच्यते । तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोस्त्यभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति
प्रधानस्य स्वतंत्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमात्कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत्पंगुरपि हि
अंधं वागादिभिः प्रवर्त्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्त्तकव्यापारोस्ति निःक्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कांतवत्सन्निधिमात्रे
ण प्रवर्त्तयेत्सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसंगादयस्कांतस्य त्वनित्यस्य सन्निधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा
चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबंधयितुरभावात्संबंधा
नुपपत्तिर्योग्यतानिमित्ते संबंधे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंगः पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्व
रूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्त्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥ अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥ इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवक

२ नन्विच्छिन्नयोर्दृग्दृश्यभावयोग्यता नित्यतया तत्कालः संबंधः स तत्राह योग्यतेति । विच्छिन्ने तत्स्वभावा योग्यता नित्यत्वात् संबंधनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतंत्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षे भोगापव
र्गाभ्यां वा फलमिति विकल्प्य दूषितं तथैव पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षेपि विकल्प्याभावेन दूषणीयमित्याह पूर्ववदिति । दृष्टांतेषु उदासीनस्य कथं प्रवर्त्तकत्वमित्याशंक्याह परमात्मन इति । स्वा
रूपमतोपि संविरुद्धं सत्त्वात् अस्मन्मते कल्पितात्कल्पितं न वास्तविरोध इत्यर्थः १

उभयार्थताम्भ्युपगमिष्यतीति। न तावदपवर्गः साध्यः तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात्। भोगार्थं तु प्रवर्त्तते भोगस्य च शब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव समाप्तत्वात्तदर्थं प्रधा
नं प्रवर्त्तते। एवमपि मोक्षः स्यात्। अनिःशेषशब्दाद्युपभोगस्य त्वानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसंगः। कृतभोगमपि प्रधानं आसन्नत्वपुरुषान्यताख्यात्यै। किमर्थमभि
सरेण भोजयतीति चेत् अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं स्वं पुरुषान्यताख्यातिं करोतीति। अ [illegible] नष्टं [illegible] हृतं भोगं सत्त्वशब्दाद्युपभोगेन कृतत्रयोऽलं

१२ श्री २७

[illegible] पुन क्षीरस्य चाभावात् धेन्वाद्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुदाद्युपभुक्तं वा। यदि हि निर्निमित्तमेत
त्स्याद्धेनुशरीरसंबंधादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेन्न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमित्येतावता निर्निमित्तमेव भवति भवति
हि किंचित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किंचिद्दैवसंपाद्यं मनुष्या अपि शक्नुवंत्येवोचितेनोपायेन तृणमाहृत्य धेनवे प्रदाय क्षीरं संपादयितुं प्र
भूतं तु क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयंति ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभंते तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य
परिणामः॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितं। अथापि नाम भवतः श्र
द्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव कुतः॥ अर्थाभावात् यदि तावत्स्वाभा
विकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदपेक्षत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किंचिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किंचिन्नापे
क्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्त्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्र
योजनमपीति तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति भोगश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिश
यस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्मोक्षप्रसंगश्च॥ अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात्। राम। २
शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसंगश्च॥ उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसंग एव न चौत्सुक्यनिवृ २

मीमांसाभ्युदयेतिदतिमन्माभोग्या: १

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्यापेक्षाभावप्रसंगादि २५
त्यर्थः। तत्रेत्यापत्तिं निरस्यति इत्यत: प्रधानमिति। उक्तप्रसंगस्येष्टत्वे आ [illegible] हानिः स्यादित्यर्थः। अर्थसंभवान्न स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थांतरं शंकापूर्वकमाह समीहितादिना।
प्रयोजनमनपेक्षितं चेदुक्तं एवमित्याह तथापीति। कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्यातिशयस्याधातुमशक्यत्वात् दृश्यासाक्षिणी [illegible] भोगो न मुक्तः किं च प्रधानप्रवृत्ते भोगार्थ
त्वे [illegible] प्रसंग इत्यर्थः। स्वतः सिद्धेर्निरस्यति उभयार्थतेति।

तदर्थमप्र [illegible]
त्वात्प्रधान
[illegible] मिमा पं १

स्वप्रधानस्य स्वाभाविकं
निर्धन [illegible]
सिध्यती [illegible]
त्वपुरुषान्यता
ख्यातिः [illegible]
न वास्या: [illegible]
पुरुषार्थत्वं तस्मा
उभयार्थ [illegible]
सिद्धोर्था

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादिकर्मपुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशंक्य सूत्रं प्रवृत्तं तथा चाहे सांख्यानामिति प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणो न वास्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात्तिक
दाचित्सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचित्प्रलय इत्यपि युक्तमित्यर्थः कर्मणोपि प्रधानात्मकत्वाच्चेतनत्वात्सदासत्त्वाच्च नकदाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः २

न१ कु१ त२

निवेतन्नो हीरतद्धीत्यत्रो बाध्यनेमिन्नानिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं प्रसवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितं शास्त्रेषु ध्या
पुनः सर्वत्रैवाश्रयापेक्षत्वमापद्यमानं न प्रतरतु घटते॥ व्यतिरेकान्नवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ सर्वोनोत्र वेद्यत्वाः
साम्ये नाव नित्यमानः प्रधानं नत्तद्व्यतिरेकेणाप्रधानस्य प्रवर्तकं नित्यकर्तृकं वा किं चिं वा व्यमपेक्षमवच्छिन
मस्ति पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको नानिवर्तकः स्यतो नपेक्षप्रधानमनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदा
द्याकारेणैमतेकदाचित्र परिणमत इत्येतदयुक्तमीश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायत्वाच्च नि
नवस्य पेक्षानविरुद्ध्यते॥॥ अन्यत्राभावाच्च न तरणादिवत्॥ स्यादेतद्यथा तृणापल्लवोदकादि निमित्तानतर दा
निरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते। एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति कु
यं चानिमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते। निमित्तान्तरात्तु पलंभात्॥ यदि हि क्वचिन्निमित्तमुपलभेमहि स्त
ततो यथा कामं तेन तेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेम हि न तु संपादयामहे तस्मात्स्वाभाविक
एवादिपरिणामस्तृणादीनां प्रधानस्यापि स्वाभाविक इति चेद् उच्यते। नैव तृणादीनां प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणा
मापेक्षिण्यादेरपि स्वाभाविकपरिणामे स्वपगम्येत न त्वन्यप्रयोगे तेनिमित्तान्तरोपल[?]कथं निमित्तान्तरे रा

म्प१ ध्रे४१

यस्कतएकत्वेऽपि कार्यितं द्वैतं प्रवर्त्तमस्ती स्याहनाविचेति। अविद्यया कल्पितेः ... तस्मद्वयं देहेंद्रियेवा विवर्त्तमानस्वमामायमाम आवेशाश्चिदात्मनिः कल्पितः संबंधस्तस्य बलात् सामर्थ्यं तेनांतर्यामि त्वादिकं
स्वरस्वेकृत्कं ... ना वोधास्सर इत्यर्थः ३

स्कां १ गतः सर्वो २

मी. नुस्वा विप्रवर्त्तनं कृत्वोपपन्नेऽर्थधा पूर्व ... न्नो मति। स्वयं प्रवृत्तिरहितो पि अपस्पवर्त्तने को नुवत्तिर्यथा वत्सपाद्यो वि
२६ पीः स्वयं प्रवृत्तिरहितान्यपि चतुरादीनी प्रवर्त्तकानि मवत्येवं प्रवृत्तिरहितो प्यस्य रः सर्वं न्मा सर्वत्तः सर्वेत्य ... य
सन्नीवेव वर्त्तये दित्युपपन्नं एवं तत्वान्यवर्त्यभावि प्रवर्त्तनं कर्त्तानुपपन्नमिति चेन्नाविद्याशक्त्युपस्थापितत्वान्मरूप
मायावेशावशेनासह ... कृत्वान्नसोत्संभवति प्रवृत्तिः सर्वत्र कारणात्वे। न चेतनेन न कारणात्वे। पयोंबुवच्चे
तनाऽपि स्यादेतत्तद्यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धये प्रवर्त्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोप
काराय स्यंदते एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्त्तिष्यत इति। नैतत्साधूच्यते। यतस्तत्रापि
पयोंबुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे। उभयवादिप्रसिद्धेरथादावचेतने केवलेऽप्रवृत्तिद
र्शनात्। शास्त्रं चैवं ... तिष्ठन् ... योंतरो यमयत्येतस्य ... स्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यंदंते इत्येवं
जातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पंदितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोंबुवदित्यनु
पन्यासः। चेतनायाश्च धेनोः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेर्वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात्। नांबु
नोप्यत्यंतमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यंदनस्य चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितमुपसंहारदर्शनान्नेति २६

... स्वभावाधिष्ठितता प्रतिवक्तुः पूर्वापरविरोधमाशंक्यो ४ लोके इच्छाशास्त्र ... वो ४ ... लोक ... विक्षकोऽपि निक्षिप्त तात् अनुमानमाभ्यामिति विशेषः १
... मात्र उपसंहारेति १

साध्यपक्षनिक्षिप्त त्वात् २

राम.
२६

केवलस्य न दृष्टा । स एव मेतत्त्वेऽपि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टान्तत्वे केवलचेतनसंयुक्तस्याचेतनस्य प्रवृत्तिः ३

एवमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरध्यासिताः सर्वे न चिदित्ता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते दृष्टान्ते
दृष्टसिद्धिरतः प्रधानस्यानुपपन्नेरपि चेतनेनाचेतनजगत्कर्तृत्वमनुमानतः संभवति । ननु चेतनस्यापि चात्रैव दृष्टं किं पुनर
चेतनं प्रवर्त्तयितुं दृष्टान्तस्य सत्त्वे तत्प्रयुक्तस्य दृष्टान्तस्येति । ननु प्रवर्त्तमानो दृश्यते प्रवर्त्तितस्य सति
प्रयुक्तस्य प्रयत्नवत्त्वात्तु प्रवर्त्तमानो प्रयत्नेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रवर्त्तकस्य प्रदेशे दृष्टं प्रयुक्तस्य
न तु चेतनस्य स्वभावसिद्धिः । चेतनाचेतनरथादिवत्तत्त्वं जीवदेहस्य दृष्टमिति । अत एव चक्षुरादेर्देहे निर्दे
दर्शनात् । दृष्टमिति वा दर्शनान्तरदेहस्य चेतनस्यापि तिलोकात्पत्तिकाः प्रतिपन्नास्तस्मात् चेतनस्य प्रवृत्ति
रितिन्नाभिधीयते । नह्येवं चलितं चेतनेन प्रवर्त्तितं दृष्टचेतनस्येति । भवितुं तस्य वत्सा सो चेतनाऽप्रवर्त्तीति मन्त्र
भावेन वा तन्त्रभावे चात्मा वा घटादिप्रकारादि प्राप्त्यादिविकारस्य कुशादिभिर्न स्वरूपसिद्धिः यावत्प्रलम्बमानादिचेतन
नैज्वलनेज्वलनादेव भवति न संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात् दृष्टा नीता घटितकानामपि चेतन एवं देहो
चेतनानां रथादीनां प्रवर्त्तकोऽस्त्येव विप्रतिपत्तिर्हि चेतनस्य प्रवर्त्तकत्वे । न च तद्देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो वि
ज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरिक्तस्य प्रवृत्त्यनुपपन्नेरुपपत्तेः प्रवर्त्तकत्वमिति चेत् । आपत्तेर्न वक्तव्याऽदिवत्प्रवर्त्तन्तिराहेति

पी॰
२५

रिच्छनीदृश्यतेन। तदृश्यप्रधानस्यापि चेतनानधिष्ठितत्वप्रसंगः। नरम्मदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेयतौ च दृष्टांता
नित्वेकरत्वामवधारयिष्यते न वा त्यकुलालकारादिव्यपाश्रयेतोति किंचिद्विधामकमस्ति। न वैवं सति नाकिंचिद्विलप्यते॥
प्रसक्तं तदृश्यानिरनुरूपस्य तेकेन नकास्य पर्यालोचितो स्वे नानुवपन्ने स्वहेतो नर्वृत्तं ने जगत्कारतं अनुमानतिये
न तत्स्वरूपं घनुपपत्तेश्चित्ते चक्षा वृत्तस मुखितो तिनहि बाह्या ध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मतयान्वयेऽ
नुपपद्यते। सुखादीनामात्मस्वरूपप्रतीतेः शब्दादीनां चान तद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेस्त्र। शब्दाद्यविशेषेपि च भी
वनीविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः। तथापरिमितानामपि दानां मूलानां कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्टं बाह्याध्या
त्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसंगः
परिमितत्वाविशेषात्कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्टइति न कार्यकारण
भावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुं॥ प्रवृत्तेश्च॥ आस्तां तावदियं रचनानुपप
त्तिः तत्सिद्ध्यर्थं यात्रवस्थानात्साम्यावस्थानाच्च्युतिः सत्वरजस्तमसामंगांगिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि ना
चेतनस्य प्रधानस्य स्वतंत्रस्योपपद्यते। मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु चेतन (?) स्येयतात्वं वा स्यात्स्यो गा त
२५

सर्वे… [illegible] …कार्या निरस्ताः इत्यतोऽत्र … [illegible] … इत्यर्थः २ अर्थजिज्ञासया … तदर्थस्वभावत एव प्रवर्तंते

६ स्वतंत्र … [illegible] … इत्यर्थः ६

नैनद्यारव्या१

म्प१

स्वपक्षस्थापनाय वेदांतवाक्यान्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयंतो व्याचक्षते तेषां यद्व्याख्यानं व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्या

ख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतं इदानीं तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतंत्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः तत्र सांख्या मन्यंते

यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मतयान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टास्तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मि

का भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हंति यत्तत्सुखदुःख

मोहात्मकं सामान्यं तत्त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना वि

विवर्तत इति तथा परिमाणादिभिरपि लिंगैस्तदेव प्रधानमनुमिमते तत्र वदामः यदि दृष्टांतबलेनैवैतन्निरूप्येत ना

चेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतंत्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयद्दृष्टं गेहप्रासा द

शयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यंते तथे

दं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियता असाधारणः

वयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभावितमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयि

तुमशक्यं सत्कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वान्मृदादिष्वपि कुंभकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाका

लोके४ श्लो१ बाह्यं पृथिव्यादि … आध्यात्मिकं शरीरादि … भोगायतनं २१३

Left margin notes: भिर्यंतत्र … दारा: / भेदानामि … कार … जी… / … [illegible]

महामायमायावत्… [illegible] …सिद्धं २

…निर्णयस्य… [illegible] …६

सर्वज्ञं २

मी. २८

परूपरिग्रहपक्षानंप्रकरणामुपसंहरति। यस्मादस्मिन्ब्रह्मणिकारणेपरिगृह्यमाणेप्रदर्शितेनप्रकारेणसर्वेकारण
धर्मा उपपद्यंतेसर्वज्ञंसर्वशक्तिमहामायंचब्रह्मेतितस्मादनतिशंकनीयमिदमौपनिषदंदर्शनमिति॥ ०॥ इतिश्रीशारीर
कमीमांसाभाष्येश्रीशंकरभगवत्पादकृतौद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः॥ ॥ रचनानुपपत्तेश्चनानुमानं॥ ॥
यद्यपीदंवेदांतवाक्यानामैदंपर्यंनिरूपयितुंप्रवृत्तंशास्त्रंनतर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिःकंचित्सिद्धांतंसाधयितुं
दूषयितुंवाप्रवृत्तंतथापिवेदांतवाक्यानिव्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानिसांख्यादिदर्शनानिनिराकरणी
ता यानीतितदर्थः परःपादःप्रवर्त्तते। वेदांतार्थनिर्णयस्यचसम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेनस्वपक्षस्थापनंप्रथमंकृतंतद्ध्यभ्यर्हि
तंपरपक्षप्रत्याख्यानादिति। ननुमुमुक्षूणांमोक्षसाधनत्वेनसम्यग्दर्शननिरूपणायस्वपक्षस्थापनमेवकेवलंकर्तुंयु
क्तंकिंपरपक्षनिराकरणेनपरविद्वेषकरेण। बाढमेवंतथापिमहाजनपरिगृहीतानिमहांतिसांख्यादितंत्राणिसम्य
यानीत्येन ३ ग्दर्शनापदेशेनप्रवृत्तान्युपलभ्यभवेत्केषांचिन्मंदमतीनामेतान्यपिसम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा। तथायुक्तिगाढ
त्वसंभवेनसर्वज्ञभाषितत्वाच्चश्रद्धाचतेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनायप्रयत्यते। नन्वीक्षतेर्नाशब्दंकामाच्चनानुमा
नापेक्षाइत्येतेनसर्वव्याख्यानाद्इतिचएवंत्र्यापिसांख्यादिपक्षप्रतिषेधःकृतःकिंपुनःकृतकरणेनेति। तदुच्यते। सांख्याद राम २८

…प्रधानस्य… [illegible] …इति मंतव्यं २

अध्याय २

[illegible]

कर्मव्यतिरेकेण ३ [illegible] संसारस्यानादित्वं [illegible]

मुक्तेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसंगः कृताभ्यागमप्रसंगश्च । सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वान्न चेश्वरो वैषम्य
हेतुरित्युक्तं न त्वविद्या केवला वैषम्यकारणमेकरूपत्वात् रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकृत्स्यात्
न च कर्मान्तरेण शरीरं संभवति न च शरीरमन्तरेण कर्म संभवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसंगोऽनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनो
पपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवत्युपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावदनेन जीवेनात्मनेति सर्गप्रमुखे शरीर
नात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन्
कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत अनागताद्धि संबंधादतीतः
संबंधो बलवान्भवत्यभिनिष्पन्नत्वात् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति च मंत्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं द
र्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरू
ढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः इति । पुराणे चातीतानामनागतानां
च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितं ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदा
र्थे परैरुपक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षीदाचार्यः इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समानः स्व

ति ४

[illegible]

हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि का
मी. रणानि भवन्त्येवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्मा
२३ णि कारणानि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं सं
सारं निर्मिमीत इति तथा हि दर्शयति श्रुतिरेष [illegible] वासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पा
पः पापेनेति च स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां
स्तथैव भजाम्यहमित्येवंजातीयका ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं
इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मा
पेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम प्राग्विभागाद्वैचित्र्य
निमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् नैष दोषोऽनादित्वात्संसारस्य भवेदेष दोषो यद्यादिमान् संसारः
स्यादनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते कथं पुनरवगम्यते अना
दिरेष संसार इत्यत उत्तरं पठति ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ उपपद्यते च संसारस्यानादित्वमादिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मा २३

दिंबरवनागुरुतरसंरंभे वाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयमपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किं
चित्सूक्ष्मप्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते आप्तकामश्रुतेः नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टि
श्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच
इत्येतदपि नैव विस्मर्तव्यं ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणा
निखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते कुतो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् कांश्चिदत्यंतसुख
भाजः करोति देवादीन् कांश्चिदत्यंतदुःखभाजः पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वर
स्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्
घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्रा
प्ते ब्रूमः वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते कस्मात्सापेक्षत्वात् यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्याता
मेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते किमपेक्षत इति चेद्धर्माधर्माव
पेक्षत इति वदामः अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः यथा

श्री
२२

[illegible] कारणमपि तन्न [illegible] भगवान्नपि [illegible] अत्र [illegible] आदिना [illegible]

अन्यथा हि प्रयोजनस्याभावात् [illegible] धर्म [illegible] निर्विषयः स्यात्

मर्थ्यं योगं दर्शयति ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति । न खलु चेतनः परमात्मेदं ज
गद्बिंबं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्वात्प्रवृत्तीनां । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्त्तमानो न मंदोपक्रमाम
पि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरंभां भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः
न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति गुरुतरसंरंभा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपंचं जग
द्बिंबं विरचयितव्यं । यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूय
माणं बाध्येत । प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादंतरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्त्तमानो
दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्त्तिष्यत इत्युच्येत । तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टि
रिति ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यं ॥ तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं
किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवंति । यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसंधाय बा
ह्यं किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवंति एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किंचित्प्रयोजनांतरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भवि
ष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनांतरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जग २२

[illegible]

[illegible] आप्तकामत्व [illegible] इत्यर्थः १
[illegible] इत्यर्थः १

पारमार्थिक [illegible]

[illegible] रामः

पक्षेति स्वपक्षेपि समान एष दोषः समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्ष उपक्षेप्तव्यो भवतीति परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे
दोषः॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात्॥ एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपंच इत्युक्तं तत्पुनः क
थमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति तदुच्यते सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगंतव्यं कु
तः तद्दर्शनात्। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः। सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्या
त्तोऽवाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसंकल्पः यः सर्वज्ञः सर्ववित् एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः इत्ये
वंजातीयका॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तं॥ स्यादेतत् विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमना इत्येवंजाती
यकं कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि संत आध्यात्मिककार्यकरणसंप
न्ना एव तस्मै कार्याय प्रभवंतो विज्ञायंते। कथं च नेति नेतीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेद्यदत्र व
क्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तं श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगंभीरं ब्रह्म न तर्कावगाह्यं। न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्ये
न भवितव्यमिति नियमोस्तीति। प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूप
भेदोपन्यासेनोक्तमेव। तथा च शास्त्रं अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसा

नन्वणूनामवयवास्तत्रानुबद्धारंभकान्न भवन्ति किं तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्गताः शक्तय इत्यर्थः ... निरवयवत्वं तुल्यमित्याह तथेत्यादिना

मी. २१ कारणरासत्त्वे इत्यादिति। यतः आत्मन्यविद्यमानमपि स्वमहदादिस्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः प्रवर्त्तते। न तत्र रथान्तरस्य
योगान्तरप्रयोगाभावः स्वप्नदृष्टरथयोगान्तरप्रयुक्त इत्यादिना। लोकेऽपि देवादिषु मायाविषु स्वस्वरूपानुपमर्द्देनैव वि
विचित्रहस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते। न चैते कल्पितत्वादविद्यमाना इति स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भवतीति। स्वपक्षदोषाच्च।
परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः। प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छि
न्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षस्तत्रापि हि त्वत्पक्षस्य निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोतीति। निरवयव
त्वाभ्युपगमको यो वा। ननु नैवं तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरे
वावयवैः तत्सावयवमिति। नैवं जातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्त्तुं पार्यते यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य
समानं निरवयवत्वमेकैकमेवेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति। समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसं
गस्य। तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेदेवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसंगः। अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अ
वयवा इत्यभिप्रायः। ता ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः। तथाऽणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि राम.
कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगः। अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याको २१

कित्साम्यावस्थागुणानां विकारः समुदायो वा आद्ये तस्यानवस्थत्वप्रकृतित्वविकारत्वात् द्वितीये ... समुदायस्यावयवत्वेन ... अथ निरवयवा गुणाः ... विधय
रिणामानां ... इत्यादिना ... अतः समानत्वात् ...
र्गे ... सावयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वात् गुणानां सावयवत्वे ... परिणामित्वेन ... परिणामसंभवादिति शंकते नेत्यादि

(left margin) अथवा ... निरवयवत्वं ... गुणानां ... सावयवत्वं ...

प्रकृतिलत्व

निरवयवत्वे ब्रह्मणः कृत्स्नेति विरोधः सावयवत्वे निरवयवशब्द[illegible] विरोधः [illegible] शब्दानुपलंभात् [illegible] प्रामाण्यमनुपपन्नमिति भावः [illegible]

५ इति निरवयवस्य [illegible] कूटस्थस्य [illegible] कल्पितेन नामरूप[illegible] [illegible] नास्ति वास्तवः [illegible] तदा २ [illegible] विकार[illegible] [illegible] निरवयवत्वादि [illegible] ५

पदीत्यपेक्ष२

ब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं। निरवयवं च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति। यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिण
मेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत। अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्ये
त। क्रियाविषये हि अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्र
यणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतंत्रत्वाच्चानुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुष
तंत्रत्वाद्वस्तुनः। तस्माद्दुर्घटमेतदिति। नैष दोषः। अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्। न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सा
वयवं वस्तु संपद्यते। न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चंद्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति। अविद्याकल्पितेन च नामरूपल
क्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। पार
मार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते। वाचारंभणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य रूपभेदस्य न निरवयवत्वं
ब्रह्मणः कुप्यति। न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्र
तिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात्। स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याह अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति। तस्मादस्मत्पक्षे न क
श्चिदपि दोषप्रसंगोऽस्ति॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवाने

नि[illegible] [illegible] कल्पिते [illegible] [illegible] भवतीति २

मी॰ हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति। तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरु-
२० षः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति चैवंजातीयकात्। तथा हृदयायतनत्ववचनात् सत्संपत्तिवचनाच्च।
यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति सुषुप्तिगतविशेषणमनुपपन्नं स्या-
द्विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्। तथेंद्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्यें-
द्रियगोचरत्वोपपत्तेः। तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म। न च निरवयवत्वशब्दकोपः। श्रुतिप्रमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्यु-
पगम्यमानत्वात्। शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेंद्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगंतव्यं शब्दश्चोभय-
मपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च। लौकिकानामपि मणिमंत्रौषधिप्रभृतीनां देश-
कालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यंते। ता अपि तावन्नोपदेशमंतरेण केवलेन
तर्केणावगंतुं शक्यंते। अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति। किमुताचिं-
त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्यते। तथा चाहुः पौराणिकाः। अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण रामः
योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिंत्यस्य लक्षणमिति। तस्माच्छब्दमूल एवातींद्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। नन्वश २०

[illegible]

वितुमर्हतीति नास्त्येकान्ततः [illegible]॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा॥ चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिव
द्देवादिवच्चानपेक्षितबा[illegible]साधनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितं शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति। कृत्स्न
प्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वात् यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्ततो
स्यैकदेशः पर्यणंस्यतैकदेशश्चावास्थास्यत। निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंज
नं। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव स एष नेति नेत्यात्मास्थूलमन
ण्वित्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्र
सज्येत। द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापन्नमयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसंभवात् अजत्वादिशब्दकोपश्च। अथैतद्दोष
परिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः सा
वयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्॥ तुश
ब्देनाक्षेपं परिहरति। न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति कुतः श्रुतेः। यथैव हि ब्रह्मणो
जगदुत्पत्तिः श्रूयते एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् सेयं देवतैक्षत हन्ते

[illegible]

[illegible]

मी॰ दृष्टान्ते । कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्त्तते इति । देवादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषयः पुरुषा महाप्रभावाश्चे
१९ तना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किंचिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि
प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून्सृजति
बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते । पद्मिनी चानपेक्ष्य किंचित्प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात्सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते । एवं चेतनमपि ब्रह्मा
नपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वत एव जगत्स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूयात् य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा स
मानां न भवन्ति । शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उपादानं न तु चेतन आत्मा । तन्तुनाभस्य च
क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति । बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी
च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात्सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रिय
ते । तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयात् नायं दोषः कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा
हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः तथा ब्रह्म चेतन राम॰
मपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामः । तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव १९

[illegible]

[illegible] दधिभावापत्तेः [illegible] ८

[illegible] ईश्वरस्य [illegible] सहाय [illegible] ४

[illegible] सहायविशेषाभावे [illegible] क्षीरस्य [illegible] दधिभाव [illegible]

[illegible] कार्यं न संभवति [illegible] कुलाल [illegible] व्यभिचारः [illegible] कारणान्यपेक्षते [illegible]

[illegible] मापां तु [illegible] १

मेलनं २

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ ॥ चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते। कस्मादुपसंहारदर्शनात्। इह

८ हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते। ब्रह्म चा

सहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्नैष दोषः यतः क्षीरवद्द्रव्य

स्वभावविशेषादुपपद्यते। यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति।

ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति नैष दोषः। स्वयमपि हि क्षी

रं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्या राम

दिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते। साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते

[illegible] परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या। श्रुतिश्च भवति। न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्य [illegible]

४ धिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति। तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् [illegible] ४

क्षीरादिवद्विचित्रः परिणाम उपपद्यते॥ ॥ देवादिवदपि लोके॥ ॥ स्यादेतदुपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्य

बाह्यं साधनं दध्यादिभावो दृष्टत्वात्। चेतनाः पुनः कुलाला[illegible] साधनसाम[illegible] [illegible]क्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना

[illegible] २ राम ५ ग्रं १

[illegible] कारणादग्नेर्दाहपाकादयः [illegible] संयोगविभागसंस्काराः [illegible] विशेषणात् [illegible] व्यभिचारं नाह देवादिवदिति

ज्ञानात् पूर्वं स्रष्टृत्वादिधर्माणां बाधाभावात् तदैव कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किंचिद् दूषणमिति तिमइदं बाधाबाधितेति विभिन्नतविकल्पार्थः ६

कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं दृष्टान्तयति नेति ५

मी. ~~जीवो ब्रह्मैकत्वं निर्दिष्टमित्यनेनाभेदनिर्देशोपि~~ दर्शितस्तत्त्वमसीत्येवंजातीयकः । कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयातां । नैष दोषः
१८ आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । दर्शितश्च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्र
तिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृंभितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञा
कु नेन बाधितत्वात् तत्र कुतएव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्य
विवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोस्तीत्यसकृदवोचाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानव
दबाधिते तु भेदव्यवहारे सोन्वेष्टव्य इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरु
णद्धि ॥ ॥अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ ॥यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैदूर्या कृ
दयोन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्र
याणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिषूपलक्ष्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादी लो
नि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्त्येवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तद राम.
नुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः । १८

ननु वादरैकत्वे लक्षणिकं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथं वक्ष्यमाणं त्वेवमिति एता:४ क्षत्रजीवागत कृते ३ शेषवत्क्षीणाभिन्नत्वात् जीववदिता घटमानं स्वतः प्रमाणोनिरवद्य वादश्रुतिः
तनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति तत्रकारादीश्मादिवदित्यादिना ५ भिन्नं किं वर्णं स्वभोक्तृत्वादि विकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव तत्वदृष्टो नास्ति कर्मादिदं वस्यावीम स्याशेषदर्शीनः परमे
श्वरस्य दोषप्रसक्तिः अज्ञानविभिन्नकार्यमद्भूतिरेकरूपत्वात् मतिरेकेणाम् जीवादिदर्शि तन्न एकरूपेस्य प्रद
र्शीयविवेचद्रूपकत्वेपि अदर्शनिन व्यभिचारादित्यर्थः तस्मात्सत्यगभिन्नेब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धं ७

६ जीवाभिन्नो सन् स्वमतः स्वतंत्रश्चेतन स्वादितिन्यायविरुद्धो नासिध्यतीत्यभिप्राय

स एव परमात्मा सर्वज्ञत्वात्तथा जीवात्मकत्वआत्मनो नित्यात्मपरमतिपरदमेवंनभावनत्वांसुरवडःखादिवेदनाप्रसंगो नास्ति अविद्यावशात्स्वे शांतद्दृष्टाभिमान इति तथा चतेषां

स्वरवडःखादिवेदनामानप्रसंगस्तासीन इति नते यांबंधनागारनिवेशेष्यमासि इतिः कार्यं ममेति न हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति राद्धांतः ६

सपरादेवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशतीन ब्रह्मणोभिन्नः शारीर इति दर्शयति।। तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेत्यतः स्वतंत्रः क
र्त्तासन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालं। नहि कश्चिदपरतंत्रो बंधनागारमात्म
नः कृत्वानुप्रविशति। न च स्वयमत्यंतनिर्मलः सन्नत्यंतमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथंचिद्यद्दुःखकरं तदिच्छया ज
ह्यात्सुखकरं चोपाददीत। स्मरेच्च मयेदं जगद्बिंबं विचित्रं विरचितमिति। सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति
यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयानायासेनैवोपसंहरत्येवं शारीरोपीमां सृष्टिमुपसंहरेत्। स्वमपि तावच्छरीरं शारीरो न श
क्नोत्यनायासेनोपसंहर्त्तुमेवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात्तु प्रक्रियेति गम्यते।। ।।अधिकं तु भेदनिर्देशात्।। तु शब्दः पक्षं
व्यावर्त्तयति। यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमो न तस्मिन् हिताक
रणादयो दोषाः प्रसज्यंते। नहि तस्य हितं किंचित्कर्त्तव्यमस्त्यहितं वा परिहर्त्तव्यं नित्यमुक्तत्वात्। न च तस्य ज्ञानप्रतिबंधः शक्तिप्रति
बंधो वा क्वचिदप्यस्ति सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च। शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन् प्रसज्यंते हिताकरणादयो दोषाः। न तु तं वयं जगतः स्र
ष्टारं ब्रूमः। कुत एतद्भेदनिर्देशात्। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः सता सोम्य तदा संपन्नो भ
वति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म निर्दिशति। नन्वभेदनिर्देशोपि

यदि ब्रह्म जीवं तत्त्वरूपं प्रसज्यते दोषाः प्रसज्यंते न तु तं ब्रह्म महत्वमयः २

सोन्बे पृ॰ ४२

द्वितीये हेतौ [illegible] तन्त्वादयः [illegible] इति २   तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशंक्य [illegible] ८

त्री १

मी. वेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्य-
१७ ते। यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव च प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्य- दैर्घ्य
ते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादभिव्यक्तं
स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः॥ यथा च प्राणादि। यथा च लोके प्राणापान-
प्राणभेदेषु दिषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं तेष्वेव प्रा-
णभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते। न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं स-
मीरणस्वभावाविशेषात्। एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम्। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा
येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति॥ ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥ अन्यथा पुनश्चेतनकारणता
ऽऽक्षिप्यते चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते। कुतः। इतरव्यपदेशात्। इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मा-
त्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति प्रतिबोधनात्। यद्वेतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रा- राम.
विशदिति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति १७

एवं जीवजगतो ब्रह्मानन्यत्वात् [illegible] करणार्थमुपसंहरति भवतश्चेति ५

दितिवक्तुनान्यथविवयेणकारणं ४

योःसंबंधःसंभवतिनसदसतोःसतोर्वा।अभावस्यचनिरूपाख्यत्वात्।प्रागुत्पत्तेरितिमर्यादाकरणमनुपपन्नं।सत्तांहिलोकेनेत्रेउ
हादीनांमर्यादादृष्टानाभावस्यानहिवंध्यापुत्रोराजाबभूवप्राक्शरीरात्मेरतोःमिश्रकादिस्वंज्ञातीयकेनमर्यादाकरणेननिरूपाख्यो
वंध्यापुत्रोराजाबभूवभवतिभविष्यतीतिवाविशिष्यते।यदिचवंध्यापुत्रःकारणव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत उपपादस्यतत्कार्यात्मा
विकारंकुर्यात्कस्त्रै(?)पारणामान्निषिध्येरतिप्रसंगात्समवायिकारणस्यैवात्मातिशयःकार्यमितिचेत्तत्कार्यत्वापत्तिस्तस्मात्
रादीनांवद्व्यक्तिदृक्षाद्धर्मोविनाभवतिप्रमानानिकार्याख्यांलभंतेइतिनकारणादन्यत्कार्यंवर्षशतेनापिशक्यंकर्तुंपितु।नयावि
मूलकारणमवोत्पात्कार्यात्रेननतेनकार्यकारणान्सर्वव्यवहारास्पदत्वंप्रतिपद्यते।एवंचकेःकार्यस्यप्रागुत्पत्तेःसत्त्वम
नन्यत्वंचकारणादवगम्यते।शब्दोनशब्दैतदवगम्यते।एवंसत्त्वेःसद्व्यपदेशिनःशब्दस्यादात्ततोन्नतोऽन्यःसंव्यपदेशीशब्दः ६
शब्दांतःसदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादौनहिकश्चाऽसदेवेदमग्रआसीदित्यादौन्यत्रनलुपश्चिद्य कथमस
तःसज्जायेतेत्यादिप्रसेतेवसौम्येदमग्रआसीदितिवधारयति।नचेदंशब्दवाच्यस्यैवाशु(?)त्पत्तेःसकर्मत्वाद्येनकारणेनसामाना
विकारणस्यग्रहणमात्रानात्सत्वानन्यत्वप्रसिद्धतः।यदिन्तुप्रागुत्पत्तेस्सत्कार्यंस्यात्सदाचोत्पद्यमानंकारणेषुसमवेयान्नद
पत्कारणात्स्यातेनउपेनाञ्जुतंश्रुतंभवतीतीयेप्रतिज्ञापीतातासत्तानन्यत्वावगतेस्त्विदप्रतिज्ञासमर्थ्यते।परतद्य।यथावस

ऽंत्यात्कार्यात।ऽंत्यकार्यपर्यंतं६ ग्रं १ कार्यकारणयोर्भिन्नत्वं कार्यस्य पूर्व(?)मावश्यकोपलभ्यमानत्वात्ततोपिवपरिमाणत्व
मशीकादिवदनवानिनाम्नोपिचतस्त्रसंपद्यतेति॰

मी.
१६

तेनन्दूषणमेगवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेः असत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यादभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः। एका
शाहननप्रयोजनेन स्वदृष्टाघनेकाष्ठधृषधृष्टि केवांत्समवायिकारणाविषयः कारकव्यापारः स्यात् क्षीशंव्यामोनिष्यानवस्थावैवं प्रसज्येत
तन्तुतेषवयवेष्ववयवेष्वित्युमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वादवयवप्रत्ययवयवेवृत्तेः। तदेवंकारकव्यापारः स्वत्रात्र्याव्यापारः स्यात्
हि देवदत्तः स्तुत्वे समिधायमानत्त दहरेवपाटलिपुत्रे विसंनिधानता। पुनापदनेकद्वव्यरतौश्रनेकत्वपसंगात्। देवदत्तपत्तदग्वेधारिव
स्तुत्र्यपाटलिपुत्रनिवासिनोः भौत्वादिवत्स्पत्येके परिसमाप्तेरदोषइति चेन्न तत्प्रतिप्रसाभावावाधदिगोत्वादिवत्सत्येवं के परिसमाप्ते
वयवीस्यात्। यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति परिसमाप्यते। एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यवयवं परिसमाप्यते तान नैवैवं नियते ग्रहसंख्यते प्रत्येकं परिसमाप्ते
वावयवितः कार्यता किकारणस्यैव कल्पाकुंगेणा विलनकार्यं कुर्यात् कुरसाव एकः कार्यं नवेवः एवं प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्वेऽपि
रकर्तृकानिरात्मिकावस्था उत्पत्तिश्रृण्णा मक्रियामास कर्तृके कथं विहुमर्ह ति गत्यादिवत्। क्रियावतो नाम स्याद कर्तृका चेति विप्रतिषे
धेता। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किंतर्हि अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् यथा कपालादीनामुत्पत्तिरुच्यमाना न चैव कर्तृ
ता तथा समनिघ रउ पघतर स्फते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यते इत्युक्ते स्यात्। न च लोके घटोत्पत्तिरुक्ता कुलालादीनामप्युत्पद्यमानत्वप्रतीती राम.
पतेरु उत्पन्नता प्रतीतिस्त्वा प्रागुत्पत्तेः कारणास्तानातेवेष वोत्पत्तिः आत्मलाभ स्वकार्यस्योत्पत्तिरित्युच्यमाने तद्यथाम संसेव येनेति वन्न्याय्यं। कतो स्थि १६

[illegible]

रोवयवी वर्त्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्ते त्ववयवेरसिः ~~[illegible]~~ पारादूर्ध्वं भविष्यतीति। वयं तु प्रब्रूमो वेष्वामुञ्च

स्य कार्याभावस्याप्राप्तत्वात्। किं शोभातायधार्वं ध्वामुञ्च कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं कार्याभावोपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यती

ति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत प्रागेव सिद्धत्वात् कारकस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियेत एवं प्रागसिद्धत्वात्

नन्वेतावन्तु कार्यस्वरूपसिद्धयेपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च मातः कारकव्यापारार्थवत्त्वायमन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्ये

ति। नैवं दोषः यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोपि कारणस्यात्मभूत एव

अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। न हि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्त

पादश्च विशेषेण दृश्यमानो वस्त्वन्यत्वं गच्छति। स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्य

त्वं भवति मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र नैतद्युक्तमिति चेत्। न। क्षीरादीनामपि दध्याद्या

कारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वाददृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगो

५ चरापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन वेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चा

सत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसंगः तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसंगः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसंगश्च

[illegible]

श्री.
१५

लोके दृश्यते तानद्व्यर्थे निर्मन्थिकोपादीयते न घटार्थि मिन्नीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्यते तस्याविशिष्टे हि शक्तत्वे सर्वं सर्वस्मा
त्तेव कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मन्थनिकायाः मन्थनिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् तस्य घाविशिष्टे पि शक्तत्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिद्दतिश
यो न मन्थनिकायां मन्थनिकायामेव घटस्य कश्चिद्दातिशयो नन्तीरे इत्युच्यते अतिशयो निशापवत्तात्याग वस्थायामसत्कार्यवादे नित्यता
र्यवाद सिद्धिश्च नित्ति स्वकारणस्य कार्यनियमार्थाकल्प्यमाना नान्यासती कार्ये नियच्छेदसत्त्वाविशेषादन्यताविशेषाभावात्तस्मात्का
रणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यमपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्य
मभ्युपगंतव्यं समवायकल्पनायामविसमवायस्य समवायिभिः संबंधेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पयि
तव्य इत्यनवस्थाप्रसंगः नेभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसंगः समवायः स्वयं संबंधरूपत्वात् अनपेक्ष्यैवापरं संबंधं संबध्यते
गोचित इति स्वयं संबंधरूपत्वात् अनपेक्ष्यैव समवायं संबध्यते तादात्म्यप्रतिसिद्धं द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यं
यच्च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्तमानं वर्तते किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवं प्रदिताव्यसमस्तेषु
ततो ऽवयवानुपलब्धिः प्रसज्येत समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् न हि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते अथ
न गृह्यते प्रत्यवयवं वर्तते तदारभ्यमाणाव यवव्यतिरेकेणावयवी नो वयवाः कल्प्येरन् येनारंभकेषु अवयवेषु अवयव १५

मिति वाक्यस्वभेदमानाभावात्कार्यस्य कारणादभिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थो नत्वसाहृत्यभावेति। इदानीं ततः कार्यत्वस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वाभावात्सत्ताव्यभिचार...
...विभाग क्रमेण तदभेदेन सत्तीय त्वत्परस्परतिभासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः न चैवं घटपटयोरप्येकसत्ताभेदेनान्यत्वं स्यादिति वाच्यं...
...तर्हि मृद्घटयोः कोविशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः ...कार्यं सत्तेन घटपटयोर्भेदेन सत्ता याभिन्ना तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदे सत्यपि ...भावादभिन्न... मितिविशेषः

पासिकत्वात्प्रत्येत्यंतं तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते। यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु का-
लेषु सत्वं न व्यभिचरत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्वं न व्यभिचरत्येकं च पुनः सत्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य॥ १६॥ अ
सद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषात्॥ ननु क्वचिदसत्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः। असदेवेदमग्र
पि आसीदिति। असद्वा इदमग्र आसीदिति च तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्वमिति चेन्नेति ब्रूमः। न ह्ययमत्यंतासत्वाभि-
प्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मांतरं तेन धर्मांतरेणायमसद्व्यपदे-
शः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य। कथमेतदवगम्यते। वाक्यशेषात् यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्ची-
यते। इह तावदसदेवेदमग्र आसीदित्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि तत्सदासी-
दिति। असतश्च पूर्वापरकालासंबंधादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च। असद्वा इदमग्र आसीदित्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुतेति वाक्यशे-
षविशेषणान्नात्यंतासत्वं। तस्माद्धर्मांतरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्र-
सिद्धं अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते॥ १७॥ युक्तेः शब्दांतराच्च॥ युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्वमनन्यत्वं च कारणा-
दवगम्यते शब्दांतराच्च। युक्तिस्तावद्वर्ण्यते दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि

क्रियमाणत्वविशेषणं भूतस्य सार्थकं नीतिभावः

धि।

[illegible] दिकरणस्यैतद्विषयकबुद्धयाहत्वं हेतुः [illegible] [illegible] दर्शनादिसिद्धः ५ | अविच्छिन्न [illegible] ३ | २ [illegible] मतेन [illegible] शंकायेकदेशिपरिहारं [illegible] परमार्थ [illegible] [illegible] आत्माहाधेति ४

उपलब्धेौ २ | [illegible] २ उपलब्धेौ २

मी. दनन्यत्वं कार्यस्य यत्कारणभाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तंतुषु पटो न च नि
१४ यमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा न ह्यश्वो गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोपलभ्यते न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि निमित्त
नैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावेऽन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते यथाग्निभावे धूमस्येति । नेत्युच्यते उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघ
टिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति । नैवमपि कश्चिद्दो
रु. षस्तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वदामः न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रं न केवलं
[illegible] शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारण
योरनन्यत्वे तद्यथा तंतुसंस्थाने पटे तंतुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते [illegible] केवलास्तु तंतव आतानवितानवं
तः प्रत्यक्षमुपलभ्यंते । तथा च तंतुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि । ततो
वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयं । ततः परं ब्रह्मैवाद्वितीयं तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम । सत्त्वाच्चावरस्य ॥ इ
तश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैवावरकालीनस्य कार्यस्य सत्त्वं श्रूयते सदेव सोम्ये राम.
दमग्र आसीदित्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् यच्च यदात्मना यत्र न वर्त्तते न तत्तत उत्पद्यते १४

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी १ | एकः पदार्थ [illegible] कार्य [illegible] ५ | ४ [illegible]

[illegible]

नोपापत्वेनैवविनिघुज्यतेतापफलवत्वंनिषावेफलंतदैगमितिवक्तुंत्वतेनफलापकरूलनेरति। न हि परिणामवत्वविज्ञानात्

पारमार्थिकत्वमात्मनःफलतुल्यादितिवक्तुं...निमित्तात्मनो...दिनाएकत्वेकोन्तादर्शितंव्याभावेईश्वरका

रणापत्तिनाविरोधइतिचेत्...विद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणायेन्तवादीश्वरत्वस्यतस्माद्वात्मनआकाशःसंभूतइत्याक्षिवो

पोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जन्मस्थितिलयाःतत्वादिव्यवहारउपपद्यतेनत्वैकत्वेनान्यस्यप्रतिनास

कुरोतितिनाम्यहिनानानित्यस्वरूपेति। पश्चात्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतिवैपरमार्थावस्थायांसर्वव्यवहाराभावंवद

तिवेदान्तःतथेश्वरगीतास्वपिनकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुःनकर्मफलसंयोगंस्वभावस्तुप्रवर्तते।नादत्तेकस्यचि

त्पापंनचैवसुकृतंविभुःअज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यन्तिजन्तवइतिपरमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावःप्रदर्श्यते

व्यवहारावस्थायांतूक्तःश्रुतावपीश्वरादिव्यवहारःएषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकाना

मसंभेदायेति।तथेश्वरगीतास्वपिईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति।भ्रामयन्सर्वभूतानियन्त्रारूढानिमाययेतिसूत्र

कारोऽपिपरमार्थाभिप्रायेणतदनन्यत्वमित्याहव्यवहाराभिप्रायेणतुस्याल्लोकवदितिमहासमुद्रस्थानीयतांब्रह्मणःकथ

यतिअप्रत्याख्यायैवकार्यप्रपंचंपरिणामप्रक्रियांचाश्रयतिसगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यतइति॥ नाभावोपलब्धेः॥ इतश्चकार्यस्य

तर्हिकिलामतत्वं अस्यपितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवान् इतितात्रोक्तेः अतत्वात्त्वमसीत्यादौ सर्वः १

आदि

ननु सर्वस्यैतत्स्यापि स्वप्नोविश्वाजात्रक्रमलमिलादिर्लौकिकः सर्वप्रमाणं तत्वमसमर्थं वदतिति वैदिकश्च कथमपि सार्थकमपायाश्च प्रकृत्संसमलिङ्गमनन्तमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यांव्यवहारस्तत्यादर्शस्य प्रतीकत्वं स्वप्रदृष्टान्तेनारयति आक्षेति २

मी. कोऽसेतन नचैषमवगतिर्नीसपतश्शतिशकं वक्तुं तेन हि विज्ञातावित्यादिश्रुतिभ्यः वक्तिसाधना नोचश्रवणादीनोवेदान्तुवचना

१३ दीनां च विधानान्न चैषमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनाद्बाधकज्ञानान्तराभावाच्च प्रागात्मै

कत्वावगतेरव्याहतः सर्वस्सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे

समस्तस्यप्राचीनस्यभेददृष्टवस्तुरस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परि

णामवद्ब्रह्मशास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते परिणामिनो हि मृदादयोऽर्थाः लोके समधिगता इति। नेत्युच्यते सवाह्याभ्यन्तरोह्यज

आत्माजरोऽमृतोऽभयोऽत्र स एष नेति नेत्यात्मास्थूलमनणु इत्यादिभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमा

दहीपरिणामित्वंप्रल तद्राहित्यं ४ न्नह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत्। न कूटस्थस्येति विशेषणात्। नहि कूटस्थस्य ब्र

ह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति। कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम। न चैषयथा ब्रह्मात्मैकत्वद

र्शनं मोक्षसाधनं एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फलायाभिप्रेयते प्रमाणाभावात् कूटस्थब्रह्मात्म

त्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्य अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीत्येवंजातीयकं। तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्म

प्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्श राम. १३

चे ५ यच्छ्रुतं फलं तत्राकांक्षमेवेति निश्चितः ५ त २

फलवद्ब्रह्मदर्शनसंनिधानफलं अंगं भवति तदेवसमाम्नायमानं तदर्थं स्तरस्यापगमायतिष्ठते तदर्थं तत्तरार्थमित्याह नच फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः ४

अवगतिर्हेतुः। अदृष्टादेरवस्थापि स्वप्नकालिकस्य स्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं चेतसं याति प्रमितिमवगतिशब्दार्थः २

स्वप्नस्यावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वेऽकल्पितस्य मयाप्रतीतः स्वप्नो दृष्ट इत्यबाधितावगतिप्रतिसंधानं न स्यात् प्रतीतौ देहभेदे प्रत्यनुसंधानादर्शनाद्देहान्तरस्यानुसंधाने सर्पः ४

स्य क ष्ठ स्य ६ तो २

ध्रियते नाविद्यागतं शंका न साधाराणा वृगाह नादित्वयो जननेऽक्षिपत इति [illegible] नैव दोषः शंका विषादिनिमित्तमरणादिकार्योपल
ब्धेः स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः। यद्यपि स्वप्नदर्शनाव
स्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलमिति ब्रूमः प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात्। नहि स्वप्नाद्दुत्थितः स्वप्न
दृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित्। एतेन स्वप्नदृशो देहमात्र(?)बोधनेन देहमा
त्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः। तथा च श्रुतिः यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्श
ने इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य समृद्धेः प्रतिपत्तिं दर्शयति तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यती
ति विद्यादित्युक्त्वाथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेनैतेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्य
त इति दर्शयति प्रसिद्धं चेदं लोके अन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यत ईदृशेनासाध्वागम इ
ति। तथा अकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः। अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं ना त४
परं किंचिदाकांक्षमस्ति यथा हि यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकांक्ष्यते नैवं तत्त्वमसीत्युक्ते किंचिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति सर्वात्मै
कत्वविषयत्वावगतेः सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणे आकांक्षा स्यान्न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति यः

रेखास्वरूपत्वाभिमतसत्याः अकारादयोऽक्षरा यन्ते इति प्रसिद्धं दृष्टसर्पः ३

नहि संकेतं विना रेखास्वरूपेण रेखाभेदेनायं वर्णः इत्येतद्व्यवहारः इति संकेतरूपति अपि तु दृश्यते क्षय २

रखाभेदो अकाररेखा आकाररेखेति ३

धूमकल्पितधूमेनानुमितस्य वह्नेरिव प्रमेयताभावेऽपि तेनावः

पी.
१२

पारमार्थिकं दर्शयति मिथ्याज्ञानविजृंभितं च नानात्वमुभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोपि जंतुरनृताभिसंधवध्येत। मृ
त्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते। सम्य
ग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात्। उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञान
मपनुद्यत इत्युच्यते। ननु एकत्वैकांताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्निर्विषयत्वात्स्थाण्वा
दिष्विव पुरुषादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत। मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादि
भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात्। कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति। अत्रोच्यते। नैष
दोषः। सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः। स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात्। यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रति
पत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते। विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययात्मात्मीयभावेन स
र्वो जंतुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा। तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो यथा
सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधान्न च प्रत्यक्षा राम.
भासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत्। कथं त्वसत्येन वेदांतवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत। न हि रज्जुसर्पेण दष्टो १२

(left margin) ब्रह्मैकत्वे ... चैव
(right margin) क्षप्रमाणानि सह ४

सत्यत्वेन बाधाभावः ... मिथ्यात्वनिश्चयः ५ शरीरादौ नह्यमित्वाभिमानाभावे न पुत्रादौ ममेत्यभिमानाभावे न ४
सत्यत्वाभिमानोपपत्तेः ५

र्थः प्रपञ्चो नानाकार्यस्य उपक्रमकं २

अनेकाभिः शक्तिभिः स्वाधीनप्रवृत्तिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः १

कारणाकारणत्वशालाभ्यां विकारसत्तानिषेधात्परिणामवादः श्रुति लोक ३ बाध्य इत्यर्थः ४

वै परमकारणस्यैवैकस्य सत्य ५

अनेकात्मकत्वे प्रत्युक्तः ३

शक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वमनेकत्वं चोभयमपि सत्यमेव । यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वं यथा च समुद्रा-
त्मनैकत्वं फेनबुद्बुदतरंगाद्यात्मना नानात्वं यथा च मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्ष-
व्यवहारः सेत्स्यति नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति एवं च मृदादिदृष्टांता अनुरूपा भवि-
ष्यंतीति नैवं स्यात् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टांते सत्यत्वावधारणात् वाचारंभणशब्देन च विकारजातस्यानृ-
तत्वाभिधानाद्दार्ष्टान्तिकेऽप्यैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति [illegible]त्वावधारणात् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति च शारी-
रस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयंप्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यमतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मा-
त्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनां बाधिते च शारी-
रात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत दर्श-
यति च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना ब्रह्मात्मदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्ष-
णस्य व्यवहारस्याभावं न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म-
भावस्यानवस्थाविशेषनिबंधनत्वात्तस्करदृष्टांतेन चानृताभिसंधस्य बंधनं सत्याभिसंधस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं

स्वभावो ब्रह्माविद्यातत्कार्यकृतः स्वाभाविकः ४

२ मनुष्यमात्रस्यादिव्यवहारः समस्त एव मोक्षावस्थायां नास्ति बन्धावस्थायामस्तीति तर्हि इति तन्नेत्याह न चायमिति संसारस्य मलत्वेन दर्शनाभावाज्जीवस्य मलत्वं न स्यादिति दृष्टा भेदयोरेकदैकत्र विरोधादितो संसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारो मिथ्यैवेत्यर्थः २

किंच यथा लोके कश्चित्तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतो न तथा दीवे तप्तपरशुं गृह्णाति स दह्यते बध्यते च तथा ना[illegible]न्यथावादी बध्यते सत्यवादी चेन्न दह्यते मुच्यते च तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्व शोभिमुच्यते इति श्रुतेः दृष्टांतेनैकत्वं सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह तस्करेति

[illegible] सत्यकामस्य [illegible] नैकत्वं २

विकारो अनृतं ५ … विभाज्य … एकेन … ऽ ४१ वाचारम्भ[illegible] नाममात्रं विकारो न कारणात् पृथगस्तीत्येव कारणार्थः … मृ[illegible] मिति २

बोधयितुमारभ्यत इति आरब्धं ४ शब्द १ … भवेदित्यत्र हेतुबोधिका श्रुतिः प्रतीत्यादि ३ … अत्यर्थम … वाचैवेति … रामकृष्ण

श्री० द्वो त्वं प्रभो तु भोऽप्य विज्ञातं … तावदेक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते। यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं

११ मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एतदुक्तं भवति। एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतः मृदात्मना

विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदंचनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेद्यतो वाचारंभणं विकारो नामधेयं वाचैव केवल

मस्तीत्यारभ्यते विकारो घटशरावोदंचनमिति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति नामधेयमात्रं ह्येतदनृ

तं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः तत्र श्रुताद्वाचारंभणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्य

मिथ्यात्वे जातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोबन्नकार्याणां तेजोबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीत्य

पागादग्नेरग्नित्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्यादिनारंभणशब्दादिभ्यश्च। आदिशब्दादैत

दात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि। इदं सर्वं यदयमात्मा। ब्रह्मैवेदं सर्वं। आत्मैवेदं सर्वं। नेह नानास्ति किंचन। नेत्ये

वमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यं नह्यन्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते तस्माद्यथा घटक

रकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वं यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानु राम

पाख्यत्वादेवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपंचजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं। नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा [illegible] नेकशाख एवमनेके ११

आ[illegible] … इत्येवमाहपुनः … ६ … प्रतीतिः … २ … ३ … १

५ अपागादग्नेः … कारणमात्रत्वात् … तेजोबन्नानां … वाचारंभणमात्रत्वात् … स्वरूपेणानुपाख्यत्वात् … अन्यत्वादनन्यत्वमिति … २ … इत्यभिप्रायः

अतिदेशत्वेऽपरीसे विनिगमकमाह वैदिकस्येति ॥

सत्कार्यत्वात्मासंगतात्प्रकाशत्वात् धंशैः

देवमादिभिः सत्कार्यत्वांशेन स्वीकृत इति प्रधानतानुपदेशः

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् दूरतरतर्कबलोपेतत्वाद् देशानुसारि मिश्रकैश्च शिष्टैः कैश्चित् विदेशेन परिगृहीतत्वा
त्प्रधानकारणवादं तावदुपाश्रित्य परतर्कनिमित्त आक्षेपो वेदांतवाक्येषु उपजीवितः स परिहृतः । इदानीमण्वादिवाद
व्यपाश्रयेणापि केचिन्मंदमतयो वेदांतवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्तमाक्षेपमाशंकेरन्निति अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्या
येनातिदिशति परिगृह्यंत इति परिग्रहा न परिग्रहाश्च परिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः एतेन प्रकृतेन प्रधा
नकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मन्वादिभिः व्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता ये अण्वादिकारणवादास्ते
ऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता द्रष्टव्याः तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य । नात्र पुनराशंकितव्यं किंचिदस्ति । तुल्य
मत्रापि परमगंभीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आ
गमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणं ॥ ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ ॥ अन्यथा पुनर्ब्रह्म
कारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारे
ऽन्यपरा भवितुमर्हति यथा मंत्रार्थवादौ तर्कोऽपि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवं
मतः इदमयुक्तं यत्प्रमाणांतरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः । कथं पुनः प्रमाणांतरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इत्युच्यते । प्रसि

स्र. २

मी. १० संश्लेषादिलक्षणाश्च व्यवहार उपलभ्यते। न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेपि फेनतरंगादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति। न चै
तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति एवमिहापि न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिर्न च परस्माद्ब्रह्म
णोऽन्यत्वं भविष्यति। यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भो
क्तृत्वश्रवणात्। तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्त इत्यतः परमकारणा
द्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरंगादिन्यायेनेत्युक्तं॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः॥ अ
भ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मा
त्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपंचं जगत्कारणं परं ब्रह्म। तस्मात्कारणात्परमार्थतो
एषत्वमापदि सं ऽनन्यत्वे व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। कुतः आरंभणशब्दादिभ्यः। आरंभणं नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यव
स्थितार्थविषयत्वोपपत्तेस्तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम्। अतः सि
द्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम्। अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत। अत आगम
वशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितं॥ ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः राम. १०

कारमार्थि ८ वि ४

८ तस्येवके कार्यकारणत्वव्याघातं इत्यत आह व्यतिरेकेणेति। कारणात्पृथक्सत्वलाभशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैकत्वमित्यर्थः। आरंभणेति अनेन ८ कादशपंक्तौ ८ ७ स्य प्रथमपंक्तौ शब्दे
तस्य भिन्नत्वानैकत्वावगम्यत इत्यर्थः ४४ त्यादि ८ ए पं ४
इतो

प० अवतं ः श्रोधयनस्य नोकदशाधस्तन चतुर्थ पंक्तौ मिन्यतोविद्यानं
लब्धीत्यारभ्येकादशपनोढपत्र प्रथम पंक्तिस्थ ... न्यविज्ञापंद
नकृष्यते

ननु सर्वतार्किकैर्मिद्विज्ञानं निश्चित तत कैश्चिन्मतिः हेतुरत आह नच शब्दं नैतति
एकरूपेणावस्थितोविषयो यस्य तत् तर्कप्रभवं कथं सम्यग्ज्ञानं भवेदिति योजना २

सपरमार्थोलोकेनतद्विषयंज्ञानमपिसम्यग्ज्ञानमितिरूच्यते यथाग्निरूपाइति। नचैवंसतिसम्यग्ज्ञाने पुरूषाणां विप्रतिपत्तिर
नुपपन्नाननुज्ञानानांतत्त्वेनाविरोधात्प्रसिद्धाविप्रतिपत्तिर्युद्धेकेनचित्तार्किकैरेतोदमेवसम्यग्ज्ञानमितिप्रतिपादितेनतदपरेणाथा
पतितेनाविप्रतिपत्तिः प्रतिपादितेततोपरेणार्थापत्त्या प्रापितनइतिसिद्धंलोकेवयथैकरूपेणावस्थितविषयेतर्कप्रभवंसम्यग्ज्ञानंभवतीतानवप्रधानवा
तर्कैरिदानुगतमइतिसर्वैःतार्किकैःपरिगृहीतः येनतदीयमतंसम्यग्ज्ञानमितिप्रतिपद्येमहि। नचैवंसतेऽतीतानागतवर्तमाना
स्तार्किकाएकस्मिन्देशकालेचसमाहर्तुंयेनतन्मतिरेकरूपैकार्थविषयासम्यग्भवतिइतिस्यात्। वेदस्यतुऽवस्थितस्वभावः इयोद
स्यचांकपुरूचतुर्थपंक्तिमारभ्य चतुर्थाईकानेकपुरूषार्थंपतः गोलोकेभोक्ताचेतनः शारीरोभोग्याः शब्दादयोविषयाइतिव
याभोक्तादेवदत्तोभोग्यऽदनइति। तस्यचविभागस्याभावः प्रसज्येतयदिभोक्ताभोग्यभावमापद्येतभोग्यंवाभोक्तृभावमापद्ये
ता। तयोश्चेतरेतरभावापत्तिःपरमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येतानवास्यप्रसिद्धस्याविभागस्यबाधनंयुक्तं। यथात्वद्यत्वे
भोक्तृभोग्ययोर्विभागोदृष्टस्तथातीतानागतयोरपिकल्पयितव्यस्तस्मात्प्रसिद्धस्यास्यभोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसंगादयु
क्तमिदंब्रह्मकारणतावधारणमितिचेत्कश्चिद्चोदयेत्। तंप्रतिब्रूयात्स्याल्लोकवदिति। उपपद्यतएवायमस्मत्पक्षेपिविभागः
एवंलोकेदृष्टत्वात्। तथाहि। समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेपितद्विकाराणांफेनवीचीतरंगबुद्बुदादीनामितरेतरविभागइतरेतर

[illegible] तर्कजातीयत्वात् [illegible] तर्कः प्रतिष्ठितः यथा आयुर्वेदे [illegible] प्रतिष्ठितत्वसाध्या [illegible] भिचारः इति [illegible] सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादि [illegible]
[illegible] तर्काणां [illegible] साध्य [illegible] दृष्टत्वादप्रतिष्ठि [illegible] नानुमानात्मकतर्कस्य [illegible] व्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठितत्वात् सर्वतर्केति अध्वादिव [illegible]
[illegible] सामान्येन [illegible] तद्विषये [illegible] सुखदुःख [illegible] हेतुत्वानुमित्या प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः २ सर्वतर्काणामप्रतिष्ठायां [illegible] इत्यादि [illegible] ६
[illegible] धर्म [illegible] तेन हेतुना

मी.
९

वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति। न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं। एतदपि हि तर्काणामप्र-
तिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते केषांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्प-
नात्। सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसंगः। अतीतवर्त्तमानाध्वसामान्येन ह्यनागतेप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहारा-
य प्रवर्त्तमानो लोको दृश्यते। श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण
क्रियते। मनुरपि चैवमेव मन्यते प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता इति आर्षं धर्मोपदेशं च वे- अधर्मादिविर्जितं
दशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः इति च ब्रुवन्। अयमेव च तर्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम एवं हि सा-
वद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति। न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किंचिद-
स्ति प्रमाणं तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेत् एवमप्यविमोक्षप्रसंगः। यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते
तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य न हीदमतिगंभीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबंधनमाग- [illegible]
ममंतरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरो लिंगाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम। अ- राम.
पि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः। तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं वस्तुतंत्रत्वात्। एकरूपेण ह्यवस्थितो योर्थः ९

[illegible] एकरूपं [illegible] ज्ञाने
[illegible] नेकरूपमित्यर्थः ७
२ [illegible] मुक्तिनिबंधनं [illegible] अविमोक्ष [illegible]

र्दिकमस्य पुरुषस्योपादानं भोग्यमस्ये नेत्यनियमः बद्धमुक्तव्यवस्थाव्याप्तिद्व
रेष यंतकानां भेदाः संघातविशेषाः प्रधानेऽलीयंते रजसां भेदास्तत्तल्लीयंतर्कतोक्ते
तेतांकैतालीनानां पुरुषसकार्यवत्त्वात्स्यर्थः समुदितस्य ३

सत्कार्यस्याविरुद्धकारणात्मनासत्वामोगात्क्तुरंघ्वसैैैमायंदेवोनकार्यमिच्यारत्यवर्जदिन इतिमंतव्यं २

विलक्षणत्वात्रैर्धं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतत्बुद्ध्यादिहीनात्प्रधानाद्बुद्ध्यादिमतो जगत उत्पत्ते
रभ्युपगमात्। अथ तत्र कथंचिद्विलक्षणात्कार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रसङ्गः प्रत्येतव्यः साकार्यवादप्रसंगः। तथापीतो कार्यस्य कारणे ऽविभा
गाभ्युपगमात्तुल्यमसंगोपि समानः। तथा च दितस्यं विविशेषशुद्धिकारणे पीता व विभागात्मतां गते ब्रह्मणि स पुरुषस्योपादानमिदमस्ये
ति प्रोक्तत्वयाप्रतिपुरुषस्यैवनियतानां भेदानां तथैव पुनरुत्पत्तौ न नियन्तुं शक्यं ते कारणाभावादिनैव कारणे न नियमेऽभ्युपगम्यमा
ने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बंधप्रसंगः। अथ केचिद्भेदा अपीताव विभागमापद्यंते केचिन्नेति चेत्तयेनापद्यंते तेनैव प्रधा
नकार्यत्वेन प्राप्नोती त्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे वो दयितव्याः एवं तावत्स दोषतामेवेषां द्वयरस्य वनूपाद्य पि
तत्वात्॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः॥ इतश्च नागममात्रप्रम्ये ऽर्थे केवलेन तर्केणाप्रत्यवस्थातव्यं
यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबंधनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवंति उत्प्रेक्षाया निरंकुशत्वात्तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षि
तास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यंते तैरप्युत्प्रेक्षिताः संतो ऽन्यैराभास्यंत इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं
पुरुषमतिवैरूप्यात् अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य अन्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत एवमप्यप्रतिष्ठित
त्वमेवाप्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् अथोच्यते अन्यथा

जाग्रतस्तुसोः स्वप्नेनात्मनोऽस्य [illegible] कालेषु [illegible] इत्यर्थः १ [illegible]

अत्र [illegible] या अवस्थाया अत्र [illegible] स्थितिलव [illegible] आभाः इति [illegible]

२ यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजेत्येतत् [illegible] तं ईश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः

मायाख्यानुपादानमित्यस्या [illegible] नवभासेति ५

मी० ८ स्वपतइति। यथा च स्वप्नदृग्गेहः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वात्। एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽप्यवि

वाद्यवस्थात्रयेणाव्यभिचारिणा न संस्पृश्यते मायामात्रत्वात्। यस्मादात्मनो [illegible] तथात्मनोऽवभासनेरज्ज्वा इव सर्प

दिभावेनेति। अत्राहुर्वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते। अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदे

सुखितनमा ४ दृति। तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव दोषासंग इत्येतदयुक्तं [illegible] समस्तस्य विभागस्याविभागप्रा

प्तौ पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणाभावात् [illegible] इत्येतदपि दोषा [illegible] तत्रावादो [illegible] समाध्यादावविभागाविभागा

विभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येव [illegible] नित्यं भवति [illegible]

[illegible] ५ जाः [illegible] सुप्तो [illegible] वा [illegible] वा [illegible] वा [illegible] वाय [illegible] तेन [illegible]

भवेतीति। यथा त्वविभागे विपरमात्मनि मिथ्याज्ञाननिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितौ दृश्यते एवमपीतावपि

[illegible] कार्याणां ४ मिथ्याज्ञाननिबद्ध एव विभागः [illegible] नेतिनवुक्तौ [illegible] पुनरुत्पत्तिप्रसंगः [illegible] सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात्

यत्पुनरेतदुक्तं [illegible] विकल्प [illegible] दृष्टं जगद् पीताविव विभक्तमेव परेण ब्रह्मणा [illegible] भवति [illegible] तिसोप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धस्तस्मात् राम

मे [illegible] पनिषदे दर्शने। स्वपक्षदोषाभावः। स्वपक्षे चैते [illegible] साधारणा दोषाः [illegible] ८

प्र दो २ प ३ [illegible] शाङ्करविभुः देशो वा ५

[illegible] भवंति [illegible] ५

दर्शने किंचिदसामंजस्यमस्ति यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीये ३

~~[illegible]~~ मधुरं जलं लवणस्याकारणमित्य दृष्टांतः ६

टी १ न ३ स्थितिकाले ४

गौणं दत्तमंजसं । अथ येदंतगदपीतावपि लिंगक्रमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत एवमप्यपीतिश्च न संभवति कारणाद्व्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवती
वासमंजस्यमेवेति । अत्रोच्यते नैकिंचिदसामंजस्यमस्ति यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेनेति ॥ न तु दृष्टांतभावात् ॥
नैवास्मदादीनां धर्मेण दूषयेदिति तददूषणं । कस्माद्दृष्टांतभावात् । संति हि दृष्टांताः ॥ यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण
का न दूषयति । तत्र यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिविकारा विभागावस्थायां पुनरुच्चावचमध्यमप्रभेदाः संतः पुनः प्रकृतिमपिगच्छंतो न तामात्मी
येन धर्मेण संसृजंति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजंति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रा
मो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टांतोस्ति । अपीतिरेव हि न संभवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणा
वतिष्ठेत । अनन्यत्वेपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वं आरंभणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः । अत्यल्प
मिदमुच्यते । कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति । स्थितावपि हि समानोयं प्रसंगः । कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात्
इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादिति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमाद्याभिः श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य
कारणादनन्यत्वं श्राव्यते तेन यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इत्यपीतावपि स समानः । अस्ति
चायमपरो दृष्टांतः यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते अवस्तुत्वादेवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत

अ १ तस्य ब्रह्मात्मत्व प्रतिपत्ति पं १ [illegible]

यथा न कार्यस्य रूपेण सदसत्त्वाभ्यां निर्वचनं । किं अपि तु कारणस्वरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तु ५ मिथ्या स्यात्कार्यम् कालत्रयेऽपि कारणात्मना सदं अविरुद्धमिति भावः
मिति एवं च कारणसत्त्वेन कार्यस्य सत्त्वात् तेनोक्तं कथं तद् उक्तं प्राक् सति कारणे ... स्वरूपेण ... प्रागुत्पत्तेः ... सतो बोल्ल... रिति निर्वि
यमः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ४

स्वविरुद्धकारणात्मनाऽसत्त्वायोगादि सदभिप्रायः २

श्री. स्य प्रागभावत्वम् ... तेन कारणे ... तत्सद्भवति ... प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ यदि ... दृष्टाद्दिहानं ...

७ ते ... परितस्यापि ... शब्दादिमतस्तत्कार्यस्य कारणे मिथ्येति । असत्त्वे हि कार्यप्रागुत्पत्तेः ... प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत् ... कार्यं न

दिनत्वे ... प्रतिषेधमात्रत्वात् ... मात्रं ... नास्य ... प्रतिषेधमस्ति । न ... प्रतिषेधप्रागुत्पत्तेः सत्त्वेऽ

र्थस्य प्रति ... कथं ... इदानीम ... कार्यं कारणात्मना सदेव प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न ... इदानीमपीदं कार्यं कारणात्म

नमेतेन ... नास्ति । सर्वं ते परादायान्यत्र ... नः सर्वं ... कारणात्मना तु सत्त्वे कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर विशिष्टं ...

... जगतः कारणे ... शब्दादिमत्कार्यं कारणे ... प्रागुत्पत्तेरिदानीं वास्ति ... प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य ...

मिथ्यात्वं ५ विस्तरेणाचैतत्कार्यकारणानन्यत्वं ... ॥ ... यदि ... वयवत्वाचेतनत्वप ...

त्वात् ... कार्यस्य कारणत्वमभ्युपगम्यते तत् ... प्रतिसंसृज्यमाने कार्ये ... विभागमापद्यमाने कारणे ...

ये ... दित्यपि तो कारणस्यापि ... कार्यस्य ... रूपप्रसंगात् । सर्वं ... जगतः कारणमिति ... मिदमेव

मिथ ... समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तौ पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावात् ... भोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोति राम.

सर्वं ... परेणात्र ... विभागे ... कर्मादि ... पुनरुत्पत्ता ... विपुनरुत्पत्ति ७

... लीसमानं ... इत्यर्थः । विभक्तस्य कर्मादि ... इत्यर्थः १०

मिथ्यात्वमन... रूपप्रक... ति...

श्रेष्ठा विज्ञानामतिरेषा तर्केण नापनेया न प्रापणीया । यद्वा कुतर्केण नापनेया मा निरस्या न भवति हि हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतः संमतिम् सोऽर्ववनं । कोहि त्वत्सम वक्तार भमोऽभ्यासाद् हि कोण
न त्वयो ऽन्य प्रायो वदित्यर्थः । छांदसो दीर्घ लोपः । प्रत आत्मनः सकाशाद् भिन्नविधास्त्रीहिर्व भवुस एवात्र व २ सूर्य वे त्रौ ५ दृना न्यद्इति मंत्र प्रतीकयोऽर्थः ।

अनन्यदृष्ट गोचरः । लिंगाद्यभावाच्च नानुमानादीनां । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् तान्यथा चक्रतिः । नैषा तर्केणाम
तिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेति । को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः इयं विसृष्टिर्यत आ बभूवेति वेतो मंत्रो सिद्धानामीश्वराणां दुर्बोधतां
जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति । अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति । अप्रमेयोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमु
च्यत इति । न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः इति चैवं नातीय का द्वैविध्यवत्वाच्च इति
रकेण मननं विदधृष्ठ वद एव तर्केण प्रपादन्त्रे वो दर्शयतीत्यकं ज्ञानेन निर्विराश्रयः तर्केऽस्यात्मनाम्भः संभवति अननुगृहीतस्य
वस्य तत्र तर्को ऽनवागत्वेनाप्राप्यते स्वप्रमातृ बुद्धि प्रयोजक पौरिनरेतरव्याप्तिर्वारादात्मनोऽनन्वागतत्वे । संप्रसादेव प्रपंचपरि
त्यागेन सदात्मनावस्थाने निःप्रपंच सदात्मत्वात् प्रपंचस्य ब्रह्मस्य प्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्मणाव्यतिरेकत्वस्येवं ज्ञानाय
कल्पितकार्याप्रतिष्ठानादि मिच केवलस्य तर्कस्य विप्र । नेमकतत्वे प्रदर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणवादी अवगत्वेनैव समस्तस्य जगतश्च
चेतनता मुक्तं चेत्तस्यापि विज्ञाने वाविज्ञाने चेतिचेतन्यावेतन विभागश्च करणं विभावनाविभावनाभ्यां चेतनाप्यस्य शक्यत एव योग्यविदि
तः । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथं परमकारणस्य ह्येवसमस्त जगदात्मना समवस्थाने श्रूयते विज्ञानं चाविज्ञानं
चाभवदिति तत्र च परायेन नस्यावेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वादेवमवेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते प्रत्यक्तत्वानुवेदनरूपस्य

श्री॰ ६ शनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां । नन्वचेतनस्यैव पुरुषादिशरीरस्याचेतनानां केशनखा
दीनां कारणत्वमचेतनस्यैव च वृश्चिकादिशरीरस्याचेतनानां गोमयादीनां कार्यत्वमिति । उच्यते । एवमपि किंचिदचेतनं
चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किंचिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यं महांश्चायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादी
नां च रूपादिभेदात् । तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च । अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्यते । अस्ति क
श्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्ष
णः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्म
श्री स्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते । उत यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविका
रोच्छेदप्रसंगः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वं । दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आका
दिष्वनुवर्तमानः । तृतीये तु दृष्टांताभावः । किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत
समस्तवस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमता रामः
त्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणांतराणि संभवेयुरिति तदपि मनोरथमात्रं । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः ६

यावल्लौकिकस्वभावः प्रथमविकल्पार्थः सामान्याभावो द्वितीयविकल्पार्थः चैतन्यस्वभावस्तृतीयविकल्पार्थः ५

त्याभूतेन्द्रियाणांचेतनत्वमाशंकनीयं।यतोभिमानिव्यपदेशएषः मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चचेतनादेवताव
दनसंवदनादिषुचेतनोचितेषुव्यवहारेषुव्यपदिश्यंतेनभूतेन्द्रियमात्रं।कस्मात्।विशेषानुगतिभ्यां।विशेषोहिभोक्तॄणांभूतेन्द्रि
याणांचचेतनाचेतनप्रविभागलक्षणःप्रागभिहितःसर्वचेतनतायांचासौनोपपद्येत।अपिचकौषीतकिनःप्राणसंवादेकरण
मात्राशंकाविनिवृत्तयेधिष्ठातृचेतनपरिग्रहायदेवताशब्देनविशिंषंति।एताहवैदेवताअहंश्रेयसेविवदमानाइतितावाएताः
सर्वादेवताःप्राणेनिःश्रेयसंविदित्वेतिच।अनुगताश्चसर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवतामंत्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योवग
ग म्यंते।अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्येवमादिकाचश्रुतिःकरणेष्वनुग्राहिकांदेवतामनुगतांदर्शयति।प्राणसंवादवाक्यशेषेच
तेहप्राणाःप्रजापतिंपितरमेत्योचुरितिश्रेष्ठनिर्द्धारणायप्रजापतिगमनंतद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रा
णश्रेष्ठप्रतिपत्तिस्तस्मैबलिंहरंतीतिचबलिहरणंएवंजातीयकोस्मदादिष्विवव्यवहारोनुगम्यमानोभिमानिव्यपदेशंद्रढयति
तत्तेजऐक्षतेत्यपिपरस्याएवदेवतायाअधिष्ठात्र्याःस्वविकारेष्वनुगतायाअयमीक्षणव्यपदेशइतिद्रष्टव्यं।तस्माद्विलक्षणमे
वेदंब्रह्मणोजगत्।विलक्षणत्वाच्चनेदंब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्तेप्रतिविधत्ते॥ ॥दृश्यतेतु॥तुशब्दःपक्षंव्यावर्तयति।यदु
क्तंविलक्षणत्वान्नेदंजगद्ब्रह्मप्रकृतिकमितिनायमेकांतः।दृश्यतेहिलोकेचेतनत्वेनप्रसिद्धेभ्यःपुरुषादिभ्योविलक्षणानांके

मी॰
५

नामप्यात्मनोस्त्यापमूर्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न तु विभाव्यते एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभाव्यते। एतस्मादेव विभावितत्त्व
विभावितत्त्वहेतोर्विशेषाद्रूपादिमात्राभावाभावाभ्यां च कार्यकारणतानामात्मनो चैतन्यत्वाविशेषे विगुणप्रधानभावेन विरोत्स्यते
यथा च पार्थिवत्वाविशेषेपि मोदकसूपौदनादीनां शक्तिमद्वर्त्तिनो विशेषात्परस्परोपकारित्वं भवति एवमिहापि भविष्यति। पार्थिव
प्रासादस्य तदेव न विरोत्स्यत इति। ननु विकल्पे चिद्विवर्तिना चेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिक्रियेत क्षिप्यते मुक्तिलक्षणं।
तु विलक्षणत्वं नैव परिक्रियते। न चेतरदपि विलक्षणत्वंप विहेतुः शाक्यतद्गताहतनयालोचनशब्दादिति। अनवगम्यमाने
वहीदृशो के समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनमपि तिवनवर्गात् शब्दशरणतया केवलया भिप्सितेः। तत्र शब्देनैवादि
त्यपतोः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते तत्त्वान्यमिति प्रकृतिविलक्षणत्वे कथयति। द्रव्यविज्ञानं चाविज्ञानं चेति वस्यति द्वि
ईभागस्याचेतनत्वाश्रवणं चेतनाद्भूतसंविलक्षणमचेतनं जगत्प्रपञ्चयति। ननु चेतनत्वमपि क्वचिद्चेतनत्वाभिमतानां
मेतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्निति। तत्रैव तेजस्तत्ता आपइत्येतेति चैवमाद्यास्तु विषयाचेतनत्वश्रुतिः।
इन्द्रियविषयापि तेहि ... प्राणाः अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुरिति तेह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति इत्याद्या इन्द्रियविषयेति। राम
नन्वनेन प्राप्ते। ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्॥ तु शब्दः आशङ्कामपनुदति न खल्वमृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रु ५

नि

मिश्रेय मारो जगद्विलक्षणमचेतनमशुद्धं चेष्यते ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं चेष्यते । न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो
दृष्टः न हि रुचकादयो विकाराः मृत्प्रकृतिका भवंति शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृदैव तु मृदन्विता विकाराः प्रक्रियंते सुवर्णेन च सुव
र्णान्विताः । तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न विलक्षणस्य ब्र
ह्मणः । ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतोऽशुद्ध्यचेतनत्वदर्शनादवगंतव्यं । अशुद्धं हीदं जगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषा
धु दादिहेतुत्वात् स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपंचत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगत् चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात् । न हि सा
म्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति । न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपक
रिष्यति । न । स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्य
स्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेतनश्चेतनांतरस्योपकरोत्यपकरोति वा । निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यं
ते । तस्मादचेतनं कार्यकरणं । न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किंचित् प्रमाणमस्ति । प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनप्रविभागो लोके । त
स्माद् ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत्तत्प्रकृतिकं । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेत
नमवगमयिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति यथा स्पष्टचैतन्या

मी॰ ४ ररणानि चक्षुतिबन्ध्यानि। नान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत् उपकुर्वन्तु नाम। तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवा
क्येभ्य एव भवति। नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि इत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥ न विलक्षणत्वादस्य
न तथात्वं च शब्दात्॥ ब्रह्मास्य जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतस्तर्कनिमित्त इदा
नीमाक्षेपः परिह्रियते। कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः। ननु धर्म इव ब्रह्म
ण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति। भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोयमर्थः स्यात्।
अनुष्ठेयरूप इव धर्मः। परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशः। यथा
पृथिव्यादिषु। यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते। एवं प्रमाणान्तरविरोधेपि तद्वशेनैव श्रुति
र्नीयेत। दृष्टसाम्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य संनिकृष्यते। विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रे
ण स्वार्थाभिधानात्। अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते। श्रु
तिरपि श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति। अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रि राम:
यते। न विलक्षणत्वादस्येति। यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते। कस्मात् विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेना ॥

यो१ व नृ ६१ नृ१

योग इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते । अतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिर
प्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिकाशङ्कातिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रति
पत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सां
ख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ । तत्कारणं सां
ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति । निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रे
द यसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति । तमेव विदित्वातिमृत्यु
स्य मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं सांख्य
योगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यं । येन
त्वंशेन न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वं । तद्यथा असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमादिश्रुति
सिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरनुगम्यते । तथा योगैरपि अथ परिव्राड्विवर्णवा
सा मुण्डोऽपरिग्रह इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्क

मुं१ द्२ क्ष

मी·
३

त्यनवकाशप्रसंगोऽन्यदोषः ॥ ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ ॥ प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ क
ल्पितानि महदादीनि न तानि लोके वेदे वोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुं अलोक
वेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्य
तत्परं व्याख्यातमानुमानिकमप्येकेषामित्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रा
व यः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसंगो दोषः । तर्कावष्टंभं तु न विलक्षणत्वादित्यारभ्योत्तरं विवरिष्यति ॥ ॥ एतेन योगः
प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति तत्रापि श्रुतिवि
रोधेन प्रधानं स्वतंत्रमेव कारणं महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते । नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्पू
र्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते । अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशंका सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति । त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरमित्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपंचं योग
विधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिंगानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते । तां योगमिति स्थिराम·
मन्यन्ते [illegible]न्द्रियधारणामिति विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमिति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि अथ तत्त्वदर्शनोपायो ३

भ्रि·१ [illegible] २४ [illegible]
[illegible] धारणां योगविदो श्रु [illegible] पा ६४ ३ [illegible] ५
[illegible]

प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयंती श्रुतिः। यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजमि-
ति मनुना च सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छतीति। सर्वात्मत्वदर्शि-
नं प्रशंसता कापिलं मतं निंद्यत इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते। आत्मभेदाभ्युपगमा-
त्। महाभारतेपि बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव त्विति विचार्य बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणामि-
ति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन च बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते। तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्या-
मि गुणाधिकमित्युपक्रम्य ममांतरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः सर्वेषां साक्षिभूतोसौ न ग्राह्यः केन चि क्चि
चित्। विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः। एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखमिति। सर्वात्म-
तैव निर्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति। यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शो-
क एकत्वमनुपश्यत इत्येवंविधा। अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कपिलस्य तंत्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचन विरुद्धं च
न केवलं स्वतंत्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति। वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये। पुरुषवचसां तु
मूलांतरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः तस्माद्वेदविरुद्धविषये स्मृत्यनवकाशप्रसंगो न दोषः। कुतश्च स्मृ-

तस्माद्दुर्बलाः स्वकारणात् व्यक्तं मायया पीत्वा नंसृ प्रमाणकऽ अगदिति यावत् ४ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः
लयाधिष्ठानं ६
तस्मात्कर्तृत्वप्रवर्तकाः अस्मादयः प्रभवन्ति स एव मूलमुपादानं किं परिणामि नेत्याह शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः ७
तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः ॥ तस्य समाधिः । नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादि-
ति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः ॥ स्मृतयोऽ-
नवकाशाः ॥ प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः ॥ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षे-
त्रज्ञश्चेति चोक्त्वा तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेत्याह । तथान्यत्रापि अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म-
न्निर्गुणे संप्रलीयत इत्याह । अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः ॥ सर्वमिदं पुराणः ॥ स सर्गकाले च करोति स-
र्वं संहारकाले च तदत्ति भूय इति पुराणे भगवद्गीतासु च । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति परमात्मा-
नमेव प्रकृत्यापस्तम्बः पठति । तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः ॥ स नित्य इत्येवमनेकशः स्मृति-
ष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं वक्ष्या-
मीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशोपन्यासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं । विप्रतिपत्तौ च
स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणं अनपेक्ष्या इ-
तराः ॥ तदुक्तं प्रमाणलक्षणे विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुति-
मन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वा-
न दिति चेत् सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः ॥ स च धर्मश्चोदनालक्षणः ॥ ततश्च पूर्वसिद्धा-
याश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशंकितुं शक्यते सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि
बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणम-
स्ति मन्वादिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यं अपेक्षाम् अन्यहेयमिति यावत् । असतोऽसति विरोधेऽनुमानं मूलश्रुतेर्गमकमिति जैमिनिसूत्रार्थः ५

क्तापरतंत्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः। कस्यचित्क्वचित्पक्षपाते सति पुरुष
मतिवैश्वरूप्येण तत्वाव्यवस्थानप्रसंगात् तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारा
ने नुसारविवेचनेन सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं दर्शयंती प्रदर्शि
ता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं। कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वादन्यस
च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणादन्यार्थदर्शनस्य च

[illegible] तदेव नाम [illegible] तत्र [illegible] नामानि [illegible] [illegible] समुदाय [illegible] मनस्य [illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible] नेति

समुदायरूपमहेतुकं [illegible] वैशेषिकस्य [illegible] परिमाण [illegible] [illegible] स्वामि [illegible] वैनाशिकः सर्वत्र [illegible]
नाशिका [illegible] वैनाशिक वैशेषिकमतनिराकरणानन्तरं [illegible] वैनाशिकमतं [illegible] [illegible] [illegible]
नो वैभाषिकस्यौपनिषदिक [illegible] [illegible] प्रतिपत्ति [illegible] [illegible] तत्र वैभाषिक [illegible] [illegible]
समभूताः [illegible] वैभाषिकस्य [illegible] पदार्थाः [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] प्रमाण [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] समुदायः [illegible] हेतुक [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] आध्यात्मिक [illegible] हेतुक [illegible] वैभाषिक [illegible] समुदाय [illegible] हेतुके [illegible] [illegible] हेतुके
[illegible] समुदाये [illegible] परमाणुहेतुके [illegible] समुदाये [illegible] हेतुके वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] समुदाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संघात [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] कारणवचनः [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] हेतुः समवसंस्कारा [illegible] [illegible] [illegible] कारणभूतं [illegible]

तं यस्तं मुपादः तेनेत्यात्मने नेति नं ते शास्त्रं कपिलोक्तं ७ [illegible] सतुर्थे लिंगशरीर[illegible]नासविरोधः

अध्याय २

श्रीगणेशाय नमः ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥ प्रथमेध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्व
रो जगत उत्पत्तिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनां उत्पन्नस्य जगतो नियंतृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्र
सारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वे
दांतवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं प्रधानादिवादाश्च अशब्दत्वेन निराकृताः ॥ इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरो
धपरिहारः प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदांतं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वं एतस्यार्थजा
तस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोध्याय आरभ्यते तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति । यदुक्तं ब्रह्मैव जगतः
कारणमिति तदयुक्तं कुतः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् । स्मृतिश्च तंत्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता अन्याश्च
तदनुसारिण्यः स्मृतयः एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतंत्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । म
न्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेन अग्निहोत्रादिधर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयंत्यः सावकाशा भविष्यंत्यस्य वर्णस्यास्मि
न्काले अनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदाध्ययनं इत्थं समावर्तनं इत्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति । तथा पु
रुषार्थांश्च वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति नैवं कापिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषये अवकाशोस्ति मोक्षसाधनमेव
हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः आनर्थक्यमेवासां प्रसज्येत तस्मात्तदविरोधेन
वेदांता व्याख्यातव्याः कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवका
शदोषप्रसंगेन पुनराक्षिप्यते भवेदयमनाक्षेपः स्वतंत्रप्रज्ञानां परतंत्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातंत्र्येण श्रुत्यर्थमवधार
यितुमशक्नुवंतः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलंबेरन् तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युः
बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु कपिलप्रभृतीनां चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते श्रुतिश्च भवति ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्त
मग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येदिति तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभावयितुं तर्कावष्टंभेन चैते अर्थं प्रतिष्ठापयंति १

[illegible] यमानं च कपिलं जनयेत् ऋषिं प्रसूतं बिभर्ति [illegible] स्वातंत्र्येण [illegible] सांख्य [illegible] पुरुष [illegible]
तत्परे परमेश्वरमिति [illegible] २

[illegible] कपिलनामानं [illegible] तिकाले [illegible] समीरण [illegible]